

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. І.Ф. КУРАСА

На правах рукопису

УДК 930.2:929.7] (477) „1648/1782”

ФИЦИК Лариса Анатоліївна

ВИНИКНЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ
ГЕТЬМАНЩИНИ (1648 – 1782 рр.).
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

07.00.06 – історіографія,
джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник –
доктор історичних наук
Кривошея В.В.

Київ – 2007

ПЛАН

Список скорочень.....	3
Вступ.....	4
Розділ 1. Джерельна база і становлення наукової проблематики історіографії козацької старшини.....	8
1.1. Джерельна база.....	8
1.2. Історіографічні оцінки становлення наукової проблематики	22
Розділ 2. Історіографія виникнення та персоніфікації козацької старшини в українській історіографії.....	58
2.1. Питання виникнення української козацької старшини в історичних дослідженнях.....	58
2.2. Наукові дослідження персонального складу старшини XVII-XVIII ст.....	79
Розділ 3. Історіографія основних аспектів діяльності козацької старшини.....	113
3.1. Дослідження основних тенденцій еволюції козацької старшини протягом середини XVII – кінця XVIII ст.....	113
3.2. Історіографічні оцінки державотворчої діяльності козацької старшини.....	135
Висновки.....	176
Список використаних джерел та літератури.....	183
Додатки.....	273

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

КМФ – колекція мікрофільмів

ІР НБУ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.
В.І.Вернадського

НАНУ – Національна Академія наук України

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Докт. – доктор

Канд. – кандидат

Наук. – науковий

Співр. – співробітник

ВСТУП

В останні десятиліття відбуваються кардинальні зміни в історичній науці, пов'язані з переглядом методологічних підходів, що встоялися, концепцій, проблематики, джерельної бази. У зв'язку із цим зростає значення історіографічних робіт, покликаних дати аналіз накопиченому досвіду, осмислити існуючі історичні теорії, виявити нереалізовані дослідницькі можливості й перспективи розвитку. У той же час, усе більш виразно стали виявлятися лакуни в історичному пізнанні.

Актуальність теми дослідження. Історіографія козацької старшини потребує неупередженого розгляду сучасними дослідниками, оскільки попередні оцінки цієї проблеми в літературі постійно змінювалися. Праці дореволюційного, радянського та сучасного пострадянського періоду мають суттєві розходження в поглядах на козацьку старшину та її роль у суспільному житті Гетьманщини. Крім того, свій вклад у дослідження внесли праці представників української діаспори та іноземних дослідників. Назріла потреба переосмислення даної проблеми.

Вважаємо, що ситуація, яка склалася, є об'єктивним наслідком упередженого підходу до поставленої проблеми попередніми дослідниками. Співставлення різних точок зору в історіографії козацької старшини середини XVII – кінця XVIII ст. буде наступним кроком на шляху деідеологізації історичної науки та сприятиме формуванню виваженої оцінки в історіографії.

Потрібно розглядати козацьку старшину через призму поглядів представників різних історіографічних шкіл, що сприятиме більш об'єктивному висвітленню дослідниками поставленої проблеми. Тому дисертант намагається подати оцінку праць, що стосуються найбільш актуальних питань історіографії цього соціального прошарку Гетьманщини, в контексті зміни підходів до цієї проблеми протягом всього часу її розробки.

На нашу думку, лише аналіз широкого кола історіографічних праць в повній мірі дозволить дослідити поставлену проблему, а також оцінити стан її розробки та визначити перспективи дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є з'ясування стану, повноти і достовірності вивчення козацької старшини, виявлення недостатньо вивчених питань та вироблення рекомендацій щодо подальшої розробки теми.

Ця мета досягається виконанням таких дослідницьких завдань:

- охарактеризувати основні етапи та напрями дослідження виникнення та еволюції української козацької старшини протягом початку XIX – початку XXІст.;
- виявити, систематизувати і кваліфікувати історіографічні джерела щодо проблеми;
- проаналізувати повноту і достовірність відображення в історіографії основних етапів та особливостей розвитку старшини;
- виокремити персональний внесок вчених в дослідження козацької старшини;
- окреслити на основі наявних праць недостатньо вивчені аспекти, спотворені або сфальсифіковані події, явища і процеси, визначити напрями майбутніх дослідницьких пошуків.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з початку XIX ст. до наших днів. Нижня межа роботи обумовлюється початком проведення системних наукових досліджень з історії козацької старшини Гетьманщини у вітчизняній науці, а верхня – необхідністю з'ясування сучасного стану вивчення цього питання. Крім того, встановлюються хронологічні межі стосовно предмету історіографії даної проблеми: 1648-1782 рр.; тут нижня межа обумовлюється початком перетворення козацької старшини у правлячу еліту Української козацької держави, а верхня – завершенням процесу існування старшини як керівного стану.

Об'єктом дослідження є сукупність основних груп історіографічних джерел, нагромаджених в Україні та за кордоном, які характеризують стан і розвиток історичної думки з історії української козацької старшини.

Предмет дослідження – провідні напрями зародження, становлення і збагачення наукових знань про українську козацьку старшину Гетьманщини, формування концептуальних засад їх дослідження, виявлення основних тенденцій і закономірностей розвитку цих знань.

Методологічна основа дослідження. Дисертаційне дослідження ґрунтується на методологічних принципах історизму, об'єктивності, всебічності, наступності, ціннісного підходу. Згідно принципу історизму з'ясовується коли, як, і при яких обставинах сформувалася та чи інша історична думка, які етапи у своєму розвитку вона пройшла, утверджуючись як наукова концепція. Пошук істини базується на основі співставлення різних точок зору, аналізу того, що іманентно властиве для кожної течії історичної думки та окремих її представників, що є вимогою принципу об'єктивності. Ціннісний підхід вимагає пошуку і виявлення таких ідей, положень, уявлень, які мають вартість для сучасної і майбутньої науки.

Для розв'язання поставлених завдань використано загальнонаукові (історіографічний аналіз та синтез, критика джерел) та загально-історичні (історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, системно-структурний, ретроспективний) методи дослідження.

Наукова новизна дисертації зумовлена сукупністю й масштабністю поставлених завдань. У ній вперше комплексно за проблемно-хронологічною схемою узагальнюється історіографія української козацької старшини, окреслені основні історіографічні періоди дослідження теми, обґрунтована класифікація джерельного комплексу, з'ясовано концептуальні та методологічні засади досліджень, визначено основні тенденції розвитку історичних знань про особливості функціонування старшини в різні історичні періоди, проаналізовано в порівняльному плані внесок вітчизняних та зарубіжних дослідників у розробку досліджуваної проблеми, виявлено ряд історичних та історіографічних проблем, які потребують подальшої наукової розробки.

Практичне значення отриманих результатів. Виявлено здобутки і вузькі місця в опрацюванні теми, висунуто пропозиції та рекомендації, що націлюють

істориків на подальшу розробку нових проблем. Висновки можуть бути використані в процесі викладання історії України, історії держави і права України, українознавства, економічної історії у вищих та середніх спеціальних закладах, а також для написання узагальнюючих і спеціальних праць з історії української історичної думки. Результати дослідження використовуються автором при проведенні занять зі студентами Уманського державного аграрного університету.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, результати, ідеї та пропозиції роботи обговорювалися на засіданні відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, були оприлюднені у доповідях на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції „Україна скрізь віки” (Кам’янець-Подільський, 5 вересня 1999 року), на міжвузівській науково-практичній конференції „Десять років незалежності України: шляхами державотворення” (Умань, 2001 р.), на II Міжнародній науково-теоретичній конференції „Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті” (Ніжин, 29-30 жовтня 2004р.), на конференціях „Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні” (Київ, 2000, 2004 рр.), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Історичні витоки козацького роду в Україні” (Вінниця, 2004 р.), Третій міжнародній молодіжній науково-практичній конференції „Козацька скарбниця. Гетьманські читання” (Київ, 2005 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Україна в структурі європейської співдружності” (Умань, 2006 р.).

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ІСТОРІОГРАФІЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

1.1. Джерельна база дослідження

Аналіз стану джерельної бази є одним з найважливіших критеріїв, що визначають ступінь розвитку історичної науки. Формування джерельної бази, необхідної для глибокого й комплексного вивчення історії розвитку старшини відбувалося в міру нагромадження досвіду дослідницької роботи. Однак ступінь освоєння джерел безпосередньо залежала від розвитку історіографії, що визначає доцільність залучення тих або інших їхніх видів.

Джерельна база дисертації в якості основних має російсько- і україномовні історіографічні дослідження вчених XIX- початку XXI ст. Вона представлена широким комплексом історіографічних та історичних джерел.

Історіографічні джерела, використані в дисертації, можна розділити на кілька груп:

- наукові авторські та колективні монографії, зібрання творів з проблеми як загальнотеоретичного, так і конкретно-історичного характеру, присвячені різним питанням становлення і розвитку козацької еліти. Першочергове значення надається монографіям як пріоритетному носію розвитку науки [288, 20];

- періодичні видання: статті в журналах, бюлетенях, збірниках, що містять елементи досліджуваної проблеми;

- рукописи та автореферати докторських і кандидатських дисертацій. Окремі історіографічні сюжети розроблялися у вступних до кандидатських та перших розділах докторських дисертаційних робіт, хоча і їм певною мірою властивий бібліографічний характер аналізованої літератури;

- матеріали круглих столів, конференцій, наукових сесій;

- бібліографічні і біобібліографічні довідники. У міру публікації літератури по даній проблематиці й необхідності, що з'явилася, її систематизації, були видані декілька таких довідників, присвячені О. Лазаревському, Г. Швидько, Ю. Мицику, працям вчених Відділення історії, філософії та права НАН України,

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України;

- критико-бібліографічні огляди, передмови до книг, рецензії на наукові праці. З'явилися перші рецензії, які представляли важливе історіографічне джерело й дозволяли охарактеризувати підсумки й наукові завдання дослідження проблем розвитку. Як історіографічне джерело рецензії мають обмежені можливості й ставлять більше вузькі завдання [966]. Проте, вони деякою мірою дозволяють визначити найважливіші тенденції розробки даної проблеми, науково-теоретичний і методологічний рівень ряду досліджень, широту тематики, виявити деякі спірні позиції й думки. Помітний внесок в історіографічне вивчення проблеми крім рецензій внесли критико-бібліографічні огляди.;

- підручники, навчальні посібники, курси лекцій, енциклопедії, навчально-методичні матеріали [989]. Враховуючи синтезний характер навчальних підручників, вони аналізуються в пропонованій дисертації як апробовані висновки на конкретному етапі розвитку науки. Під таким же кутом зору використані статті в спеціалізованих енциклопедіях та довідниках;

- критичні огляди літератури й публіцистики із загальних проблем розвитку старшини й окремих його аспектів, а також специфічні журнальні статті, що стосуються питань наукового життя, видавничої діяльності наукових установ;

- матеріали, присвячені творчому шляху вчених, які займалися дослідженням старшини, тобто біографічні дані, підготовчі матеріали до історичних досліджень, епістолярна спадщина. Сюди ж віднесені і неопубліковані праці, як наприклад, І. Бойка „Місто Баришівка у XVII-XVIII ст. (історико-географічний нарис)” [108] чи С. Шамрая „Місто Ліпляве у 1768 р. Стаття із статистичними даними” [109] чи матеріали збірки В. Модзалевського.

Роботи дослідників були нами класифіковані у такий спосіб [1138]: 1) узагальнюючі видання з історіографії України, видані у різні часи; 2) загальні роботи, присвячені історіографії старшини; 3) історіографічна література присвячена окремим напрямом дослідження козацької старшини; 4) публікації, в

яких здійснюється аналіз історичних поглядів та концепцій конкретних істориків про старшину.

Всі історіографічні джерела можуть бути класифіковані й за часовим принципом [994]: дореволюційні дослідження, дослідження радянської доби, закордонна історіографія, сучасна історіографія. Кожне історіографічне джерело поєднує 5 підсистем: 1) інформація, 2) суб'єкт, що фіксує інформацію (автор історичного джерела), 3) носій інформації (засіб, за допомогою якого інформація фіксується, зберігається й поширюється), 4) суб'єкт, що фіксує носія інформації (автор історіографічного джерела), 5) носій історіографічного джерела (засіб, за допомогою якого історіографічне джерело фіксується, зберігається й поширюється).

Під історіографічною інформацією звичайно розуміється не лише вся „сукупність відомостей, які втримуються в історичних джерелах” [1027], а й сукупність відомостей історіографічного джерела. Виникнення нових видів інформації супроводжується ускладненням системи джерел на рівні виду й різновиду. Формалізація особливо сильно проявляється в ділових документах, у законодавчих актах, у статистичних матеріалах. З появою цих груп документів як носіїв формалізованої інформації виникає необхідність у нових методах розгортання інформації. При цьому чим більше спрощена інформація (чим більше вона згорнута), тим складніше її розгорнути.

Грунтуючись на положеннях теорії згортання інформації [964], спостерігаються наступні закономірності при роботі з історіографічними джерелами: 1) чим вищий рівень згортання, тим більше інформації вміщується в джерелі при зовнішньому спрощенні його змісту; 2) чим вищий рівень згортання, тим більше схованої інформації у ньому міститься. Ця інформація є структурною, так як вона „може бути виявлена при аналізі структури корпусу джерел, взаємозв'язків між їхніми елементами” [1106].

Вичленення інформації з історіографічного джерела – складний процес, який включає декілька етапів. На першому етапі необхідно знайти джерело, провести структурування, розкодувати (розгорнути) інформацію, що вміщується в ньому.

Далі необхідно визначити цілі автора джерела, що зафіксувало інформацію, визначити його інформаційне поле, змодельовати відсутні компоненти інформаційного поля суб'єкта. На наступному етапі необхідно визначити характер інформаційних взаємодій, у які вступав суб'єкт, що зафіксував інформацію, знайти контрагентів суб'єкта в інформаційному впливі й інформацію, зафіксовану контрагентами. Це дозволить побудувати інформаційне поле суб'єкта й інформаційне середовище, з якого він взаємодіє.

Наступним етапом є визначення співвідношення вираженої й схованої інформації, визначення кількісного обсягу інформації про середовище, зафіксованого в джерелі, виявлення схованої інформації про середовище й про самого суб'єкта. Історик повинен знайти способи виявлення схованої інформації. При цьому важливо відзначити, що історик сприймає тільки ту інформацію, що здатний декодувати, виходячи із цілей, які він переслідує, звертаючись до джерела. Інформація, що не відповідає меті суб'єкта, не буде їм витягнута із джерела, залишиться там до зміни структури цілей або до появи нового суб'єкта (історика). Як вважається, повний збіг інформації до кодування й після декодування практично неможливо.

Все це дозволяє констатувати, що історіографічне осмислення даної проблеми із сучасних теоретико-методологічних позицій ще не відбулося, хоча необхідність у цьому позначилася цілком чітко.

Як джерело залучалися й архівні документи, які дають цінні відомості про проблеми, що стояли перед дослідниками. Використання історичних джерел є невід'ємною частиною історіографічного дослідження, тому нами залучаються документи, витягнуті з архівних фондів. Ця потреба у залученні історичних джерел в ході здійснення історіографічного аналізу дозволила підвищити рівень критичного аналізу робіт [1116; 1117].

Як відомо, дослідження козацької старшини спирається на значний і різноплановий масив джерел, типолого-видову класифікацію яких здійснено на основі методики Л. Пушкарьова. Джерельну базу дослідження складають

письмові архівні матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського.

Як вказувалося вище, класифікація джерел з проблеми спирається на загальну джерелознавчу класифікацію. Враховуючи особливості дослідження, з письмових джерел особлива увага надається документальним. У зв'язку з цим здійснимо їх класифікацію за походженням і видами. З нашої точки зору, у класифікації варто відобразити документи державного (як центральних органів влади, так і місцевих), громадського (різних недержавних організацій, насамперед, станово-дворянських), церковного і приватного походження. В повній мірі використані законодавчі акти, актові джерела, справочинні документи, статистичні матеріали, при чому для вказаної проблематики всі вони мають першочергове значення. Серед джерел з історії козацтва, а відповідно, і козацької старшини дослідники відзначають тринадцять груп джерел [1029, 15-17], які всі використані у пропонованому дослідженні.

Комплексні джерела козацької держави, що виникли у процесі функціонування органів козацької адміністрації складають невичерпну інформацію багатьох фондів ЦДІА України в Києві, серед них Генеральної військової канцелярії (ф. 51), похідна Генеральна військова канцелярія (ф. 1501), Генерального військового суду (ф. 56), полкових (ф. 63, 72, 75, 80, 83, 94, 96, 98, 102, 108) і сотенних (ф. 61) канцелярій. З фондів ІР НБУ базовими стали: ф. І (Літературні матеріали), ф. ІІ (Історичні матеріали), ф. VIII (Колекція Київського університету), ф. X (Архів АН України), ф. XII (Модзалевський В.Л.), ф. XIV (Колекція історичних документів ВР НБУ) ІР НБУ. У цих фондах міститься величезна кількість матеріалів статистичного, господарського, правового, генеалого-родовідного характеру.

У фонді КМФ – 9 ЦДІА України зосереджені копії документів з рукописного фонду Інституту історії АН Росії. Особливе значення мають зосереджені тут жалувані грамоти царя козацькій старшині, які надані під час візиту гетьмана Мазепи у 1689 р. до Москви, гетьманські універсали, яких не знаходимо в інших фондах. Фонди КМФ – 40 і КМФ – 41 дозволили українським дослідникам ширше

використовувати дані „Розрядного приказу” і „Малоросійських справ” ЦДАДА. Документи органів російського самодержавства: царські та імператорські грамоти, матеріали Сенату, приказів Московської держави, статейні списки, воєводські „відписки”, Верховної Таємної Ради, Кабінету Міністрів зберегли багато вказівок про козацькі далагації та гетьманських гінців, царські грамоти, щоденні записки, а також листування. Значні матеріали цієї групи опубліковані в збірниках документів. В українських архівосховищах знаходяться витяги про Гетьманщину зі стовбців Таємного [103, 1-10], Сибірського [82], Білгородського [81] приказів.

Матеріали ЦДІА України: першої (ф. 53) та другої (ф. 54) Малоросійських колегій, канцелярії міністерського правління (ф. 55), доповнюються в Інституті рукопису збірником указів МК до ГВК 1722-1723 рр. [58], „Определением Малороссийской коллегии за август 1769 г.” [115]. У зв’язку з ретроспективним дослідженням старшини виключне значення мають фонди намісницьких управлінь. Найбільше таких матеріалів у фонді Київського намісництва (1782-1799 рр.) (ф. 193), найменше – Катеринославського (1781-1796 рр.) (ф. 209), який зберігся найгірше. Деякі матеріали знаходимо в Чернігівському (1782-1797 рр.) (ф. 204) і Новгород-Сіверському (1781-1797 рр.) (ф. 206) намісницьких правліннях, канцелярії малоросійського генерал-губернатора (1765-1795 рр.) (ф. 763), київській губернській канцелярії (1709-1781 рр.) (ф. 59). Серед матеріалів намісницьких, губернських і повітових дворянських зібрань відзначимо відомості про проходження служби, майновий і сімейний стан дворян, рапорти і списки, поданні графу Румянцеву-Задунайському про дворян різних повітів.

Серед законодавчих актів важливі вказівки щодо старшини маємо в універсалах гетьманів та полковників. Універсали різних гетьманів (Б. Хмельницького [232], Виговського [234, 21-108], Ю. Хмельницького [234, 109-192], Сомка [234, 193-214], Тетері [234, 215-252], Брюховецького [234, 253-372,], Дорошенка [234, 273-444], Ігнатовича [234, 445-572], Ханенка [234, 573-582], Самойловича [234, 583-836], Мазепи [233; 176], Скоропадського [177], Апостола [5] частково опубліковані, деякі знаходяться в архівосховищах.

Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарнавського підготував і опублікував І. Ситий [166]. С. Абросимова разом з Ю. Мициком опублікували документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею [136]. Серед гетьманських універсалів для досліджуваної тематики першочергове значення мають універсали про призначення на уряди, а також абшитування старшини, майнові надання. У деяких фамільних збірках знаходимо підбірку універсалів кількох гетьманів, як, наприклад, Миклашевські зберігали універсали Мазепи, Скоропадського, Апостола з підтвердженням прав на маєтності [99]. Універсал наказного гетьмана сіверського Дем'яна Ігнатовича на підтвердження прав Павла Андрієва на купленню сіножать, бортних дерев і ріллі в урочищі Семківщина датований 21 серпня 1668 р. [104, 1] не потрапив до корпусу гетьманських універсалів, але дозволяє з'ясувати майнові надбання сотника стародубського Хромченка [491, 109]. Вагомим доповненням до гетьманських універсалів є укази ГВК [12; 93], а також документи інших генеральних установ, як, наприклад, Генеральної скарбової канцелярії [41].

Досить слабо вивченим є корпус універсальних листів полковників останньої чверті XVII – початку XVIII ст. Вони є неоцінним джерелом для аналізу маєткових надбань старшини. Так, універсал полковника стародубського Петра Рославця отаману городовому почепському Кирилу Яковлевичу на пустинні селища Кучево та Некрасов 12 лютого 1673 р. [105, 1], а Якова Самойловича на с. Пихторовку Тимошу Улізці 1 серпня 1686 р. дозволяє уточнити власність на Лівобережжі цих козацько-старшинських родин [106, 1].

Аналіз складу документів лівобережних полкових канцелярій здійснила Г.К. Швидько [1137; 1136], єдиної правобережної Корсунської полкової канцелярії – Ю.А. Мицик [208, 3-6]. Доповненням до документів полкових канцелярій є матеріали полкових судів [58].

Використання польських джерел здійснено на основі оглядів [1194, 72-93; 1218, 318-365] і публікацій Ю. Мицика. Сеймові конституції, королівські привілеї залишаються головним джерелом, за яким є можливість виявити

ставлення польської влади до конкретних козацьких старшин [237]. Ці документи, крім архівів, зосереджені у виданні „Zrodla dziejowe” [238; 239; 240], а також у реєстрі козацьких справ у польській метриці в Санкт-Петербурзі при 3-му департаменті Сенату в листах з підписом „Kozackie” [226]

Як уже зазначалося вище, першочергове значення для вивчення козацької старшини мають статистичні матеріали. Найбільш цінним джерелом цієї групи є реєстри чи компути. Аналіз 76 полкових реєстрів за 1712–1764 рр як джерела для історії старшини був здійснений В.В. Кривошеєю [6, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 54, 55, 56, 67]. Вперше після видання реєстру 1649 р. [227] Г.К. Швидько здійснила наукову обробку і видання компуту і ревізії Миргородського полку 1723 р. [236]. Останні, крім встановлення персонального щорічного складу козацької старшини, надають інформацію про її власність, іноді про вік та родові зв'язки. Крім того збереглися ревізії не цілих полків, а окремих сотень [2, 13, 79].

Поруч з реєстрами важливими є присяжні книги, з яких опубліковані лише дві: Ю. Мициком та М. Кравець за 1654 р. (Білоцерківський, піхотногний Чигиринський, Ніжинський полк) [224] і за 1659 р. – М. Крикуном (Подільський полк) [184]. Присяги надають лише дані про персональний склад старшини. В більш пізніх архівних матеріалах такого характеру, яких В. Кривошеєю виявлено сім, є й вказівки на родинні зв'язки [9]. Ця група джерел є найбільш цінною для останнього періоду існування козацької держави (1764-1782 рр.), тобто в той час, коли ревізії і присяги відсутні.

Іменні та формулярні списки [34, 38, 39, 53], „сказки” полкової, сотенної, неурядової старшини, „Відомості і особистий табель” [29, 30, 33, 35, 72], „послужні” списки полкової старшини, сотників, військових і значкових товаришів, атаманів, осавулів, хорунжих і писарів [31, 40, 42], справи про присвоєння чинів і звільнення у відставку [11, 32, 37], про вибори [25], „відомості” про майновий стан службовців, справи про присвоєння звань значкових товаришів дітям старшини [36], формулярні списки старшини на конкретний місяць, на третину року, на половину року („піврічна” відомість [66]) і рік („річна відомість” [65]), „відомості” полкових канцелярій про абшитовану

старшину, призначення окремих старшин на уряди [118] дозволяють простежити кадрові зміни. Окремі справи полкових канцелярій мають свідчення про освітній рівень старшини [10].

Ці документи мають виключне значення, позаяк не дублюються іншими джерелами, містять дані про час вступу на службу, чини, участь в походах, кількість підданих, і в комплексі дають можливість дослідити еволюцію старшини полку в останній період існування полково-сотенного устрою.

Враховуючи, що з 30-х рр. XVIII ст. більшість сотників і полкових урядовців перед вступом на посади проходила школу ГВК, велике значення для вивчення їх життєвого шляху мають іменні відомості та послужні списки військових канцеляристів ГВК, військових канцеляристів ГВС, списки студентів КМА, Переяславської та Чернігівської колегій.

Своєрідними реєстрами старшини є також документи, пов'язані з виплатою грошової винагороди. До таких документів відноситься „Відомість про виплату жалування гетьманові, генеральній старшині і полковникам 1705 р.” [69], а також книга записів видачі платні полковим і сотенним службовцям Переяславського та Київського полків, виявлені В.В. Кривошеєю. В. Мокляк видрукував таку ж книгу Полтавського полку 1733 р. [213]. Щодо інших полків цієї підгрупи джерел виявити не вдалося.

В останній період існування козацької держави з'явилося таке джерело, як послужні списки земських, судових і підкоморних установ. Більшість їх службовців попередньо перебували у козацько-старшинському середовищі чи належали до козацько-старшинських фамілій.

У джерелознавчій літературі відзначається, що зі статистичних джерел церковного походження велике значення мають метричні [78] та сповідальні книги [59]. У них знаходимо достовірну інформацію про старшину та її сімейний стан. Сповідальні книги фіксували всіх членів старшинських сімей церковного приходу на час сповіді. Аналіз наявності метричних та сповідальних книг як джерела для історії старшини здійснений В.В. Кривошеєю [481].

Окремою групою джерел є документи Генерального слідства про маєтності Київського [94; 159], Миргородського [95; 157], Гадяцького [96; 165], Переяславського [215], Прилуцького [216], Лубенського [163], Стародубського [164], Ніжинського [160] та Чернігівського [158] полків.

Румянцевська ревізія (ф. 57), яка неодноразово ставала об'єктом для досліджень Гадяцького [70], Полтавського [180] полків, дозволила встановити весь комплекс господарської діяльності, генеалогію козацько-старшинських родин. Типовою є інформація, як у 1734 р. Михайла Улізько зробив запис про віддання себе і своїх ґрунтів у повне володіння свояку генеральному бунчуковому Семену Галецькому у зв'язку з наїздами, побоями та грабунком своїми зятями [74]. Ці свідчення доповнюється відомостями про власників млинів 1742 р. у Чернігівському полку [3], М. Стороженко опублікував у „Київській старовині” універсали на млини в Козельці [230], маємо матеріали про власників лісів 1752 р. Чернігівського полку [64], місцезнаходження та власників шинків в м. Любечі та навколишніх селах 1779 р. [100, 1-4]. Інформативна цінність цих матеріалів у тому, що вони зберегли імена власників, які отримали млини, шинки і ліси від своїх попередників – козацьких старшин, а самі, часто, такими старшинами не були.

Комплексною групою джерел такого плану є здійснені у 1779-1783 рр. описи намісництва. Опис Новгород-Сіверського [217] намісництва відзначається серед них найбільшою інформативністю. У ньому згадані старшини з географічною локалізацією у кожному селі. Опис Київського [219] намісництва фіксує всіх власників-старшин на 1781 і 1787 рр. В описі Чернігівського [235] намісництва є про це лише окремі згадки, і у питанні персоніфікації він значно поступається двом попереднім. Опис Д. Пашенка [218] у порівнянні з описом Шафонського має набагато більше інформації для дослідження нашої проблематики.

Козацький дипломатарій [202] – це публічно-правові та приватно-правові акти, публікація, яких зараз активно здійснюється. До публічно-правових актів відносяться інструкції козацьким послам, в яких добре простежуються світоглядні питання старшини, які останім часом активно публікує

М. Крикун[181; 182; 183].

Для встановлення розмірів володінь, особливо у XVII ст., неабияку вагу мають судові документи, купчі, тестаменти (заповіти) [61, 71]. Ці джерела в основному зосереджені у міських актових книгах [114], актах полкових судів. Частина з таких книг опублікована, серед них матеріали Стародуба [137; 198], Полтави [195; 138; 139; 140], Чернігова [225], Переяслава і Борисполя [197], Лохвиці [192]. Зберігся значний неопублікований масив щодо купчих досліджуваного періоду, особливо Миргородського [62, 1-35] та Полтавського [46, 1-478] полків.

Документи на старшинське володіння, особливо землеволодіння, привертали увагу ще І. Каманіна, який здійснив публікацію їх тематичної підбірки [179, 5-28]. В архівах збереглися полтавські поземельні акти 1680-1762 рр. [46, 1-478]. Типовою серед таких документів є справа про звинувачення у захопленні земель козаків Кобизької сотні та їх використання у приватних роботах 1767 р. у військового товариша Мандрики [28, 27] та седнівського сотника Римші [26].

Наративні джерела є вартісними для дослідження світогляду козацької старшини. Відзначимо монастирські і козацькі літописи С. Величка [161], Г. Грабянки [190], Самовидця [191], хроніку Ф. Сафоновича, так званий „Літописець” Дворецьких [120, 219-234]. доповнення „Разговора Великороссии с Малороссией” [173].

Цінними джерелами є щоденники. Якщо „Древние записки Малороссийского Подскарбия Якова Марковича” [174] охоплювали 1716-1745рр., то пізніший „Дневник генерального подскарбия Якова Марковича” [193] – 1717-1767 рр. Маємо можливість користуватися щоденниками П. Орлика [175] і П.Д. Апостола [169].

Велике значення мають зібрання документів приватного походження окремих родів, так звані фамільні фонди ЦДІА – Миклашевських (ф. 834.), Мокрієвичів (ф. 1201), Ханенків (ф. 983), Шираїв (ф.1203), Тоцьких (ф. 1408), Леонтовичів (ф. 1686), а також фамільні збірки Тимошенків [211], Ломиковських [46, 1-145], Чарнишей [47, 1-368], Полуботок [48, 1-223], Полетик [49, 1-405],

Думитрашок-Райчів, Мокрієвичів, Троцин, Стороженків [50, 1-317], Галаганів, Апостолів, Кулябок [51, 1-339], Корецьких і Кулябок-Корецьких [52, 1-392], Берло [68, 1-86], Чорнолузьких [88, 1-89], Свічок [89, 1-13], Вакуловичів [90, 1-115], Ілляшевичів [92], Новицьких (80), Носенко-Белецьких [116], Марковичів [112], Голенковських [117]. Ці матеріали щодо XVII-XVIII ст. відзначаються уривчастістю, лише згодом мають достатню повноту. Ще у 1884 р. виданий „Сулимівський архив. Фамільні папери Сулим, Скоруп і Войцеховичів XVII-XVIII ст.” [231], 1910 р. – фамільний архів Стороженків [229]. Археографічний аналіз публікацій фамільних архівів здійснений Г.К. Швидько.

Для біограм як окремого джерела маєть непересічне значення автобіографічні матеріали, зокрема, свідчення про служби лубенського полкового осавула Андрія Петровського [186], автобіографічна „сказка” малоросійського літописця Стефана Лукомського [187]. Типові „сказки” козацької старшини комплектувалися у цілі збірки біографічних відомостей [64].

До описових джерел слід віднести поминальні записи в синодиках монастирів і церков. Серед них варто зазначити опубліковані С. Голубєвим пом'яник Києво-Печерської лаври, О. Лазаревським – Любецького, І. Ситим – Крупицько-Батуринського, О. Прокоп'юк – Київського Софійського монастирів. Поминальник Луцький хоча і не опублікований, в архівному варіанті є цінним джерелом [119].

Документами особистого походження є заповіти, яким значну увагу надавав ще О. Лазаревський. У сучасному джерелознавстві І. Ситий продовжує цю традицію, опублікувавши тестамент полковника Якова Лизогуба. Об'єктивна цінність цих документів полягає в тому, що на час написання тестаменту, як і в інших публічно-правових актах, фіксується група старшини, яка підписується [113]. Крім того, простежується вся система родинних зв'язків. Мотив створення подібних документів є основою їх достовірності.

З цією групою джерел тісно пов'язані матеріали чолобитних [7, 8, 23, 24, 43, 44] і доносів [4]. Чолобитна колишнього стародубського полковника Івана Плотника стольнику Кирилу Хлопову на підтверджувальну грамоту на млин в

с.Городище, наданий йому гетьманом Іваном Брюховецьким [107, 1], дозволяє уточнити як старшинське землеволодіння, так і сферу надань гетьманом, позаяк одним із об'єктів подачі подібних чолобитних у 1667 р. уже були і царські воєводи.

Серед епістоляріїв цікаві як листи з козацького табору, так і з боку його противників. У фонді Х ІР НБУ зберігаються окремі листи старшини, серед яких: Миколи Грембецького Криштофу Лукомському 20 жовтня 1698 р. з Чернігова [110], Федора Вольского полковнику стародубському з Козельця [101], В. Кочубея В. Велецькому 11 липня 1696 р. [102]. Цінними є збірка приватних листів [60], опубліковані І. Крип'якевичем листи М. Кривоноса [185], Ю. Мициком – листи керівників Національно-визвольної війни [210], гетьмана І. Виговського [206], В. Станіславський – листи І. Мазепи [188],

Прокламації і заклики ватажків козацьких рухів, які складають одну з груп джерел, використані в частині авторства козацьких старшин. Для періоду національно-визвольної війни виключне значення мають козацькі конфесати, яких особливо багато опублікував відомий джерелознавець Ю. Мицик [207, 38; 209, 15-35].

Для наукових розвідок першочергове значення мають матеріали кінця XVIIIст., пов'язані з входженням старшини до дворянства. Поколінні родовідні розписи заносилися в особові справи, які потім узагальнювались у родовідні книги спочатку у намісництвах, а згодом були передані до губернських дворянських зібрань [75]. Невичерпний генеалогічний матеріал знаходиться у такій книзі Новгород-Сіверського намісництва [73; 506, 30-33], де на відміну від Чернігівського (що теж збереглася), фіксувалася не лише старшина на час запису ([97; 98]), але і вносились вся інформація стосовно її родоходу. Книги обох воєводств мають дані про майновий стан старшини під час заповнення документів на дворянство.

Крім вище згаданих опублікованих джерел, варто відзначити, що ще у XIXст. були опубліковані збірники документів, які не втратили свого значення і

для сьогодення [220; 221; 222; 223; 141; 142; 143; 144; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 155; 156, 173].

Опублікований значний корпус джерел у трьохтомнику „Возз’єднання України з Росією” [162], в збірниках „Документи про визвольну війну 1648-1654 рр” [171], „Документи Богдана Хмельницького” [170], „Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.” [168], „Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття” [199]. Ю. Мициком підготовлені й здійснені видання щодо козацької історії Національно-визвольної війни [200, 201, 205], зокрема Новгород-Сіверщини [203, 3-9, 12-28; 204, 12-38].

Джерельний аналіз дає можливість зробити висновок про те, що надійним джерелом є судові та маєткові документи, заповіти, метричні і сповідальні книги. З наративних джерел найбільшу увагу привертає листування і щоденники, в меншій мірі – літописи. Охарактеризована вище джерельна база відзначається різноманітністю і дає можливість вирішити поставлені в дисертаційному дослідженні завдання комплексного дослідження історіографії виникнення та еволюції козацької старшини.

Наукові праці дослідників стосовно досліджуваної проблематики можна класифікувати таким чином: 1) узагальнюючі видання з історіографії України, видані у різні часи; 2) загальні роботи, присвячені історіографії старшини; 3) історіографічна література, присвячена окремим напрямкам її дослідження; 4) публікації, в яких здійснюється аналіз історичних поглядів та концепцій конкретних істориків про старшину.

Предметом дисертаційної розробки стали наукові дослідження, опубліковані та рукописні книги, брошури, статті, матеріали наукових конференцій. При аналізі джерельної бази конкретно – історичних досліджень перевірка архівними джерелами дозволила розкрити масштаби її використання та можливі резерви.

Доступний у цей час дослідникам корпус історичних джерел дозволяє не тільки реконструювати, але й по-різному інтерпретувати різні аспекти проблеми. Сучасний стан джерельної бази можна визначити як досить репрезентативний

для об'єктивного наукового дослідження. У той же час варто відзначити нерівномірність використання в історичних працях різних видів і груп джерел.

1.2. Історіографічні оцінки становлення наукової проблематики

Наукові праці про українську козацьку старшину періоду Гетьманщини здавна привертала увагу дослідників. Спроби їх огляду з'явилися у першій половині XIX ст., в час, коли історіографія України перебувала у фазі становлення і розвивалася в процесі боротьби різноманітних напрямів. Саме звідси почнемо й відлік першого відрізка історіографічного часу, коли в українській історичній думці панував західноєвропейський напрям – романтизм. Одним з перших в українській історіографії з позицій романтизму і народництва розпочав реалізовувати принципи безперервності, взаємозумовленості історичних подій, критичного відношення до історичних джерел М.А. Максимович. Його спадщина як історіографа не включає великих монографічних праць з зазначеної проблематики. Однак наукові концепції та висновки, викладені вченим у значній кількості статей, склали одну з найбільш яскравих сторінок історіографії України першої половини і середини XIX ст.

Першою історіографічною працею М.А. Максимовича стала стаття „Заметка о первых гетманах козацких и полковниках прилуцких”, опублікована первісно в журналі „Москвитянин” 1849 р., а після його смерті, як і всі інші праці історика, видана під редакцією В. Антоновича у першому томі 3-х томного „Собрания сочинений”. У ній автор критикував „Историю Малороссии” М. Маркевича за ряд помилок в оцінці керівного складу Прилуцького полку та ролі гетьмана Б. Хмельницького [618].

Критичний підхід зберігається і у „Листах про Богдана Хмельницького”, адресованих М. Костомарову. В них історик уточнив склад козацької старшини, виділив велику кількість недоліків, зокрема фактологічного характеру, які були притаманні монографії „Богдан Хмельницький”. Виокремлюється, зокрема, так зване „змішання осіб” серед сподвижників Б. Хмельницького, коли у костомарівській праці Іван Барабаш був переплутаний з Ілляшем Караїмовичем,

полковник Адамович – зі Ждановичем, канівський полковник Семен Савич названий Павичем і т. д. [620]. Викривлення біографії Б. Хмельницького, неправильну його оцінку, на думку М. Максимовича, автор запозичив з польської історіографії. Відзначимо, що згодом М. Костомаров визнав справедливую критику і просив допомогти йому у підборі джерел з історії козацтва і старшини.

М. Максимович вступив у полеміку і з польським істориком М.А. Грабовським, критикуючи останнього за статтю, вміщену у другому томі „Записок” П. Куліша за несправедливий, на його думку, підхід, що „народ відділився від власного дворянства” [619, 275]. Позитивна оцінка праць російських та польських істориків, зокрема за багатство використаного ними фактичного матеріалу, не завадила їх різкій критиці з боку М. Максимовича за неточність наведених прізвищ представників старшини і неправильну оцінку ролі Б. Хмельницького як керівника повстання [1057, 147].

Сильною стороною його історичних досліджень безумовно залишається критичний аналіз джерел, уточнення фактів, встановлення наукової істини [450, 82-83; 1023, 258]. Говорячи про роль Михайла Максимовича в українській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. Д. Багалій слушно зазначає: „На його долю припало тяжке і невдячне завдання очищати джерела української історії ... та побудовані на них праці від помилок, хиб і викривлень. Він розчищав ґрунт для майбутніх праць, творив, за його власним виразом ”цеглини для майбутньої побудови української історії” [960, 4]. Сам М. Максимович про це писав: „На полі, зжатою нашвидку істориками України, я збираю пропущені й загублені ними колосся й потрохи передаю до загального відому...” [621, 269]. „І правда, – писав І. Каманін, – М.А. Максимович підібрав, очистив і передав нам багато таких колосків, які без нього могли б зникнути для науки”.

Для історика, вважав М. Максимович, немає дрібниць. Для нього була характерна точність і вірність історичному факту. „Необхідно, щоби кожна історична подія й особа була пізнана й зображена вірно”, – писав він, „... як воно

було в дійсності” [620]. Цим мірилом історичної правди М. Максимович мірить всі історичні твори [1042, 168].

Саме М. Максимович вперше в українській історіографії проявив об’єктивний підхід в оцінці діяльності Б. Хмельницького і в цьому немала заслуга вченого перед історичною наукою. Ґрунтовно характеризуючи Б. Хмельницького як керівника Великого повстання та творця Гетьманщини, а також його сподвижників, М. Максимович вміло використовував біографічний метод (ним представлені обширні біографічні свідчення про полковників) [532, 12]. Українську державність дослідник намагався розглядати з позицій історизму. Ним описана структура полкового управління та функціональні повноваження посадових осіб [1057, 54]. Однак вчений не завжди дотримувався принципу об’єктивності по відношенню до представників козацько-старшинської верстви в цілому. Критикуючи сучасників, зокрема Г. Теплова та М. Грабовського за її перебільшено негативне трактування, він сам не уникнув однобокого її висвітлення.

Формування дисциплінарного образу історіографії припадає на другу половину XIX ст., що пов’язано з розбудовою теоретичних і організаційних засад цієї галузі історичного знання. Важливим чинником цього процесу стало утвердження в українській історіографії народницького напрямку. Його ознакою була постановка на перше місце інтересів народу, яким, на думку істориків, мали підпорядковуватися інтереси всіх суспільних груп. Як наслідок – критична оцінка будь – яких політичних дій, що суперечили прагненням більшості українського населення, навіть за умови, коли вони йшли в руслі державних інтересів.

Концептуально історики народницького спрямування під „народом”, як правило, мали на увазі передовсім широкі низи або народну масу, а плин історії уявлявся їм у формі реалізації жадань цієї маси і в протиріччях старшина – низи вони тримали бік останніх. Ставлення до держави як до апарату насильства і старшини як політичної еліти та носія влади в істориків такого спрямування було різко негативним. Натомість соціальні народні рухи розцінювалися в якості

засобів втілення народних інтересів. Зрозуміло, що за таких умов діяльність козацької еліти або ігнорувалася зовсім, або ж розглядалася маргінально, як певне тло. Як влучно зазначив Я. Пеленський: „В центрі їх уваги стояв народ, під яким вони головно розуміли селянські маси, рахуючи їх вирішальним чинником історії, на відміну від істориків-державників, які рушійним мотором історичного процесу вважали еліти” [1087].

В цей час з’являється ряд статей, заміток, рецензій, монографічних досліджень, в яких міститься історіографічний аналіз праць істориків про різноманітні аспекти діяльності старшини. Як зазначав пізніше Д. Дорошенко з’явилися „дуже важні нариси” [1009, 6].

Історіографічні оцінки були характерні і для полемік XIX ст.: між М. Максимовичем і М. Костомаровим, між М. Костомаровим [1035] і Г. Карповим [447]. Залишалися актуальними вони і на початку 80-х рр. XIX ст. Зокрема, на особливу увагу заслуговує стаття О.М. Лазаревського, присвячена уривкам з „Історії України і козаків” О.І. Мартоса, в якій він критикував автора за ідеалізацію козацької старшини [1049]. У 1880 р. на сторінках „Русского архива” публікується його дослідження „Павло Полуботок. Нарис з історії Малоросії XVIII ст.”, ідея написання якого виникла безпосередньо після публікації в 1876 р. „Русской стариной” статті М.І. Костомарова „Павло Полуботок”. Увівши до наукового обігу значну кількість нових документальних джерел, історик дав цій особі оцінку, що значно відрізнялася від костомарівської [572]. Якщо у Костомарова гетьман зображувався як „сміливий, шляхетний герой, який пожертвував своєю свободою який і навіть самим життям за право своєї батьківщини” [474, 523], то в інтерпретації О.М. Лазаревського „Полуботок якщо і був героєм, то одного лише шляхетства” [572]. Подібну позицію займав дослідник стосовно й інших персоналій з середовища старшини.

Заслуговує на увагу ще одна стаття О. Лазаревського „Заметки о Мазепе” (з приводу книги Ф.М. Уманця „Гетьман Мазепа”) (1898 р.), у якій історик критикував останнього за тенденційний, на його думку, погляд на гетьмана І. Мазепу. Він пише: „Головне завдання книги Ф.М. Уманця у виділенні світлих

точок у політичному і приватному житті Мазепи, хоча „на Мазепі багато плям” [1046]. Погоджуючись, що Мазепа був людиною великого розуму, але ще більшого характеру, дослідник, в свою чергу, досить тенденційно дає йому свої характеристики, вживаючи вкрай негативні та гострі епітети [1047]. Зазначимо, що Ф. Уманець започаткував зміну оцінки діяльності Мазепи [882]. Автор намагався здійснити ревізію історичного матеріалу про особу і діяльність гетьмана, і цим викликав неабиякий інтерес в українських літературно – історичних колах. У зв’язку з цим має сенс точка зору сучасного дослідника С. Білоконя, який у післямові до праці І. Борщака та Р. Мартела „Іван Мазепа: життя й пориви великого гетьмана” (1981 р.) пише, що Ф. Уманець вперше показав Мазепу українським патріотом і перейшов на шведський бік не заради особистих інтересів, а для поліпшення долі України [293].

У статті „Суды в старой Малороссии” О.І. Лазаревський подав зауваження і на монографію Д. Міллера „Суды земские, городские и подкоморные в XVII в.” [1050], у якій дискутував з істориком, докладно розглядаючи компетенції полкових та сотенних судів та судової старшини. З багатьма тезами Д. Міллера О. Лазаревський цілком погодився, однак його зауваження побудовані на новому матеріалі, з допомогою якого можна вивчати судовий устрій і систему судочинства в Лівобережній Україні періоду, що передував гетьмануванню К. Розумовського, еволюцію козацької старшини та перетворення її в дворянство.

Головну увагу критиків привертала праця самого О. Лазаревського. В. Модзалевський, високо оцінивши внесок історика в дослідження даної проблематики, у першому томі „Малороссийского родословника” висловив жаль з приводу того, що праці О. Лазаревського відзначаються досить різкою упередженістю суджень і якоюсь особистою озлобленістю стосовно „Людей Старої Малоросії”, тобто старшини, котрі не задовольнили своєю поведінкою прямолінійно – демократичних суджень автора [686, Т. I, 1]. У численних рецензіях, які з’явилися переважно у спеціалізованих українознавчих часописах, серед яких – „Киевская старина”, „Записки Наукового товариства

ім.Т.Г. Шевченка” (у Львові), авторами яких були професійні українські та російські історики Д.І. Багалій [959], В.О. Мякотін [1076], І.В. Лучицький [1054], І. Джиджора [1006, 12-23], містяться відгуки на одностороннє висвітлення старшинської верстви О. Лазаревським. Усі рецензенти відзначали надзвичайну наукову цінність його праць, яка, в першу чергу, пояснювалася тим, що в ній було використано величезну кількість нових, раніше не відкритих історичних джерел, які характеризували старшину чотирьох козацьких полків – Стародубського, Ніжинського, Лубенського, Прилуцького. Рецензія І. Лучицького була навіть занадто критичною, проте на думку Д. Багалія, останній „правильно підмітив схильність Лазаревського бачити причини поземельних змін головним чином в особистих впливах і в особистих якостях несимпатичної йому козацької старшини” [1111].

Найістотніші зауваження у дореволюційній історіографії щодо творчої спадщини історика висловив В. Барвінський, охарактеризувавши його внесок як у дослідження участі старшини в управлінні, так і взаємин старшини з селянством [267, 816; 268, 7-10]. Він зробив закид досліднику за те, що той надавав „занадто великого впливу ролі особи в історії, відводив багато місця старшинським утискам і насильствам, не висвітлюючи об’єктивних причин цих явищ” [268]. Це ж в працях О. Лазаревського вбачав і М. Грушевський: „В своїй острій критиці козацької старшини Лазаревський і його школа були дещо односторонні і несправедливі до сеї старшини, складаючи на неї всю вину, яка мусить бути поділена між нею й тодішнім російським правительством та його політикою в Україні. А з другого боку – перекидалися за економічною експлуатацією й більше ідеальні чинники діяльності козацьких патріотів” [998, 8-9]. Далі він зазначив, що О. Лазаревський не звернув ніякої уваги на інші сторони життя і діяльності козацької старшини, тому й не зміг відтворити правдиву картину минулого українського народу. Узагальнюючи оцінку про О. Лазаревського, М. Грушевський вважав історика козацької старшини прибічником демократичної стихії в українському житті, який показав викривлення демократичного ладу козацтва потомками козацької старшини,

закріпачення вільного українського населення і утворення нового привілейованого класу. У цій точці, на думку історика. „сходилися його дослідження з історії суспільних класів і управління, з історії родів” [994, 18-19, 29].

Важливі наслідки для розвитку історичних знань мала запропонована самим М. Грушевським схема історичного процесу, яка була опублікована у відомому нарисі „Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения” (1914 р.) [994, 1-37]. Козацька доба для історика стала вихідним пунктом української історіографії. Отож, він цілком „історіографічно” усвідомлював мету свого нарису: підбити підсумки попередніх вивчень та зазначити вихідні точки надалі. Історик, аналізуючи праці А. Чепи, Д. Ломиковського, Д. Бантиша-Каменського, М. Марковича, М. Костомарова та О. Лазаревського, вказував на поживалення діяльності у сфері дослідження козацтва і вважав, що доробок істориків XIX ст. продовжував традицію XVIII ст. у вивченні внутрішньої історії козацтва, починаючи з епохи Б. Хмельницького. Варто підтримати високу оцінку праці М.С. Грушевського, дану відомим сучасним історіографом І. Колесник, яка вказує на те, що його нарис є першою спробою власної рефлексії історичної науки в Україні [1031].

М. Грушевський дав „дуже цінні екскурси на поле історіографії” [1009, 6] і в додатках до „Історії України-Руси”. Стосовно досліджуваної проблематики найбільшу цінність має його нарис „Наукова література Хмельниччини” [372, 211-224]. Найціннішим у ньому є аналіз використання попередніми істориками джерельної бази та характеристика праці В. Липинського, яка „порушує досі мало освітлене питання про участь шляхти в Хмельниччині і вплив на її політичний характер, і спиняючись на визначніших шляхетських учасниках, вносить чимало нового і конкретного в студіювання доби” [371, 223]. Як бачимо, в народницькій історіографії найбільшу увагу викликали праці О. Лазаревського і В. Липинського, а в них дослідники концентрували увагу на питаннях управлінської функції старшини, ролі шляхти у її виникненні, на взаєминах старшини і селянства.

З історіографічної точки зору привертає увагу полеміка, яка розгорнулася між М. Слабченком та М. Василенком протягом 1912-1913 років [1121] з приводу монографії „Малорусский полк в административном отношении” [807].

Поворот від народницької методології у дослідженні комплексу питань, пов'язаних з вивченням проблеми козацької старшини на позиції державницьких концепцій намітився наприкінці XIX ст. У цей час державницька ідея в українській суспільно-політичній думці побутувала в контексті шляхетсько-гетьманських традицій у різноманітних формах консерватизму, побудованих на кшталт тогочасних європейських концепцій з виключним наголосом на культурницьку програму. Вона, на думку В.А. Потульницького, була репрезентована нечисленними епігонами тогочасного малоросійського дворянства, які, хоча і були включені в станову систему Російської імперії, зберегли етнічну самосвідомість українців [1097, 108]. До їх кола Н. Полонська-Василенко та Д. Дорошенко відносять Ф. Уманця, вважаючи його монографію „Гетьман Мазепа” предтечею власне „державницьких студій” [1095, 24; 1009, 163-164]. Дилема, сформульована Ф. Уманцем стосовно „зради Мазепи” за назвою одного з розділів монографії „Бути чи не бути?” пропонувала розв'язання на засадах дихотомії: зрадник або патріот. Сама постановка такого питання заперечувала українську бездержавність.

Державницькі концепції міцно утвердилися у вітчизняній історичній науці в перших десятиліттях XX ст. Українська державницька школа акцентувала увагу на „осмисленні концептуальних питань української державності, дослідженні основних етапів її становлення, обґрунтуванні з історичної точки зору права українського народу на власну державу” [1090].

1920-роки стали „золотою добою” української історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складову національної свідомості та національного процесу. Схема української історії М. Грушевського, обґрунтована ним на початку століття [996, 7-13], стала вихідним пунктом для української історіографії в ній була закладена тенденція відокремлення, а не наближення до Москви, і це ясно розуміли українські радянські історики [986].

Політика українізації, яка проводилася в республіці в 20-ті роки, в цілому сприяла дальшому розвитку досліджень з історії козацтва. Разом з тим, з перемогою радянської влади в Україні розпочався складний і болісний процес утвердження так званої „марксистської історіографії”. Його наслідки були трагічними для української науки: частина вчених змушена емігрувати за кордон, а та, що залишилася – поступово втрачала можливість вільного наукового дослідження. Отже, розвиток української науки в цей час відбувалася у двох варіантах – „радянському” та „діаспорному”.

Важливу роль у цих процесах відігравала українська історична наука за кордоном. Щодо діяльності істориків, то більшість з них не мали змоги працювати з українськими джерелами та літературою, яких бракувало в європейських архівосховищах і бібліотеках. У 1922 р. у львівських „Записках НТШ” вийшла стаття учня М. Грушевського В. Герасимчука про свого вчителя як історіографа України [341]. Знаковим явищем в дослідженні історіографії козацької старшини стала публікація в Празі у 1923 р. праці відомого історика української діаспори Д. Дорошенка „Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право”, у якій він дає історіографічну лінію праць істориків України, значну увагу приділяючи бібліографії їх праць, а не оціночним показникам. Дослідник, розглядаючи доробок П. Куліша, відзначив, що „Руїною” звав Куліш „історію шляхетського панування і упадку по обох дніпрових берегах” [1009, 110], змальовував Гетьманщину XVIII ст. „як гниле, струхліле дерево, яке мусіло завалитися само, як би не повалив його російський уряд, завалитися серед байдужості народних мас, котрі відчували на собі лиш гніт егоїстичної класової політики старшини” і додавав „не помічає Куліш ніяких світлих рис в українській аристократії XVIII в.” [1009, 209]. Д. Дорошенко високо оцінював О. Лазаревського, як „безперечно найкращого у нас знавця старої Гетьманщини”, який „вперше на основі документів довів, що кріпаччина на Лівобережжі була заведена не декретом Катерини II, але явилась як завершення й результат соціально-економічного процесу, який відбувався на протязі майже півтора століть років” [1009, 145, 143-144], але разом з тим, як і

попередні дослідники відзначав, що „Лазаревський давав у своїх працях досить однобічне освітлення гетьманського періоду нашої історії, особливо що стосується окремих його діячів і взагалі козацької старшини” [1009, 145]. Критикуючи істориків-народників, Д. Дорошенко на противагу їм ставить праці В. Липинського, які поруч з творами М. Грушевського, є, на його думку, „найціннішим здобутком української думки новіших часів” [1009, 108]. Незважаючи на певні недоліки, що трапляються в книзі, її автор великою мірою все ж заповнив ту прогалину, що існувала на той час в українській історичній науці.

Виникла блискуча плеяда вчених, які об’єднувалися в Науковому товаристві ім. Шевченка, серед яких був І. Крип’якевич. У часописі „Записки НТШ” у 1926р. з’являється стаття історика під назвою „Нові праці з історії Гетьманщини”, у яких він намагався проаналізувати доробок сучасних йому вітчизняних істориків та їх попередників стосовно устрою Гетьманщини та боротьби старшинських угруповань за владу в країні. Однак, ця праця мала оглядовий характер. Вчений обмежився лише перерахунком прізвищ істориків, які займалися в даному напрямі, хоча й окремо зупинився на праці М. Василенка про П. Полуботка, погляди якого поділяв. Позитивним моментом статті є виділення істориком двох напрямів у вивченні історіографії даного питання: один, який представляв П. Полуботка борцем за волю (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Костомаров), і другий, що зображував його як своєкорисну особистість (С. Соловйов, О. Лазаревський, В. Модзалевський) [1043, 259-271].

У радянській Україні, майже одночасно з працею Д. Дорошенка, була опублікована узагальнююча монографія Д. Багалія [962], в якій дано розгорнуту характеристику літописної історіографічної традиції, але проблема козацької старшини залишалася для історика поза межами дослідження. Ці питання знайшли відображення у працях Л. Окиншевича. Зазначимо, що праці Л. Окиншевича та М. Слабченка про центральні установи в Україні мали важливе значення в плані розробки питань державного будівництва в середині XVII-XVIII ст. [715; 716; 717; 718]. У журналі „Україна” за 1924 р. був

опублікований короткий історіографічний аналіз про одну з найвпливовіших державних інституцій Гетьманщини – Раду старшини. В ньому йдеться про критику істориком думки М.Є. Слабченка, яка була висловлена у праці „Центральные учреждения Украины XVII-XVIII вв.”, зокрема в помилковому, на думку Л. Окиншевича, ототожненні Генеральної Ради та Ради старшини [715, 29].

Аналіз літератури про раду старшини історик продовжив у досліді „Центральні установи України – Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч.ІІ. Рада старшини”, де розглядає погляди на раду старшини не лише М.Є. Слабченка, але й М. Грушевського та І. Крип’якевича. Найбільшої уваги дослідник надав праці М. Слабченка, яку вже аналізував раніше. Дослідник, на думку Л. Окиншевича, більше увагу звернув на інститут генеральної ради, значно меншу увагу – на інститут старшинської ради. Досить ґрунтовно аналізується концепція ради старшини М. Слабченка, з якою Л. Окиншевич не погоджується. Полемізував він і стосовно характеристики генеральних урядів, вказуючи на цілий ряд неточностей [715, 277-283]. Оцінюючи „Очерк истории украинского народа” М. Грушевського, який присвятив вищевказаній інституції лише короткі зауваження, автор пропонує новий підхід до висвітлення даного питання. Він не поділяє ототожнення М. Грушевським ради генеральної старшини з радою міністрів. Рада старшини розглядається ним лише як орган старшини, що спочатку складалася в клас, а згодом і в стан [715, 271-273].

Стосовно „Студій над державою Богдана Хмельницького” І. Крип’якевича Л. Окиншевич відзначив, що розвідка історика „систематизацією матеріалу багато дає для з’ясування діяльності ради старшинської за бурхливих часів Хмельниччини” [715, 284-285]. Загалом, багато питань, порушених Л. Окиншевичем, залишаються дискусійними. Це стосується і проблеми історіографії представників зверхнього шару – старшини в Гетьманщини. У нарисі, один розділ якого був повністю присвячений літературі даного питання, Л. Окиншевич досить ґрунтовно розглядав проблему, як попередня йому література оцінювала і характеризувала організацію знатного військового

товариства. Аналізуючи погляди М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Модзалевського, О. Грушевського, він вважав, що історіографія XIX ст. нічого нового в питання про організацію шляхетського стану в Україні не внесла, навіть був зроблений крок назад проти поглядів дворянської історіографії XVIII – початку XIX ст. [714, 174].

Окремо він зупиняється на працях Д.П. Міллера „Превращение казацкой старшины в дворянство” та О. Єфименко „Малорусское дворянство и его судьба”. Працю Д. Міллера він вважав даниною російським народницьким поглядам, порівняює козацьку старшину з „чумази́ми”, котрі у 90-х рр. XIX ст. стрімкими темпами завойовували собі економічні позиції в Російській імперії. Змістом багатої, на думку автора, розвідки Д. Міллера, є дбайливе ставлення до здобуття українським шляхетством російських дворянських прав. У цілому про вказану працю історик говорить як про „цікаву своїми матеріалами, яка не містить грубих помилок попередньої української історіографії та інтересно розкриває деякі шляхетські підроблення та хитрощі в погоні за дворянством Росії” [714, 177]. Хоча разом з тим „її політичні настановлення не дали авторові можливості схарактеризувати справжній стан речей не в усій його актовій повноті, а в усій його дійсній суті” [714, 177].

На черзі дня були історіографічні оцінки гетьманів, окремих ієрархічних груп старшини в різні періоди і в різних регіонах Гетьманщини. Так, у 1925 році в „Записках” історико-філологічного відділу ВУАН публікується стаття Д. Кравцова про гетьмана Мазепу в українській історіографії [342, 2-18]. Історики звернули увагу на внесок попередників у регіональну історіографію Чернігівщини і Ніжинщини, в тому числі у питанні становлення і розвитку старшини [853, 23-24; 857, 94]. У праці М. Ткаченка з марксистських позицій через призму соціально-економічних відносин аналізується видана в Україні література про полкову та сотенну старшину Лівобережжя [842, 21-22, 128].

Важливе значення для вивчення історіографії соціально-економічних відносин на Гетьманщині, зокрема старшинського землеволодіння, мала стаття С. Іваницького-Василенка про державне землеволодіння окремих представників

польської шляхти, що залишилися в межах козацької держави [284]. Її автора цікавили такі спірні думки, які склалися в історичних дослідженнях, і які можна сформулювати наступним чином: скільки залишилося шляхти польської, православної чи католицької на лівому березі Дніпра після 1654 р., скільком шляхтичам пощастило повернути тут собі давні маєтки та чи мала шляхта право розпоряджатися тими маєтками [284, 123]. Ставлячи всі ці питання, автор спершу зупиняється на тому, яке значення має вирішення цих питань у правовій і соціальній історії Гетьманщини, дає ґрунтовний аналіз праць В. Мякотіна, О. Лазаревського, М.Ф. Владімірського-Буданова стосовно повстання Б. Хмельницького та полемізує з ним про форми шляхетського землеволодіння. У результаті ставиться під сумнів неспростовна в українській історіографії теза, що давня польська шляхта зовсім вільно розпоряджалася в Гетьманщині своїми маєтностями [284, 150].

Певний інтерес для вивчення питання історіографії адміністративних установ Гетьманщини становить рецензія М. Петровського на працю І. Крип'якевича „Студії над державою Богдана Хмельницького” [389, 180-181].

Дослідження української козацької старшини, як і українська наука загалом, опинилися в глибокій кризі в другій половині 1930 – першій половині 1950-х рр, що було пов'язано з остаточним утвердженням марксистсько-ленінського підходу до поставленої проблеми. Ситуація, що склалася в цей час, призвела до того, що тема стала повністю заідеологізованою. Так, уже на початку 30-х рр. традиції у дослідженні козацької старшини практично перериваються.

Саме відтоді починається відрізок „історіографічного часу”, який тривав до першої половини 50-х рр. Його характерною рисою стає поступове поглиблення класового підходу, догматизм, перекручування фактів, витіснення з творчої лабораторії дослідника історичного джерела та обумовленої його змістом інтерпретації логіки взаємозв'язків історичних подій та явищ. Натомість науковий пошук вганяється у визначену постулатами партійних й урядових постанов формулу доведення наперед визначеного бажаного, а в разі відхилення – отримання відповідного політичного ярлика [1013; 1030]. Найбільш болюче це

відбилося на стані розробки української історії саме XVII-XVIII ст., оскільки в радянській історіографії закладалася офіційна концепція національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

З початком 30-х років посилюються гоніння на видатних істориків, зростають репресії. Після розгрому історичних установ М.С. Грушевського у 1934 р. вийшла в світ лише одна історіографічна праця історика, – про українську історіографію XVIII ст., опублікована в „Известиях АН СССР” [992, 215-223]. Незважаючи на вкрай несприятливу ситуацію навколо історіографічних досліджень, М. Грушевський як послідовник української історіографії у властивому йому стилі об’єктивізму розглядав історіографію питання не відірвано від спадщини попередників – канцеляристів XVIII ст., а також істориків XIX ст. – М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, В. Антоновича та ін. Він акцентував, що потрібно звернути особливу увагу на літературу XVIII ст., зокрема на те, у яких формах вона влилася в українське відродження XIX ст., адже для нього у цьому питанні є багато незрозумілого [992, 223]. Як приклад він критикує джерела, зокрема „Синопис”, як „красномовне свідчення неучасті київських академічних кіл у вивченні історії козацької старшини, і підкреслює, що „Синопис” у всіх своїх виданнях зовсім ігнорував козацтво як факт місцевого історичного життя” [992, 217].

Пізніше майже на 50 років тема національного державотворення, суспільно-політичного устрою Лівобережної України у XVII-XVIII ст. (безумовно, не без певного винятку) фактично зникає з наукового студіювання на теренах радянської України і перетворюється на прерогативу дослідників із закордонних українознавчих центрів, які притримувалися схеми М. Грушевського. Головними осередками історичних праць на еміграції після II світової війни була Прага, Варшава та Берлін. Відповідно змінюються й акценти у трактуванні історіографічної спадщини зазначеної доби. Н. Полонська-Василенко в „Нарисі історіографії України” з сумом зазначила: „Усі наукові досягнення багаторічних ґрунтовних дослідів без аргументів та дискусій викреслено і совєтська історіографія повернулася на старі рейки російської історіографії” [1095, 32].

На думку зарубіжних українських дослідників, після війни відбувся тотальний наступ радянської ідеології проти найглибших основ української історіографії. Замість репресованих дослідників козацької старшини 20-30-х рр. (М. Грушевського, М. Слабченка), з'явилося нове покоління істориків, яке не виходило за межі інструкцій центру і обминало цю небезпечну тему. Лише на початку 50-х років, в зв'язку з підготовною святкування 300-річчя „возз'єднання” України з Росією помітно зріс інтерес до вивчення історії Визвольної війни. Вперше темою дослідження стали суспільний і державний лад України середини XVII ст., соціально-економічна політика уряду Б. Хмельницького [871; 872]. Однак більш ґрунтовна розробка даних питань далі не проводилася.

Незважаючи на те, що найбільш актуальними для істориків залишалися події Національно-визвольної війни, натомість, на відміну від попереднього часу, не з'являється жодного оригінального дослідження, яке було б пов'язане з історіографією нашого питання. Радянська історіографія української козацької старшини надзвичайно збіднена і обмежується кількома іменами. За незначним винятком, майже всі вони являють собою кальку із задекларованого „Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією” підходу до вирішення проблеми. Визначальною їхньою рисою стає гостра боротьба з тими науковими досягненнями, що були здобуті українськими вченими на зламі XIX-XX ст. Причому виважена наукова дискусія замінюється простим навішуванням на своїх опонентів ярликів „буржуазних фальсифікаторів” та „запеклих ворогів українського народу”, що одночасно ставало й своєрідним табу на всю їх творчість. Яскраво є, навіть, назва статті, яку написав В. Шутой – „Зрада Мазепи” [927]. Так, у підручнику для історичних факультетів вузів СРСР під редакцією академіка М. Нечкіної стосовно України досліджуваного періоду рекомендувалися лише дві праці – О. Єфименко „Історія України та її народу” [1058; 761] і В. Барвінського „Селяни в Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст.”, тим паче, що на думку авторів „буржуазно-націоналістична” позиція

М. Грушевського „не дозволила йому дати належне розкриття внутрішньої природи” [438, 495] боротьби українського народу.

Певні зміни в історіографії проблеми настали лише в часи „хрущовської відлиги”, тобто на початковому етапі четвертого історіографічного періоду, що тривав з другої половини 1950-х до 1991 р., проте в ці роки навіть кращі українські історики козацької старшини вимушені були залишатися в лоні основних вад радянської історіографії, що співпадало з основними тезами програмної статті у журналі „Комуніст України” 1969 р. [1001]. Продовжується започаткована в попередній період героїзація одних [756; 757; 606; 857] і хула інших старшин. Так, стаття В.А. Дядиченка „Мазепа” в третьому томі „Української енциклопедії історії України” розпочиналася так: „гетьман Лівобережної України (1687-1708), зрадник українського народу” [422, 67], а К. Стецюк вважала, що діяльність гетьмана П. Дорошенка „була ворожа життєвим інтересам українського народу” [858, 73]. Завдяки працям В. Дядиченка і Г. Сергієнка досить високо піднімається рейтинг правобережного полковника С. Палія, який видавався за народного антипода Мазепі [420; 418; 788]. Навіть О. Апанович у першій спеціальній історіографічній замітці про козацьку старшину стверджувала: „Ідеологи українського буржуазного націоналізму, старанно замовчуючи класове гноблення народних мас з боку козацької старшини, всіляко вихваляли і вихваляють зрадників українського народу, які в союзі з іноземними загарбниками вели запеклу боротьбу проти возз’єднання України з Росією й виступали за поглинення України шляхетською Польщею..., султанською Туреччиною... та феодальною Швецією” [256, 411]. Оцінюючи праці О. Лазаревського, історики залишалися на позиції, що його твори „яскраво викривають антинародну кріпосницьку політику українських поміщиків і козацької старшини” [1112, 544; 1111; 516].

Проміжним етапом, підсумовуючим радянську історіографію можна вважати чотирьохтомну енциклопедію „Радянська енциклопедія історії України”. Позитивним було те, що дослідники під впливом діаспорної „Енциклопедії Українознавства” і напротивагу їй повернулися до козацьких родоводів. Так,

А.З. Барабой подав родоводи Лизогубів [265, 6], була вміщена інформація про Миклашевських, Жураховських, Милорадовичів, Остроградських, серед родоводів, навіть, були вміщені Орлики, правда, гетьманом він названий у лапках. Імена козацької старшини і гетьманів вичленені за принципами соціального походження і антицарської налаштованості Лисовець, Джеджалій, Мозиря, Золотаренки, Донець, Пободайло, Небаба, Нечай, Полуботок, Іван Попович, Петрик, Кричевський, Лісницький (О.М. Апанович), за принципом внеску в українську культуру Лукомський, Ракушка-Романовський, Григорій Новицький (В.Ф. Горленко). В „Радянській енциклопедії історії України” була відображена історіографія українських козацько-старшинських літописів: М.І. Марченка – про Лизогубівський, „Літопис Самовидця”, В.А. Дядиченка – про „Літопис Самовидця”, короткий опис Малоросії, І.О. Гуржія – про козацькі літописи разом [383, 414]. На сторінках є численні посилання на „Малоросійський родословник” В. Модзалевського, навіть, спеціальна стаття присвячена „Малоросійському гербовнику”, в якій вказується, що останній включає 394 герби [318, 76]. Червоною ниткою проходять так звані козацько-селянські повстання: заворушення Миргородського полку 1690 р. трактується як антифеодальне повстання селян і козаків проти „кріпосницького гніту старшини” [774, 132], таким же антифеодальним трактується повстання Переяславського полку 1666 р. [774, 350], покутське повстання 1648 р. [366, 404], повстання Пушкаря і Барабаша 1657-1658 рр., яке К.І. Стецюк кваліфікувала як „народне повстання на Україні проти старшинсько-шляхетської верхівки” [859, 480].

У 1971 р. був перевиданий (вперше виданий у 1878 р.) „Літопис Самовидця”, що стало поштовхом для поглиблення висновків дослідників, яких дійшли раніше в ході дискусії про автора „Літопису Самовидця” – В. Романовський [779], М. Петровський [744; 743]. Була проаналізована попередня література щодо створення літописів [992; 739; 450], особливо детально ці питання розглянув М.І. Марченко [1060].

Грунтовний історіографічний аналіз попередніх праць, присвячених проблемі функціонування центральних органів управління Гетьманщини

міститься у монографії В. Дядиченка. Автор аналізував дворянську, народницьку, державницьку та радянську концепції функціонування органів старшинської адміністрації. Він вважав, що українські дворянські історики першої половини ХІХ ст. внесли мало нового в старшинську концепцію. Праці російських буржуазних істориків охарактеризовані В. Дядиченком як такі, у яких вся діяльність старшинської адміністрації розглядалася виключно під кутом зору того, чи були вірні російській монархії ці представники старшини чи ні. Висвітлення ними питань внутрішньої історії України вважав дуже нерівномірним [419, 17-19]. Визначне місце в історіографії даного питання він відводив представникам народницької історіографії другої половини ХІХ ст., зокрема О. Лазаревському, якого вважав прогресивним буржуазним істориком, який для внутрішнього життя Лівобережної України зробив більше, ніж усі його попередники. Цінним у працях О. Лазаревського він вважає те, що той показував старшину не лише як адміністраторів, а і як запеклих кріпосників [419, 21-22]. Разом з тим В. Дядиченко зазначив, що в Україні дворянська і буржуазна історіографія були неспроможні дати справжній аналіз адміністративно-політичного устрою ХVІІ-ХVІІІ ст. [419, 26]. Праці представників державницького напрямку він вважав націоналістичними [419, 32]. Незважаючи на недоліки, головним з яких є класовий підхід, не досить чітке розмежування різних шкіл та напрямів вивчення адміністративно-політичного устрою Гетьманщини, чітка структурна побудова монографії дозволила досліднику висвітлити широке коло питань, що стосуються місця української козацької старшини в суспільній організації Гетьманщини в історичних дослідженнях та подати їх у систематизованому вигляді. Автор простежив підходи, зміну акцентів на проблему української старшини протягом становлення та розвитку української історіографії, подаючи свій власний погляд на окремі питання.

Певний інтерес становить монографія А. Пашука [738], у якій автор здійснює короткий критичний огляд доробку попередньої історіографії про компетенції судових органів влади Гетьманщини. До праць, які розглядають питання історіографії української козацької старшини слід віднести монографії

М. Марченка, Л. Полухіна [1061] та В. Сарбея [1110; 733] про видатного історика старшини О. Лазаревського. Дослідники дали аналіз праць дореволюційної та радянської історіографії, у яких аналізувалися проблеми висвітлення старшинської верстви у доробку вченого, особливу увагу, звичайно, привертаючи до його антистаршинської позиції [1114]. І. Гуржій та В. Сарбей привернули увагу до потреби перевидання праць О. Лазаревського [1000, 25]. Підтвердив свої попередні погляди щодо народницької історіографії М. Ткаченко [878, 4-5].

Постійно в полі зору дослідників були праці М. Максимовича [1096; 637]. Квінтесенцією тогочасної оцінки його діяльності стала стаття В. Сарбея, в якій зазначалося: „У тлумаченні антифеодальних рухів виявив ліберальну обмеженість, переоцінював значення церковно-релігійних та культурно-ідеологічних факторів як рушійних сил боротьби народних мас. Іноді свої прогресивні історичні концепції поєднував з монархічно-консервативними і часом буржуазно-націоналістичними” [1113, 73]. На думку ж історика П. Маркова, М. Максимович проявив об’єктивний підхід в оцінці діяльності Б. Хмельницького, і у цьому немала заслуга вченого перед історичною наукою [1057, 226].

У 60-ті роки посилювався інтерес істориків до народницької історіографії, коли була знову зосереджена увага на дослідженні народницького руху. Загальну оцінку народницького напрямку в українській історіографії дав Л. Коваленко. Розпочавши з аналізу внеску представників народницької течії в дослідження української історії [1022; 307], захистивши докторську дисертацію про демократичну течію в історіографії [1021], автор вийшов на узагальнюючу монографію [1024].

Питання поглядів народницької історіографії на козацьку старшину систематизував Г. Сторчак [1124; 820]. Дослідник відзначив прогресивне значення досліджень істориків в галузі соціально-економічних процесів, що відбувалися в Україні в другій половині XVII-XVIII ст., хоча разом з тим,

виходить з того, що вони, як і всі буржуазні історики взагалі, стояли на неправильних методологічних позиціях [1124].

Так, зокрема, незважаючи на „ідеалізацію істориками-народниками соціально-економічних відносин та політичного устрою, що склалися відразу після Визвольної війни 1648-1654 рр. на Лівобережній Україні”, яка певною мірою, на думку дослідника, була характерна для істориків народницького напрямку, він констатує, що висвітлення ними головної ролі козацької старшини в процесі створення кріпосної залежності селян, її загальної політики, зростання величезних земельних володінь в її руках за рахунок народу об’єктивно було спрямоване проти націоналістичної історіографії, що замасковувала і всіляко замовчувала процес збагачення старшини [1124, 134-135].

Важливе значення у дослідженні проблеми мала стаття О. Апанович, у якій її автор намагалася дати оцінку стану вивчення командного складу збройних сил України першої половини XVIII ст. в українській та російській історіографії [958, 21-39]. В. Сарбей проаналізував внесок О. Лазаревського у розвиток козацької регіоналістики [1115, 233-235]. Узагальнюючий аналіз розвитку проблематики в радянський період знайшов відображення в монографіях В. Дядиченка, Ф. Лося, В. Сарбея „Розвиток історичної науки в Українській РСР” (1970) [1010], А. Санцевича „Українська радянська історіографія (1945-1982)” (1984) [1108].

Проблемою історіографії козацької старшини детальніше займався О. Коваленко. У 1980 р. ним була захищена кандидатська дисертація, присвячена вивченню спадщини видатного історіографа та генеалога старшини В. Модзалевського [1020]. Однак історик, як і його попередники, не уникнув класового підходу при висвітленні державного апарату Гетьманщини та його представників.

За кордоном місію правдивого, позбавленого ідеологічних рамок і кон’юнктурних впливів висвітлення постаті І. Мазепи взяв на себе історик Т. Мацьків. Дослідник намагався дати оцінку творчої спадщини М. Костомарова [1065, 124-162] та М. Грушевського [1065, 147-162]. Об’єктивну думку щодо О. Лазаревського висловлював О. Оглоблин [705; 1078, 1254]. Оцінюючи

радянську історичну науку в праці „Думки про сучасну українську советську історіографію” (1963) він писав, що сучасна йому українська радянська історіографія цілком підпорядкована політичним цілям і наказам комуністичного уряду. Історик дав повний огляд, як він влучно назвав „уніфікованої” та „уніформованої” радянської історіографії [1077, 5]. Однією з найбільших хиб радянської історіографії О. Оглоблин вважав невизнання офіційною радянською схемою Української козацько-гетьманської держави XVII-XVIII ст. Схвально відгукнувшись про працю І. Крип'якевича „Богдан Хмельницький”, він зауважив, що значно складніше й далеко важче українській радянській історіографії мазепинської доби, зокрема тоді, коли предметом досліджу є державно-політичний устрій Гетьманщини. Особливо помітна така ситуація О. Оглоблину в „Нарисах суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.” В.А. Дядиченка, у якій історик докладно намагався визначити права й комплектування гетьманського уряду. „Ця джерельна монографія, безперечно, одна з найкращих праць української советської історіографії. Автор її понад 20 років досліджує історію України в часи гетьманування І. Мазепи й І. Скоропадського й зібрав великий документальний матеріал. Зокрема в московських архівах. Звичайно, не міг він обминути й питання про державний устрій Гетьманської України. Але, скутий ланцюгами урядової схеми, український радянський історик мусить борсатися між безсумнівними історичними даними й вимогами тої схеми.” [1077, 52]

Особливе занепокоєння в О. Оглоблина викликали терміни „зрада”, „зрадник” щодо гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка, і особливо І. Мазепи. Ярлик „зрадника”, почеплений Москвою, ще з часів Петра I до ймення гетьмана Мазепи, став, на думку історика, таким штампом у радянській історичній літературі, що рідко коли радянський історик, особливо український, не вживає його, навіть у суто наукових публікаціях [1077, 76]. Зате справжнім курйозом виглядає для О. Оглоблина постійне вживання українськими радянськими істориками (здебільшого молодими) терміну „феодал” на адресу козацької старшини й державців Гетьманщини XVIII ст. Смішно, на його думку, стає,

„...коли бачиш у якійсь науковій розвідці іноді не поганій) оцього „феодала” в особі звичайнісінького значкового товариша, в якого часто-густо крім двора й пари підсусідків, нічого більше не було, і який щойно вилупився з козацтва чи міщанства” [1077, 77].

Частково, через призму формування українського козацтва (обмежуючись лише періодом до 1648 р.), історіографію козацької старшини розглядає Л. Винар у студії „Огляд історичної літератури про початки історичної козаччини” (Нью-Йорк, 1966 р.). Він стисло зупиняється на працях М. Максимовича, В. Антоновича, М. Грушевського, які спираючись на широкий джерельний матеріал, докладно проаналізували і синтетично висвітлили роль української аристократії і тим самим представили правдивий образ її початків [979, 13-15].

З кінця 80-х років в українській історіографії окреслився новий період у дослідженні проблеми. На рубежі 1980 – 1990-х рр. з’явилися публікації, в яких визнавалися суттєві недоліки в історичній науці, визначалися шляхи її оновлення, давалися історіографічні огляди найновіших праць, що започаткували перегляд багатьох сторінок історії України і особлива увага зверталася на дослідження, в яких закладалося нове бачення історичних альтернатив розвитку суспільства.

Не сучасному етапі актуальним проблемам дослідження історії українського козацтва присвячені праці Ю. Мицика, в яких вчений ставить завдання поглибленого вивчення елітарного прошарку Гетьманщини [1072, 2-6; 1071, 53-57], В. Смолія, який детально проаналізував історіографію питання [887, 61-72], Г. Беякова та О. Беякової, у яких аналізуються твори польських істориків 60-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст., присвячені генезі та еволюції військово-політичної організації козацтва. Запропоновані в них концептуальні підходи до вузлових питань історії козацтва, зокрема козацької старшини, залучення нових джерел, становили значний науковий інтерес.

Значним кроком вперед в оцінці розвитку вітчизняної історичної науки стали перші з часів незалежності навчальні посібники з історіографії України, авторами якого є В. Кравченко [1038], В. Коцур та А. Коцур [1036]. Світ

побачила монографія В. Ващенко [972] і дещо пізніше майже одночасно дослідження С. Водотики [981], І. Колесник [1031], М. Вегеш і Л. Горват [973], А. Іванко [1014], К. Кондратюк [1032]. Творчу спадщину Д. Дорошенка проаналізував В. Андрєєв [957], О. Оглоблина – І. Верба [975]. Більш уваги дослідники надають науковій спадщині П. Куліша [1127]. Загалом стан сучасної історіографії, за оцінками Є. Сахновського, переживає етап смерті одних і народження інших методологічних підходів [1118].

Головним здобутком історіографії в царині оцінок праць з дослідження державотворення є монографія П.Г. Радько, в якій автору вдалося в певній мірі вичленити праці про роль козацької старшини у цьому процесі [1100]. Значний вплив на дослідження проблематики мала публікація українською перекладу фундаментального дослідження О. Оглоблина [1079].

Сучасними оцінками і новими, часто критичними підходами до визначення перспектив історичної науки в Україні позначені праці А. Санцевича [1107], Л. Таран [1126], В. Головка [987], В. Матях [1064, 81-87]. Вони дають своєрідні орієнтири історикам і історіографам, які покликані здійснити сьогодні зважену і неупереджену оцінку нагромаджених знань з різних питань історії історичної науки.

До узагальнюючих робіт, що формують уявлення про основні процеси, які відбувалися в тогочасному українському суспільстві, зокрема у яких розглядаються джерела формування козацької старшини, віднесені праці В. Щербака, С. Лепявка, Н. Яковенко, Т. Яковлевої, В. Свербигуза, Т. Чухліба, Г.К. Швидько, В. Панашенко, В. Кривошеї.

В цей час з'являються перші спеціальні історіографічні роботи, об'єктом дослідження яких є література про українську козацьку старшину. До них в першу чергу віднесемо статтю О. Величко, у якій розглядаються проблеми становлення старшинського корпусу та джерела формування козацької старшини, виділяються праці В. Кривошеї, констатується, що в них вперше зроблена спроба прив'язки старшинського реєстру 1638 року до конкретних сотень. Загалом, – відзначає автор, – В. Кривошея наводить дані про 101 (не

рахуючи реєстру 1638 р.) козацько-старшинський рід, представники якого займали старшинські посади [308, 17]. Дослідниця зібрала і систематизувала матеріали щодо історіографії окремих полків Гетьманщини, зазначивши, що загалом дослідницький процес щодо козацької старшини йде жваво і характеризується появою як значної кількості статей, так і монографічних досліджень [308, 23].

Слід зазначити, що процес дослідження історіографії персонального складу та генеалогії старшини йде досить результативно. Стислий історіографічний огляд праць міститься у першій частині монографії В. Кривошеї „Національна еліта Гетьманщини”. Серед перших дослідників даної проблематики дослідник називає праці М. Білозерського, О. Лазаревського, В. Модзалевського. Він вважає, що в дореволюційній історіографії найбільший внесок у розвиток генеалогії козацько-старшинських родин зробили О. Лазаревський і В. Модзалевський. Разом з тим ним відзначені праці українських дослідників 20-х рр. – М. Слабченка про полк як адміністративну одиницю та В. Липинського про вихідців із шляхти у старшинському середовищі. Він відзначив, що В. Липинський „вперше населив гетьманський період української історії конкретними діючими особами” і продовжив, що „його монографії присвячені вихідцям із шляхти у старшинському середовищі” [489, 19]. Було підраховано, що В. Липинський виявив у реєстрі 1649 р. 1324 покозачених шляхтичів, що склало 3,3% усього Війська Запорозького [489, 77].

Аналізуючи доробок Л. Окиншевича, історик не обмежується лише констатацією того, що останній „вводив до наукового обігу значний фактичний матеріал, у багатьох місцях його доробків знаходимо імена козацьких старшини, яких раніш дослідники не згадували”, а й вважає, що „Окиншевич вперше в українській історіографії присвятив спеціальне дослідження козацькій неурядовій старшині, розглянувши причини виникнення та еволюцію цієї категорії командного складу гетьманської адміністрації, хоча при аналізі багатьох сторін управління Гетьманщини автору не вдалося розрізнити і розвести різночасові і різнорівневі явища” [489, 18-19].

С. Шамрая і М. Ткаченка дослідник вважає піонерами дослідження історії окремих сотень, працю І. Крип'якевича розглядає як першу спробу складання реєстру полковників Гетьманщини за гетьмана Б. Хмельницького [489, 19]. Окремо історик аналізує проблему генези козацької старшини в історичних дослідженнях, порівнюючи погляди В. Щербака та Н. Яковенко про джерела формування нової генерації панівного класу та доповнюючи угруповання лідерів старшини новими іменами [489, 19-20].

Помітною подією в історичних колах стала поява монографії В. Кривошеї „Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків (К., 2002). Порівняно з попереднім дослідженням історіографічна частина значно обширніша, налічує більшу кількість джерел. Історик робить висновок, що попри значну кількість публікацій стосовно персонального складу та генеалогії козацької старшини, проблема так і не стала об'єктом спеціального комплексного дослідження і, природно, для пошуковців чекає чимало загадок і непроторених шляхів [477, 50-51]. Особлива увага звернена на сучасні генеалогічні дослідження, які з'явилися на сторінках часописів „Київська старовина”, „Сіверянський літопис”, „Пам'ять століть”, „Родовід”, у матеріалах наукових конференцій Українського геральдичного товариства, щорічних генеалогічних конференцій Інституту історії НАН України.

До проблеми історіографії козацької старшини Переяславського полку звертається у дисертаційному дослідженні І. Кривошея. Вона здійснила оцінку персоніфікації як стосовно окремих полків, так і на загальноукраїнському матеріалі в цілому у дореволюційній та радянській історіографії. Автор наголошує про важливість робіт і статей, у яких досліджувалася генеалогія окремих родин [500, 14].

Аналіз літератури стосовно козацтва Переяславського полку, зокрема його старшини, також подає у своїй дисертації А. Іваненко, перший розділ якої присвячений історіографії полку, аналізу стану наукових досліджень з даної проблеми та з'ясуванню характеру документальної бази, використаної при написанні роботи. Історик виділяє етапи і та напрями дослідження історіографії

полку і робить висновок, що проблема його військово-політичної історії ще не стала предметом комплексного дослідження [439, 7].

Історіографічні оцінки різноманітних аспектів діяльності старшини міститься у кандидатській дисертації О. Репана. Особлива увага історика до історіографії складу старшини, яка брала участь у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. [775].

Теоретичні напрацювання соціально-гуманітарних дисциплін дозволяють сучасним історикам зосередитися на нових аспектах життєдіяльності еліти, у т. ч. й на такому прояві її духовності, який сьогодні дістав назву „політична культура”. До історіографії політичної культури старшини як еліти тогочасного українського суспільства звертається у монографії О. Струкевич. У першому розділі під назвою „Історіографія проблеми” вчений зупиняється на аналізі основних етапів, напрямів та підходів до вивчення історії української еліти середини XVII – кінця XVIII ст. Він вважає, що за умов новітнього відновлення держави перед темою української еліти впали всі ідеологічні та великодержавні перешкоди, а її вивчення набуває все більшої актуальності [864, 7]. Серед дослідників, що вивчають історію України-Гетьманщини, першими хто звернувся до теми політичної культури, історик називає З. Когути та П. Саса. Слід зазначити, що крім праць, присвячених питанням політичної культури старшинської еліти, акцентується увага на спеціальних дослідженнях, що тісно примикають до питань орієнтації на політичну систему суспільства в цілому (праці В. Смолія та В. Степанкова).

Грунтовний аналіз літератури щодо політичної діяльності еліти козацької України на міжнародній арені, зокрема з Річчю Посполитою та Російською державою в середині XVIIст. подає в монографії В. Горобець [363]. Праця відзначається високим рівнем інформативності. Її автор виклав власне бачення проблем української історіографії, зокрема діаспорної. Найбільш продуктивно, на думку дослідника, при дослідженні козацької старшини, державницькі концепції В. Липинського розвинув О. Оглоблін. Вчений вважає, що сучасна зарубіжна україніка, якою займаються переважно представники української

діаспори, так само, як і історична наука в Україні, відштовхується від концепції В Липинського. Щоправда, в науковому пошуку діаспорних дослідників більш актуалізованою нині є не державницький, а елітаристський зріз наукової спадщини вченого, що вповні відповідає напряму розвитку сучасної історіографії. Аналізу історіографії проблеми й огляду використаних джерел у книзі та дисертаційному дослідженні присвячено весь перший розділ, який розпочинається з розгляду праць сучасників революційних подій середини XVII ст. Досить ґрунтовно В. Горобець охарактеризував „літературу канцеляристів” або так звані „козацько-старшинські літописи”. Далі, хоча дещо описово оцінено доробок української, польської та російської історіографії XIX – середини й останніх десятиліть XX ст. Досить прискіпливо автор здійснив огляд використаної джерельної бази. У процесі опрацювання великого масиву наративних джерел, ним здійснено значну пошукову роботу в архівосховищах Варшави, Кракова та Москви.

Ґрунтовний огляд літератури про початковий етап Руїни і зовнішню політику України кінця 50-х рр. XVII ст. у вступі кандидатській дисертації подає на початку 90-х років російська дослідниця Т. Яковлева [948]. Значне місце у роботі зайняв аналіз праць, пов’язаних з вивченням публікацій про козацьку старшину після Б. Хмельницького, які так і залишилися на той час „білою плямою” в історіографії. Продовжила вивчення старшини періоду Руїни Т. Яковлева у монографії „Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни”, окремий розділ якої був присвячений історіографії. Автор дає коротку характеристику праць і концепцій вчених, які вважає значним внеском у розробку проблеми Руїни [949].

Найбільша кількість історіографічних публікацій стосується особи гетьмана Б. Хмельницького. У збірниках наукових праць до 400-річчя від дня народження великого гетьмана у 1995 та 1996 рр. було опубліковано ряд статей, серед яких відзначимо, насамперед, статті Ю. Пінчука, у яких автор подає власну концепцію наукового внеску М. Костомарова у висвітленні постаті гетьмана – крізь призму інтересів не лише народу, а його провідної верстви (еліти) – козацької старшини

[1088; 684]. Заслужує на увагу й стаття дослідника „Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим” в „Історичному журналі” (2005 р.), в якій автор ґрунтовно аналізує точки зору цих двох відомих істориків на козацьку старшину [1088, 3-7].

Досліджуючи державницьку діяльність Б. Хмельницького в оцінках М.О. Максимовича [1069, 172-175], М. Грушевського та В. Липинського [1068], Л. Мельник порівнює погляди вчених, часто протилежні, які визначалися різними історіофілософськими підходами до національного процесу, щоб мати „повніше уявлення про великого гетьмана та його роль у творенні козацько-гетьманської держави [1068, 185]. Симпатії історика на боці В. Липинського, головною ідеєю якого було „утвердження визначальної ролі старшинсько-шляхетської, національної еліти в процесі державотворення” [1068]. Пізніше з’явився навчальний посібник Л. Мельника про оцінку гетьмана у вітчизняній історіографії, у якій значна увага приділялася огляду історіографічних праць [1070].

Науковий метод М. Максимовича став об’єктом вивчення багатьох поколінь істориків [995, 2; 1081, 97-102; 1057, 39; 613, 442; 1023; 509]. Однак більшість дослідників його творчої спадщини, обмежуються констатацією вказаних вище принципів та методів вивчення об’єкту. Ряд дослідників праці М. Максимовича, присвячені висвітленню старшинської верстви, називають напівархеографічними, описовими, відзначають виваженість і обережність історика у висновках, звинувачують його у надмірному фактографізмі, ігноруванні висвітлення соціально-економічних проблем [451, 82, 84; 1069, 5, 20]. Однак, як показує більш ретельне вивчення історіографічної спадщини вченого, М. Максимович був добрим систематизатором – підготувавши матеріали про сотників Гетьманщини, він працював над питанням персонального складу полків Гетьманщини. Відзначимо використання вченим методів порівняльного аналізу та статистичного.

Все, що написано ним, відзначалося не лише новизною постановки питання, але й особливим поглядом на суспільно-політичну значущість досліджуваних

проблем [622, 10]. Він створив власну концепцію козацької старшини, стверджуючи, що „народ не відділився від власного дворянства” [619, 275; 1069, 21]. З того часу народ та його герої, як творці української минувшини, стають об’єктами вивчення наступних поколінь істориків, яких народила історична школа М. Максимовича, зокрема таких як О. Лазаревський, Д. Багалій, М. Грушевський.

Заслуговує на увагу стаття К. Кондратюка, у якій автор аналізує часто розбіжні погляди українських вчених різних періодів щодо діяльності Б. Хмельницького як державного діяча та політика. Однак, недоліком роботи є те, що історик не дає посилань на використані джерела та літературу [1033, 160-163].

Об’єктивну оцінку наукових праць М.С. Грушевського про політичну та військову діяльність гетьмана намагався дати О. Гуржій [1033, 164-165]. Історик не погоджується з тим, що у вітчизняній історіографії історика, як правило, приписували недооцінку чи навіть засудження діяльності гетьмана і фахово доводить, що останній в цілому не засуджував політичну і військову діяльність гетьмана, визнавав за ним талант великого державотворця [1033, 165].

Вагомий внесок у дослідження історіографії праць про Б. Хмельницького зробили представники української діаспори, зокрема Б. Крупницький [522, 31-35] та Я. Пеленський [1084, 139-141]. Хоча студії цих дослідників охоплюють невелике коло праць, але в них автори виступають за переоцінку історіографічної спадщини гетьмана, пропонують нові напрями дослідження. Важливим є те, що вони підкреслюють вагомий внесок у розвиток вітчизняної історіографії В. Липинського, який започаткував новий напрям історичних досліджень – державницьку школу. Державотворчу діяльність Богдана Хмельницького в історіографічній спадщині західної діаспори вивчав В. Гром [991, 33-42].

Цікавою є стаття польського історика В. Серчика в журналі „Розбудова держави”, у якій розглядається концепція В. Липинського про роль шляхти у створенні Гетьманщини [1119, 44-48]. Постать Богдана Хмельницького в історико – політичній концепції В’ячеслава Липинського через призму

державницької школи вивчали Г. Папакін [1083, 184-188] та В. Скоблик [1120]. Останній, зокрема, вдало співставляє погляди В. Липинського та А. Тойнбі у контексті міжцивілізаційних стосунків. Певний інтерес становить стаття М. Гордієнка про політологічну концепцію В. Липинського, у якій розглядався аналіз причин занепаду української державності за часів Хмельниччини [988].

У збірнику, присвяченому історико-політологічній спадщині історика, В. Собчук [832, 224-227] та С. Трубчанінов [1130, 224-227] з державницьких позицій аналізують працю дослідника „Україна на переломі”, у якій розглядається історія шляхти, яка стала однією з головних дійових осіб у будівництві Української козацької держави. У тому ж збірнику державницьку концепцію історика щодо висвітлення національної аристократії Гетьманщини розглядають Я. Пеленський [1086, 15-29], Я. Федорук [1131, 228-231].

Поступом на шляху дослідження історіографії козацької старшини часів Юрія Хмельницького стала монографія Н. Савчук [725, 236], у передмові до якої дано огляд надбань вітчизняної та зарубіжної історіографії стосовно постаті цього гетьмана. Дослідниця констатує, що спроби уряду Ю. Хмельницького розширити рамки української автономії були досліджені попередніми дослідниками лише частково, фрагментарно розглянуто і проблеми функціонування органів державної влади (та старшинську ради, гетьманат, уряд) та встановлення за гетьманування Ю. Хмельницького олігархічно-республіканської форми правління. „Практично з поля зору істориків випали питання соціально-економічної політики уряду Ю. Хмельницького та його зближення з Кримським ханством”, – вважає Н. Савчук, і таким чином, „існує потреба комплексного вивчення внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Української держави” [781, 31].

Оцінку стану вивчення гетьманства Павла Тетері в українській історичній науці дає у першому розділі кандидатської дисертації [321] та окремій статті [322, 172-179] В. Газін.

Одними з найбільш численних є історіографічні публікації про особу гетьмана І. Мазепи. Об’єктивну оцінку праць М.І. Костомарова про І. Мазепу

намагається дати Ю. Пінчук у фундаментальній монографії „Микола Іванович Костомаров. 1817-1885” (К., 1992) [1092]. Працю М.І. Костомарова „Мазепа” він вважає першим науковим фундаментальним твором на цю тему в світовій історіографії, який пробудив такі пристрасті, що вгамовуються ось уже понад 100 років [1092, 188]. Автор монографії звернув значну увагу на історичні школи, які репрезентували постать І. Мазепи – офіційну російську та українську, аналізує їх концепції, підходи істориків, як безкомпромісні, так і оригінальні.

Оригінальним є підхід до вивчення особи гетьмана у статті С. Клопота в часописі „Сіверянський літопис”, у якій історик аналізує погляди російського історика С. Соловйова на походження та внутрішню політику гетьмана з позицій сучасної історичної науки та історіософії, розглядає позитивні моменти і протиріччя його концепції, оцінює його внесок в розробку проблеми [1019, 75-81]. Він вважає, що дослідження гетьманування І. Мазепи, здійснене С. Соловйовим, є одним з найбільш ґрунтовних з усієї російської дореволюційної історіографії, так як з цілого кола питань останній відхилився від панівної офіційної оцінки його діяльності: „С. Соловйов у своїй концепції І. Мазепи запропонував новий і більш прогресивний аналітичний підхід, характерними рисами якого є критичне ставлення до джерельної бази, аналіз та осмислення фактів, виявлення причинно – наслідкових зв’язків між подіями та процесами” [1019, 77]. Змальована автором статті концепція Соловйова є державницькою за змістом і романтичною за методологією обґрунтування. Умовно її можна назвати концепцією „гетьмана – реформатора анархічної держави”.

Новий підхід до оцінки І. Мазепи, запропонований Ф.М. Уманцем у монографії „Гетьман Мазепа” подає В. Половець у тому ж виданні [1094, 97-121]. Він вважає, що автор відмовився від традиційних оцінок російської офіційної історіографії і на доступних йому українських джерелах започаткувати нову, принципово відмінну від існуючої до нього, оцінку діяльності опального гетьмана [1094, 101].

Як пише С.О. Павленко, автор монографії „Міф про Мазепу”, розвідка Ф. Уманця стала „першим значним дослідженням, яке вступило в дискусію з

висновками М. Костомарова та його попередників” [722, 6]. С. Павленко подав історіографічний огляд про старшину за гетьмана І. Мазепи. Дослідник вказує, що „Дослідження М. Костомарова „Мазепинці”, опубліковане 1884 р., стало першою узагальнюючою працею, присвяченою висвітленню діяльності соратників гетьмана”, а „монографія О. Субтельного „Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.”, що 1981 р. побачила світ в англomовному варіанті, а у 1994 р. була перевидана українською мовою, є найзначнішою післякостомарівською працею, присвяченою участі старшини в повстанні 1708 р.” [721, 10, 11]. Попередньо з таких самих позицій аналізував оцінку І. Мазепи в радянській історіографії і дослідник діаспори П. Феденко [954, 6-18].

Гетьману І. Скоропадському присвятив дисертаційне дослідження О. Гуржій [385]. У першому розділі повно висвітлена історіографія питання, дано огляд літератури. Вказана праця, з одного боку, є узагальненням усього величезного матеріалу, що його опрацював історик протягом багатьох років, а з іншого боку маємо здебільшого цілком новий матеріал, нові підходи і творчі міркування. Крім того вчений опублікував окремо дві статті, у яких аналізувалася постать гетьмана у вітчизній та зарубіжній історіографії [1004; 207].

Історіографічну роботу оглядово-аналітичного плану, у якій розглядалася постать гетьмана Д. Апостола в оцінці істориків XIX ст., представила О. Ковальчук [1028].

В поле зору історіографів потрапили праці, що стосуються механізму реалізації старшиною політичної влади в Гетьманщині. Так, зокрема, погляди відомого історика українського права Л. Окиншевича на функціонування владних структур в українській козацькій державі вивчав С. Водотика. В першу чергу йдеться про докладну двотомну роботу Л. Окиншевича „Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст.”, монографічні студії „Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст.”, „Рада старшинська на Гетьманщині” тощо. Дослідник вважає, що з сучасної точки зору оцінки останнім механізму реалізації політичної влади в Гетьманщині не є

бездоганними, але це аж ніяк не применшує їх вагомості для подальшого розвитку досліджень над проблемами державного устрою Гетьманщини [980].

До історіографії основних процесів та особливостей інтеграції регіональної еліти XVIII – першої третини XIX ст. до владних органів Російської імперії звертається у дисертаційному дослідженні Б. Галь [331]. Історик намагався порівняти ступінь її вивчення у різні історіографічні періоди, дати оцінку внеску представників української діаспори в її розробку. У першому розділі дисертації „Історіографія проблеми та огляд джерел” він виділяє три етапи, через які пройшло висвітлення даного питання – від узагальнюючих праць кінця XIX ст. до знайомства з історіографічною традицією у повному обсязі та подальшою розробкою проблеми, починаючи з 80-х рр. XX ст. [331].

Проблемам з’ясування концепцій та підходів українських вчених середини XIX-XX ст. до проблем українського державного будівництва у 1648-1657 рр. присвячена кандидатська дисертація І. Поліщук [1093]. Відповідно до нашої проблеми, важливе значення має те, що дослідниця детально зупинилася на історіографії соціально-економічної політики гетьманського уряду та створенні старшиною державної організації. Заслугою дисертації є те, що в ній авторка подає огляд попередньої літератури та наводить думки інших вчених, які займалися дослідженням цієї проблеми, великий обсяг використаної літератури. Однак, недоліком її праці є переважно описовий стиль.

Важливе значення мають в сучасних умовах праці, у яких розглядався доробок дослідників української діаспори у вивченні української аристократії періоду Гетьманщини. Серед них слід назвати дисертаційні дослідження О. Яся про державницьку традицію в українській зарубіжній історичній науці 1945-1991рр. [1141] та І. Верби про внесок О. Оглоблина в українську історіографію 1920-1940-х рр. [974]. В них дослідники звернулися до впливу національно-державницької ідеї на український науковий процес на теренах діаспори. І. Верба, крім того, опублікував окрему статтю, у якій більш детально вивчав наукову спадщину О. Оглоблина про українських аристократів-державотворців XVII ст. [976, 267-268].

Державницький напрям та його інтелектуальна спадщина окремо досліджувалася О. Ясем [1141].

Українські дослідження на еміграції завжди залишалися гілкою загально-української науки і були тісно пов'язані зі станом розвитку історичних досліджень в Україні. У зв'язку з цим велике значення мають публікації, в яких підтверджувалося їх значення у розвитку вітчизняної історіографії. Серед них слід назвати статті О. Дмитрієнко та О. Яся про публікації в часописі „Рід та знамено” [1008], Г. Швидько [1135] та Я. Калакури [1015] про висвітлення окремих сторін історії Гетьманщини на сторінках історіографічного журналу української діаспори „Український історик”, В. Батюк про українську державність напередодні та в роки визвольної війни 1648-1654 рр. в працях дослідників із західної діаспори [270; 116].

Із зарубіжної історіографії варто відзначити статтю З. Когута „Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650-1830), в якій він ставить таке методологічне завдання дослідникам козацької старшини: „В цілому увагу соціального історика традиційних еліт привертає насамперед поєднання статусу, багатства та влади. Крім того, його цікавить, як регулюється доступ до еліти, чи створює еліта особливий стиль життя, як розвиваються її погляди, в тому числі політичні” [1029, 28-29]. На перше місце він ставить працю О. Єфіменко. Вона, на його думку, „авторка єдиної загальної праці на цю тему („Малорусское дворянство и его судьба”), стверджувала, що після революції Хмельницького старий лад було знищено, а українське суспільство не знало нерівності, проте через кілька поколінь козацька еліта спромоглася узурпувати соціально-економічну позицію, що колись належала польській шляхті. Єфіменко звинувачувала українську еліту в зраді всіх політичних ідеалів, тобто української автономії, заради закріпачення народних мас” [1029, 30-31]. Д. Міллер прийшов „до схожих висновків”, „ту саму позицію поділяв” О. Лазаревський [1029, 31].

Оцінюючи праці В. Липинського, дослідник називає їх революцією у дослідженнях старшини, вказуючи на його головну заслугу, що той „уперше виявив, що значна кількість шляхти приєдналася до Хмельницького і що

Хмельниччина не зруйнувала старого ладу цілковито” [1029, 32]. Крім В. Липинського дослідник відзначає О. Оглоблина, „який багато зробив для визначення різних опозиційних кіл і віднайшов чимало біографічних відомостей про багатьох представників еліти” [1029, 32].

Характеризуючи праці радянських вчених, З. Когут стверджує, що весь їхній внесок у вивчення цієї тематики обмежується деякими деталями стосовно козацьких і селянських повстань [1029, 33]. Узагальнюючи досягнення попередніх досліджень він пише: „Аристократів цікавили лише статус, для народників і советських істориків головним було багатство, а історики державницької школи переймалися самим лише політичним життям” [1029, 33]. В цілому автор приходить до висновку, що „хоча існують чисельні студії, присвячені різним аспектам, немає єдиного повного дослідження, котре синтезувало б розвиток еліти протягом усього періоду” і продовжував „жодна праця не може охопити проблему у всіх вимірах” [1029, 30, 34]. Він відзначає той факт, що „дослідження Сергія Іваницького-Василенка та Лева Окіншевича довели, що значна частина шляхти не тільки збереглася, але і процвітала в Гетьманщині” [1029, 35].

Нещодавно з’явилося три томи „Української історичної енциклопедії”. Ю.А. Мицик, В.В. Томазов, В.В. Панашенко, Р.М. Лякіна, дещо розширили коло родовідних козацької старшини. Ю.А. Мицик, О.І. Путро, В.В. Панашенко, О.К. Струкевич узагальнили інформацію щодо центральних установ та генеральні уряди в Гетьманщині, про сотенні – В.М. Горобець. Ю.А. Мицик, П.М. Сас, Я.І. Дзира, В.М. Горобець стали авторами біографічних довідок більш широкого кола козацьких ватажків. Стосовно досліджуваної проблематики маємо статті В.В. Панашенко про козацькі полки з переліком головних їх полковників.

Новим підходом є формулювання в енциклопедичному виданні назви історіографічної статті П.М. Саса „Греб’янка Григорій Іванович і його літопис української історії та історії козацтва” [784, 183], оцінка ролі старшини в „Громадянських війнах в Україні другої половини 1650 – першої половини

1660х- років” В. Горобцем: „неадекватне реаліям економічного життя збагачення нової правлячої еліти й посилення її станового...егоїзму; нехтування козацькою старшиною соціально-економічними інтересами рядових козаків, селянства й міщанства; відсутністю у суспільстві та в середовищі еліти згоди щодо моделі соціально-економічних відносин і форми політичного устрою Української козацької держави” [359, 216]. На жаль продовжуються оцінки „селянсько-козацьких повстань” [834, 15-16] проти старшини, опираючись на конструкції попередніх робіт В. Дядиченка [419].

Отже, витoki історіографічного аналізу знаходяться у першій половині ХІХст. До кінця 1990-рр. нагромаджено значну кількість різноманітних за характером і змістом історіографічних досліджень, які так чи інакше примикають до обраної теми або частково розкривають її. Аналіз наявної історіографічної літератури дозволяє зробити такі висновки:

По-перше, переважна її частина підготовлена в дореволюційний період та радянські часи, тому і оцінка нагромаджених знань здійснювалася в цих працях на основі відповідних методологічних підходів і установок, що панували в той час у науці. Останні, як відомо, перетворювали історіографію в прислужницю офіційної політики та ідеології. А неупереджена і узагальнююча історіографічна переоцінка напрацьованого науковцями матеріалу розпочалася в Україні лише на початку 1990-х рр. після розпаду СРСР.

По-друге, кількість досліджень, присвячених історіографії старшини в цілому чи окремих напрямів її дослідження досить незначна. Вони лише побіжно є предметом історіографічної оцінки в деяких дисертаційних дослідженнях та інших роботах, які з’явилися в основному, лише останнім часом.

По-третє, поки що відсутня спеціальна ґрунтовна праця з історіографії української козацької старшини, а сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки, який позначений якісними змінами і зрушеннями, постійно вимагає її підготовки.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІОГРАФІЯ ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ТА ЇЇ ПЕРСОНІФІКАЦІЇ

2.1. Питання виникнення української козацької старшини в історичних дослідженнях

Перед тим, як розпочати аналіз літератури про роль та місце козацької старшини в соціальній структурі Гетьманської держави та її суспільних інститутах, слід звернутися до питання про джерела формування старшинської верстви в історичних дослідженнях.

Помітним явищем у вивченні цього питання стали праці П. Куліша [530], О. Лазаревського [576; 544; 547; 550; 546; 581; 582], Д. Міллера [629], О. Єфименко [427, 145-200], В. Модзалевського [425, 145-200], І. Каманіна [444; 445], Д. Мякотіна [690], М. Грушевського [375, 201], Л. Окиншевича [718]. Дослідники з'ясовували генеалогію старшинських родів, їх пристосування до нових політичних умов і приходили до спільної думки, що старшина, яка складала правлячу еліту в Україні, вийшла з народних мас в найширшому розумінні цього слова.

Дослідження козацької старшини періоду 1625-1648 рр., тобто часу, що передував Національній революції, як джерела старшинського корпусу Гетьманщини, стала однією з важливих проблем дослідження. „До старшинської верстви, – вважав Д. Мякотін, – увійшли передусім старі козацькі родини, що виділилися і раніше своїм економічним добробутом і впливом у війську. Далі до них приєдналися родини і особи, що так чи інакше висунулися під час довгих воєн, які супроводжували відокремлення Малоросії від Польщі” [690, 96].

М. Костомаров, В. Антонович, М. Покровський, перш за все, вказували, що фактично відбувся переворот, який привів до влади нову старшину, яка походила з голоти. М. Костомаров писав, що „тепер вони раптом зробилися панами і зачаровані незвичайним достоїнством, не знали міри у своїх забаганках і самоуправстві. Ті, хто кричав проти значних і багатих, ставши самі значними і

багатими, налягали на громаду народу ще більшим тягарем, ніж попередні значні” [472, 299]. Це цікаве спостереження, підтверджене й іншими істориками, давало розуміння того, що прихід до влади висуванців народних низів зовсім не означав настання загального благоденства, епохи рівності та справедливості [1104, 25]. Однак, незважаючи на приналежність більшості названих істориків до народницького напрямку в українській історіографії, впадає у вічі той факт, що найбільша увага дослідників була сконцентрована на відшукуванні серед козацької верхівки не лише вихідців з козацтва, селянства, міщан, а й численних елементів з залишків феодальних станів, які посіли проміжне становище між поміщиками і селянами-кріпаками.

Іншим джерелом виникнення старшини дослідники визначили шляхту, намагаючись виокремити який саме її прошарок дав козацтву провідників. „До цього стану приєднуються невеликі рештки ще не спольщеної української шляхти, що невдовзі зливаються з козацькою верствою”, – вважав ще П. Куліш [530, 91].

Відзначимо, що попри різні оцінки впливу шляхетського стану на розвиток соціальних процесів у Гетьманщині, іноді відсутність чіткого, ясного уявлення про нього, ототожнення цього стану феодального дворянства зі станом козацтва [1111, 106], в історичних дослідженнях цей прошарок суспільства не скидався з рахунку. Навіть О. Лазаревський, відомий своїм негативним відношенням до верхівки українського суспільства, визнавав наявність „шляхетських тенденцій серед козацької старшини” [1111, 105].

І. Каманін називав шляхту середини XVII ст. „зем’янами-козаками, коли у нових історичних умовах перетинки між шляхетством та козацтвом стають прозорими” [444, 86-87]. „Сюди (в старшинське середовище – Л.Ф.) увійшли в своїй більшості рештки державницької шляхти, які залишилися в країні, і деякі з колишніх зем’ян. Усі ці елементи, близькі один до одного своїм господарським становищем, стали ніби окремим, вищим розрядом козацтва” [690, 96], – продовжував Д. Мякотін.

Слушною думкою вважав Л. Окиншевич шукати у середовищі козацької верхівки „різні види представників напівшляхетського і напівселянського землеволодіння, як от бояр, ближчих до шляхти, слуг, ближчих до селян, які володіли своїми землями і зобов'язані цілим рядом службових повинностей„[714, 7].

Як відомо, могутня хвиля Визвольної війни середини XVII ст. знищила магнатсько-шляхетське панування в Україні, ліквідувала його економічні й політичні підвалини – велику земельну власність, шляхетські сейми і сеймики, шляхетську судову систему. Шляхта втратила своє раніше визнане панівне становище у суспільстві. Шляхтичі, які залишалися в Україні, були змушені пристосуватися до нових умов, коли їхнє політичне, економічне й правове становище залежало здебільшого від ставлення до Війська Запорозького і єдиним шляхом збереження свого соціального становища була їх служба в гетьманській адміністрації та козацькому війську. З огляду на це вивчення ролі шляхти у формуванні вищого стану Гетьманщини було цілком закономірним і викликало великий інтерес в історичній науці.

Участь зем'ян у війні В. Липинський обумовлює спільністю соціальних і економічних інтересів численної напівпривілейованої військово-службової верстви, нижчих категорій шляхетського стану та козацтвом, зауважуючи, що дрібні зем'яни і бояри складали абсолютну більшість шляхетського загалу [605, 100-103]. За підрахунками В. Кривошеї, В. Липинський визначив 1324 козаків-шляхтичів у реєстрі 1649 р., що склало 3,3% [605, 557-570; 489, 77; 486, 120] всього Війська Запорозького. Таким чином, В. Липинський доводив, що активну участь у витворенні „зверхнього шару” та створенні української національної держави під час Визвольної війни брали представники шляхетства, рішуче виступаючи проти концепції, що Хмельниччина була тільки бунтом підданих селян проти своїх панів. Аргументовано виглядає точка зору Л. Окиншевича, що стосовно шляхти В. Липинський „переконливо довів що раз-у-раз вони посідали в українському військовому і державному апараті помітне і впливове становище” [714, 9].

Проаналізувавши козацький реєстр 1649 року Н. Яковлева дослідила, що із 16 реєстрових полковників шість походили з шляхетських родин, шість були старовинними козаками, двоє – із заможних міщан. Показачені селяни, на її думку, у старшинську еліту не потрапляли [947, 134]. Називаючи шість станів, які на той час існували на Гетьманщині (шляхти, козацької старшини, міщанства, духовенства, селянства і козацтва), вона доводить, що провідна роль в українському суспільстві перейшла не до козацтва взагалі, а до козацької старшини, значна частина якої складалася саме з привілейованих верств населення, зокрема шляхти, розглядає еволюцію шляхетського прошарку, перехід його в інший стан – козацької старшини [947, 134].

Помітним явищем у вивченні питання становлення старшинської верстви став вихід монографії В.О. Щербака „Формування козацького стану в Україні.” Структурні зміни в українському суспільстві, зокрема формування окремого соціального прошарку – козацької старшини, до якої фактично перейшла провідна роль в економічній, соціальній і політичній сферах державного життя в історика також асоціюються з Визвольною війною [931; 1101, 46]. Окрім козацького товариства і шляхтичів, джерелами формування елітарної ланки суспільства історик називає міських урядовців, бурмистрів, лавників, соцьких, міських обивателів, духовенство. Зростаючи чисельно в ході Визвольної війни козацьку старшину фактично він вважає „новою генерацією панівного класу з переважно неродовим походженням” [929, 187]. Загалом, звертаючи увагу на коріння козацької старшини, він вважає: „Існуючі джерела не дають підстав щодо прямої спадковості козацтва від войовничої давньоруської людності, яка проживала в цьому регіоні” [928, 20]. Подібні джерела формування елітарної ланки суспільства називає і В. Панащенко, вважаючи первинним серед них козацьке середовище [733, 12, 23].

В. Кривошея на початку XVII ст. чітко простежує чотири основні джерела формування козацької старшини: діти козаків (так звані старовинні козаки); вихідці з привілейованих верств (шляхта і бояри), показачені посполиті та міщани, вихідці із духовного стану. Найбільше значення мали, як він вважає, два

перші потоки [488, 33]. „Провідну роль у цьому процесі належить, перш за все, покозаченій шляхті дохмельницького періоду”, – зауважує дослідник [486, 95-99]. З цією метою він ретроспективно намагається знайти коріння 75 шляхетських родин дохмельницького періоду, які в майбутньому дали козацькому війську не одного проводиря, відігравши як значну роль у становленні Гетьманщини, так і в боротьбі з нею [488, 95-99; 486, 95-99].

Однією з важливих історіографічних проблем стало виявлення причин переходу шляхти у козацьке середовище. Ще І. Каманін широко трактував причини переходу шляхти у козацьке середовище, вказуючи: „З середини XVII століття перед шляхтою стає вибір – або стати козаками і не втратити переваг свого стану, або ж зникнути у вирі історичних подій” [444, 87]. На збереження істотного впливу шляхти як причину покозачення вказує і В. Панашенко: „Вступаючи до селянсько-козацького війська православна шляхта поповнювала ряди козацької старшини, відіграючи при цьому істотну роль у політичному житті краю та зберігаючи право на свої маєтності” [733, 8-11]. Активність шляхти в роки війни Т. Яковлева мотивує боротьбою за збереження спадкових маєтностей як винагороду за службу [947, 138, 141]. Тобто, ці дослідники стоять на позиції первинності економічних причин. На противагу їм, З. Когут вважає головними причинами політичні. Він стверджує: „Новий державний апарат був породженням козацького війська і козацької верхівки. І тільки ставши козаками, шляхтичі зберігали свою колишню владу. На той час серед козацького війська вже існувала нова, нешляхетська еліта, а також протилежні їй елементи” [454, 38]. А надалі „неспроможна контролювати політичні важелі суспільства, вона переставала існувати як єдина еліта. У кращому випадку стара шляхта могла сподіватися тільки на злиття з тією соціальною групою, що виконувала ці функції, тобто з козацькою старшиною і знаттю” [454, 38]. Політичні ж причини вважає головними В. Кривошея, позаяк на бік повстанців перейшли не шляхтичі-землевласники, а служила шляхта. На його переконання, по-перше, шляхта „стала перед вибором, або залишитися в існуючій соціальній еліті і разом з нею пережити всі перипетії розвалу цього суспільства чи стати на бік молодії

національної еліти”, а, по-друге, „показується і поступово приходить до влади у козацькій державі” [489, 8]. О. Дан притримується також тези про безмаєтковість значної частини покозаченої шляхти, стверджуючи: „Значне покозачення ранніх брацлавських зем’ян підтверджує, що при втраті маєтності їхній шлях лежав у козацтво” [393, 58] та ілюструє це конкретними прикладами з брацлавського і вінницького зем’янського середовища.

Питання про те, чи мала українська козацька старшина якийсь юридичний статус в Гетьманщині і пов’язане з ним питання про збереження статусу шляхти залишається дискусійним. О. Єфименко вважала: „Частина шляхти підтверджує своє шляхетство у новій якості козацької старшини, частина – ниспадає до непривілейованого становища” [425, 145, 188], а Д. Міллер взагалі рахує, що „шляхетство, закинувши або заховавши свої дипломи та привілеї, ввійшло у склад козацтва та швидко розчинилося в ньому” [629, 2]. Проте, юридичний статус козацької старшини Гетьманщини і нині залишається поза межами історіографії, що в свою чергу, ставить це питання в ряд найбільш актуальних, яке вимагає спеціального дослідження.

Стосовно ролі покозаченої шляхти в старшинському середовищі також існує розмаїття думок. В. Липинський, на думку Т. Яковлевої, бачив у шляхті силу, яка як культурний і керівний стан повинна була очолити український народ [947, 131]. Він постійно наголошував, що Б. Хмельницький перемагав саме завдяки підтримці вихідців зі шляхти, зумівши витворити з найкращих людей України аристократичний клас [604, 9]. Найбільшою мірою теза історика про повернення до свого народу здавалося б спольщеної української шляхти була розвинута у фундаментальній праці „Україна на переломі”. У ній В. Липинський писав, як шляхта, яка взяла участь у повстанні, невдовзі перетворювалася у козацьку старшину, пристосовуючись до нових політичних умов, зауваживши, що „українська державна аристократична верства змогла зорганізуватися за гетьманства Б. Хмельницького” [604, 8]; „включивши в себе виділену народними масами нову народну аристократію як православну, так і римсько-католицьку вже в більшості своїй шляхту, вона змогла тільки тісним сполученням оцих двох

верстов держати свій державно-національний фронт і проти Москви, і проти Польщі” [604, 9; 1119, 46]. В. Липинський вважав, що „великому Гетьману удалось перш за все тому, що він для здійснення своїх цілей і визволення української нації й будови української держави зумів зорганізувати коло себе не агентів, а Богунів, Нечаїв, Виговських, Кричевських, Ждановичів, Креховецьких, Стенкевичів, Тукальських, зумів витворити з найкращих людей України аристократичний клас”, підкреслюючи, що „яскраві індивіди, вихідці зі шляхти, дійсно принесли у козацький рух політичну організованість, державотворчу ідею і навички до законної стабільної влади” [604, 9]. Саме у шляхті дослідник побачив величезну державотворчу силу, яка ставала теоретиком і практиком тієї важливої справи. Він приходить до висновку: без власної аристократії не може бути нації і держави [1012, 41]. На історичному прикладі Б. Хмельницького історик намагався виправдати й довести необхідність залучення „верхів” українського суспільства до активної участі в державотворенні, відзначаючи переорієнтацію панівних верств українського суспільства в бік української державності [1120, 57].

На думку Л. Окиншевича, який найповніше дослідив структуру тогочасного українського суспільства, наявність в рядах козацької старшини прошарку старої, „справжньої” польської шляхти лише прискорила процес майбутнього оформлення старшини у зверхній шар [714, 6-7, 10, 15].

Слідом за В. Липинським Т. Яковлева вважає закономірним, що ідея Гетьманщини визріла саме у середовищі української шляхти як найбільш освіченої частини українського суспільства, до того ж знайомої зі структурою правління Речі Посполитої [947, 138, 141].

Скорегувати уявлення про основні напрями соціальних процесів у середовищі шляхти допомагає фундаментальна праця Н.М. Яковенко [941]. У ній та в спеціальній розвідці дослідниця напередодні Визвольної війни нарахувала на Волині, Київщині та Брацлавщині орієнтовно 6420 шляхетських сімей [941, 2654 940, 82], акцентувавши увагу на те, що це були в основному дрібні та найдрібніші шляхтичі, становище яких несуттєво відрізнялося від становища

інших соціальних груп і що „станові перегородки між дрібним шляхтичем, козаком і міщанином важили небагато, але саме із середовища замкових зем'ян (дрібної шляхти) викристалізувалася своєрідна мікроструктура зверхнього шару, причому з абсолютною кількісною перевагою українського етнічного елемента” [941, 251]. Неспаяна становою монолітністю, шляхта постачала кадри і до вищої церковної ієрархії, і до козацького проводу. „Але ті люди, які досі в умовах нечітко розмежованих станових платформ були передусім шляхтичами, а вже потім церковними сановниками чи козацькими ватажками”, – відзначає Н. Яковенко [941, 269].

Разом з тим, на її думку, відбувався і зворотний процес – коли у 20-30 рр. XVII ст. „князівський дах раптово почав протікати”, і, натомість, поруч виріс авторитетний в очах усіх станів претендент на провідну роль, яким був не тільки воїн з фаху – рицар-шляхтич чи боярин, а й хлібороб, купець, городянин-ремісник. Квінтесенцією ж цього войовничого духу, виплеканого століттями, дослідниця називає козацтво [932, 84].

Проте не йому, а саме „родовій еліті історія відвела вельми важливу роль фундаменту, на якому український народ зводив свій дім у добу середньовіччя, роль охоронця й гаранта його цілісності”, – зауважує Н. Яковенко [939, 118-120], формування усталеної національної території, „своєї” влади, усвідомлення політичної спільності в середині XVII ст.” стали можливими лише завдяки існуванню аристократії” [941, 270-271]. Це було об'єктивним процесом, адже саме шляхта, на її думку, в силу своїх матеріальних можливостей могла отримати більш високу освіту, і, відповідно, бути носієм та генератором нових ідей та знань, козацтво ж, виступаючи авангардом колонізаційного процесу неосвоєних просторів, нагромаджувало колосальний практичний досвід, в першу чергу, у сфері військовій і господарсько-фермерській [936, 35].

„Руська (українська) родова еліта, князі, бояри-шляхта, – вважає Н. Яковенко, – цілком нормально виконували своє функціональне призначення, утримуючи „контрольний пакет акцій” у суспільстві завдяки постачанню

керівних кадрів у козацтво, церковне та культурно-освітнє середовище” [939, 123].

У статті „Родова еліта – носій „континуїтету реалій” між княжою Руссю і козацькою Україною” дослідниця дає ствердну відповідь, чи існувала меншість елітарного типу в Україні з XIV до середини XVII ст., заперечуючи таким чином звинуваченням, які винесли історики різних концептуальних течій родовій еліті, зводячи її функції лише до ретрансляції сторонніх впливів, що нівелювали національне життя (на її думку, не уникнув згаданого негативізму навіть засновник державницького напрямку в українській історіографії В. Липинський) [939, 118].

Погоджуючись з В. Липинським про визначну роль шляхетства в процесі державотворення, Н. Яковенко, однак підкреслює, що ці процеси відбувалися за межами шляхетського стану, а точніше – на платформі інтересів козацтва [941, 270]. За її переконанням, „... гасло української державності, яке за логікою, мало б найбільше відповідати інтересам шляхти, та самостійно висунути не могла, і лише коли радикальний лідер нації – козацтво, на другому етапі війни до такого гасла дозрів, шляхта підхопила й почала реально втілювати його. Але діяла вона в цій новій для себе якості уже не в ролі родової еліти, а в ролі старшинсько-козацької еліти, народженої зі сплаву козацьких ватажків-простолюдинів і енергійного аристократичного елемента...” [941, 270]. У цьому судженні Н.М. Яковенко Т. Яковлева помітила ідеалізацію козацького елемента [947, 134].

На черзі дня історичних досліджень стає виявлення частки того чи іншого джерела (поток) з якого сформувалася старшина. Ще П. Куліш стверджував, що „приєднуються невеликі рештки ще не спольщеної української шляхти” [530, 91]. За оцінками пізніших історіографів, В. Липинський довів, „що в ряди козачого війська вступили були доволі численні елементи української православної шляхти” [714, 9].

Проаналізувавши реєстр 1649 року Н. Яковлева дослідила, що із 16 реєстрових полковників 6 походили з шляхетських родин [947, 134], тобто

37,5%. З. Когут вважає, що „лояльна Хмельницькому шляхта була не настільки численною (багато шляхтичів було вбито або вигнано з України)” [454, 38].

В. Кривошея доводить, що частка шляхти у козацькому середовищі за реєстром 1649 р. була 12,6%, від 4,7% у Полтавському до 18,2% у Білоцерківському полках [486, 119-120]. Надалі дослідник подав списки і кількість покозачених шляхтичів у Білоцерківському і Переяславському полках за сотнями.

Порівняльна таблиця шляхти у працях В. Липинського і В. Кривошеї виглядає таким чином:

Таблиця 2.1.

Питома вага шляхти у козацькому війську за реєстром 1649 р.

ПОЛКИ	ЧИСЕЛЬНІСТЬ	ШЛЯХТА (За В. Липинським)	ШЛЯХТА (За В. Кривошеєю)
Білоцерківський	2990	113 (3,78)	544 (18,2)
Брацлавський	2655	134 (5,0)	457 (17,2)
Кальницький	2050	79 (3,85)	291 (14,2)
Канівський	3167	77 (2,4)	397 (12,5)
Київський	2010	110 (5,77)	314 (15,6)
Корсунський	3472	102 (2,9)	501 (14,4)
Кропивненський	1992	51 (2,56)	228 (11,4)
Миргородський	2982	79 (2,6)	200 (6,7)
Полтавський	2970	90 (3,0)	139 (4,7)
Переяславський	2982	79 (2,65)	451 (15,1)
Прилуцький	1996	47 (2,35)	199 (10)
Уманський	2976	112 (3,76)	445 (15,0)
Черкаський	2996	71 (2,37)	364 (12,1)
Чернігівський	997	42 (4,2)	135 (13,5)
Чигиринський	3222	88 (2,7)	435 (13,5)
Загалом:	40475	1324 (3,3)	5100 (12,6)

Підсумовуючи історіографічні досягнення щодо потоків шляхти як джерела козацької старшини, відзначимо, що питання частки різних потоків шляхти серед старшини залишається нерозв'язаними. Як зазначає З. Когут: „Питання наявності справжньої шляхти в Гетьманщині є важливим, оскільки воно могло б пояснити, чому політичні цінності шляхти були запозичені українською елітою в цілому” [1029, 35].

Географічні особливості формування старшини з шляхетського середовища розпочав досліджувати В. Липинський, який подав інформацію щодо брацлавської, мстиславської, ісаківсько-покутської покозаченої шляхти [605, 476, 243, 137]. В подальшому В. Кривошея продовжив дослідження цієї проблеми, надав дані щодо білоцерківської шляхти у козацько-старшинському середовищі. Наявність шляхетських тенденцій в середовищі старшини, її службу у козацькому війську відзначають також інші дослідники, особливу увагу надаючи любецькій шляхті [487; 463; 460; 459; 461; 749]. О. Дан деталізував участь брацлавської і вінницької шляхти у козацькому війську та серед старшини [393]. Він узагальнив відсоток шляхтичів у трьох полках, які були сформовані на теренах Брацлавського воєводства - 12,3 % [393, 58]. Заслуга автора в тому, що йому вдалося подати кількість покозачених шляхтичів і їх родин у кожній із сотень.

В. Собчук дослідив волинську шляхту в козацькому середовищі: „Список нараховує 51 рід, 74,5 відсотка їх (38 родів представлені в реєстрі одним-двома шляхтичами, решта 25,5 відсотка (13 родів) – більшою кількістю осіб”, при чому державцями у 1629 р. був 55 % родів [832, 213]. Все ж в історіографії відсутні дослідження про овруцьку, київську, житомирську, барську, кам'янецьку, мозирську шляхту.

Н. Яковенко поставила проблему періодизації процесу покозачення шляхти – „більшої хвилі шляхетського елементу: впродовж літа-осені 1648 р., тобто у наслідок перших військових тріумфів Хмельницького, і восени 1649 – на початку 1650 р., після Зборівської угоди”.

Окремою проблемою є дослідження джерел формування, статусу та функцій неурядової старшини. В. Смолій вважає, що за походженням неурядова старшина виникла „як правило, з числа відставних генеральних і полкових старшин” [813, 191].

У представниках військового товариства В. Панащенко, наприклад, бачила претендентів на провідні посади у військово-адміністративних органах влади, оскільки їм належали ключові позиції в економічному й політичному житті суспільства. Таким чином, формування соціальної групи старшини, на думку В. Панащенко, відбувалося насамперед за рахунок представників козацького товариства, які займали вищі посади у війську, здобуті за особисті заслуги [733, 6].

На статусність цієї категорії старшини вказував ще В. Модзалевський в своєму „Малоросійському родослівнику”, акцентуючи увагу на тому, що „як правило це була привілейована частина козацтва, яка за соціальним статусом наближалася до полкової старшини і справляла вагомий вплив в тому чи іншому полку” [686, 6].

В. Панащенко вважає, що „вони поступово прибирали права і привілеї шляхти, вважали себе соціальною елітою і запровадили термін – козацька старшина” [733, 8]. Вона слідом за В. Модзалевським, І. Крип’якевичем, М. Слабченком, Л. Окиншевичем, витоки нової еліти простежує ще у роки Визвольної війни середини XVII століття, коли сформувалася привілейована група козацтва – так зване „військове товариство” [733, 5, 8]. В. Смолій вважав їх за „прошарок старшини, наближеної за своїм статусом до дворянства” [813, 191].

Про значну частину козацького товариства другої половини XVII ст., яка вживала такі терміни для визначення чину, як „військовий товариш”, „знатний військовий товариш”, „значний військовий товариш”, „товариш сотні”, „значний товариш сотні”, „значний товариш полку”, „значковий військовий товариш”, „значний” і „заслужоний військовий товариш”, „славетний” і „значний військовий товариш” тощо, вказував ще В. Модзалевський. Поступово терміни „військовий товариш” і „значний військовий товариш” набули юридичного

статусу, що зміцнювало політичні та правові позиції цієї категорії козацтва. Цю групу дослідники вважають перехідною ланкою від козацьких низів до козацької старшини, своєрідним резервом, окремі представники якого займали урядові посади. Як правило, це була привілейована частина козацтва, яка за соціальним статусом наближалася до полкової старшини і справляла вагомий вплив на становище в тому чи іншому полку.

В лавах реєстрового козацтва помітив формування нового зверхнього шару і Л. Окиншевич, який присвятив цьому питанню спеціальну монографію. Ці кола за своїм економічним становищем вчений вважав близьким до становища шляхти, однак все ж зауважив, що „становою організація суспільства відводила їм невідповідне їх зростаючому впливові в суспільстві другорядне і неповноправне становище” [714, 6].

В історіографії було поставлене питання про правовий статус неурядової старшини. „Цей вищий розряд козацтва був найменш замкненою групою. Він з самого початку мав мінливий і плинний склад, постійно віддаючи своїх членів іншим громадським групам, беручи від них до себе все нові елементи. Жодні правні визначення не відмежовували його від решти козацької маси, і виділявся він від неї тільки побутовими умовами”, – вважає В. Мякотін [690, 21].

Хоча процес консолідації козацької старшини, на думку В. Смолія, не завершився ще й до кінця XVII ст., (в першу чергу через існування гострих протиріч між окремими групами старшини, що позначилося на політичній стабільності України), з іншого боку, ця незавершеність робила старшинський стан відносно відкритим для інших станів і соціальних груп українського суспільства), його відкритість для вступу представників інших станів і верств докорінно відрізняли структуру українського суспільства від соціальних структур інших країн.

„Привілейоване становище козацької старшини гарантувалося правовими нормами її буття. За нею зберігалися політично права у внутрішньому житті Гетьманщини, у діяльності органів державного управління. Старшині належала прерогатива у державній і військовій службі, за кожним старшиною зберігалася

право переходу до іншої служби чи звільнення від неї за власним бажанням”, – простежує В. Панашенко [733, 159].

З. Когут вважає, що: „Інституцією, що визначала радше соціальний статус, а не службову посаду, було Значне військове товариство” [1029, 37] і запропонував власну концепцію взаємозв’язків між рангами Значного військового товариства та певними посадами. „Якщо її буде прийнято, – зауважив дослідник, то це, на мій погляд, дозволить вирішити проблему основних відносин між ієрархіями статусу та влади. В такому разі можна буде перейти до питань відкритості або закритості еліти та соціальної мобільності всередині самої еліти” [1029, 37].

Важливим фактором, який вплинув на процеси формування старшинської верстви, в українській історіографії вважається національний, адже окрім українців, ряди козацької старшини поповнювали представники інших народностей. Вплив іноетнічного елементу на формування старшинського корпусу (позитивний і негативний) досліджували [516, 81-93] В. Модзалевський, І. Крип’якевич, В. Кривошея, І. Кривошея [686; 682; 516; 496; 502]. Особливо цінним в їх дослідженнях є аналіз складу старшини окремих полків за національною ознакою. Так, В. Кривошея виявив у Війську Запорозькому серед старшини близько 3% неукраїнців (в окремих полках і сотнях Гетьманщини цей відсоток досягав 16%.) [479, 56]. Поглиблення вивчення цього питання йде в напрямку уточнення етнічного складу сотенної адміністрації, який знаходиться в полі зору В. Кривошеї, І. Кривошеї [480, 37-45; 496, 24-35].

Розглядаючи еволюцію старшини, дослідники концентруються на питаннях приватної власності на землю. Остання була, на думку польського дослідника В. Серчика, фундаментом української державності, звідки козацька старшина черпала матеріальну силу й моральний авторитет, без яких не могла претендувати на позицію й назву народної аристократії [1119, 47].

Особливої актуальним в історичній науці є вивчення хронологічних меж, у яких проходив процес вирізнення старшини, зміцнення її соціального становища. Вже в кінці першого п’ятидесятиріччя після Визвольної війни в українському суспільстві відбуваються якісні зміни, як дали підстави науковцям

вирізняти козацьку старшину з-поміж інших верств населення. Вони, як влучно охарактеризував соціально-економічні процеси в тогочасному українському суспільстві Д. Міллер, призвели до того, що „козацька старшина володіла маєтностями, користувалася правом на „належитое послушенство” підданих, обирала зі свого середовища урядників на всі посади, не платила податків і не виконувала повинностей. Її діти користувалися особливими перевагами на службі, а освіта давала їм можливість і зовнішнім виглядом перевтілюватися в особливий стан, різко відмінний від рядового козацтва і поспільства” [629, 5].

„Козацька старшина, – писав М. Грушевський, – маючи в своїх руках владу, зайнявши з цього погляду місце шляхти, мала охоту іти її стежкою, володіти землями, закладати собі села, способити підданих” [374, 325]. Зростання її земельної власності історик пояснює відвертим захопленням великих земельних масивів, що супроводжувалося поступовим підкоренням селянства, і отже, велике землеволодіння козацької старшини він вважає основою її економічного панування в тогочасному суспільстві [374, 364].

Щедре надання гетьманом вихідцям з православної шляхти та інших верств суспільства, які утворювали новий стан – козацьку старшину за їх лояльне ставлення до нової влади, військову службу, різноманітні привілеї та підтвердження прав на володіння маєтностями відзначають О. Левицький [600, 469], О. Єфименко [427, 145], М. Слабченко, В. Щербак, П. Пиріг [810, 53; 929, 187].

О. Левицький, подібно до О. Лазаревського, наводить численні факти загарбницької політики старшини щодо селянських і козацьких земель уже в II половині XVII ст. і підкреслює, що „засоби наживи у старшини були далеко не завжди чесні” [600, 469].

О. Єфименко і О. Левицький вказували також на існування в цей час великого землеволодіння старого українського шляхетства на Лівобережжі, що пізніше приєдналося до нового малоросійського дворянства [427, 145; 600, 208].

Радянський дослідник Г. Сторчак у висвітленні істориками народницького напряму головної ролі козацької старшини в процесі створення кріпосної

залежності селян, її загарбницької політики, зростання величезних земельних володінь в її руках за рахунок народу об'єктивно було спрямоване проти націоналістичної історіографії, що замасковувала і всіляко замовчувала процес збагачення старшини [1124, 135].

Різницю між старшиною і рядовим козацтвом дослідники бачать насамперед, у земельних відносинах. „Якщо в попередній період представники козацької старшини володіли переважно хуторами з невеликими ділянками орної землі та сіножатями, то в ході Визвольної війни масштаби їх землеволодінь зростали. Займаючи військово-адміністративні посади, старшина розпоряджалася фондами майна, насамперед землею, зосередила в своїх руках значні грошові суми”, – зауважує В. Щербак [929, 190-191].

В середовищі козацької старшини під впливом традицій шляхетського землеволодіння зростала тенденція вважати своє володіння за безумовне з правом передачі його в спадщину нащадкам. На заходах, ініційованих гетьманською адміністрацією, спрямованих на закріплення за нею колишніх володінь та надання їй земель, сіл і привілеїв на ранг, акцентує увагу В. Панашенко, додаючи, що „особливо широко практикувалися такі акції під час Визвольної війни” [733, 15-17]. Простеживши еволюцію старшинського землеволодіння від службового (рангового), яке у Західній Європі мало назву бенефіціального до спадкового, приватного – феода (або лєну), дослідниця вбачає в цьому процесі вплив традицій шляхетського землеволодіння та російського дворянського права: „Визнання за старшиною спадщинних прав на маєтності було здійснене за її бажанням та з дозволу царського уряду і послужило основою для юридичного трактування старшинсько-шляхетської верстви в наступні часи” [733, 85].

Шляхетські маєтності, як об'єкт вивчення, набули особливої актуальності в соціальній та правовій історії Гетьманщини. Дослідники цікавилися скільки залишилося шляхти польської православної чи католицької на лівому березі Дніпра після 1654 р., скільком шляхтичам пощастило привернути тут собі давні маєтності, чи мала шляхта розпоряджатися тими маєтностями, право збувати,

дарувати, заповідати, якою була тривалість бенефіціального землеволодіння, які привілеї мала старшина шляхетського походження.

Український радянський дослідник С. Іваницький-Василенко, відштовхуючись від праць В. Мякотіна, О. Лазаревського, В. Владімірського-Буданова, поставив під сумнів неспростовну в українській історіографії тезу, що давня польська шляхта зовсім вільно розпоряджалася в Гетьманщині своїми маєтностями, що такі порядки тривали й на початку XVIII ст., що такі порядки, нарешті ставили для умовного старшинського землеволодіння ідеал, до якого старшина прагнула [441, 150]. Історик наводить факти, які виразно свідчать на користь того, що в шляхти маєтності відбиралися так само, як і в інших державців. Таким чином, у шляхетському землеволодінні автор не вбачає вільне розпорядження шляхти своїми маєтностями, не відділяє шляхетське землеволодіння від загальнодержавного [441, 171]. Процес засимілювання шляхетського землеволодіння старшинським, – на думку С. Іваницького-Василенка, – на початку XVIII ст. не закінчився [441, 179].

Роздача рангових землеволодінь старшині у вигляді плати за службу у козацькому війську, і в результаті – зростання її економічної могутності й перетворення в становище нових поміщиків (кінець XVII – початок XVIII ст.), розглядається в працях М. Слабченка, Л. Окиншевича, В. Дядиченка, В. Голобуцького [343, 109], П. Пирога, Ю. Гаєцького, К. Стецюка [811, 4; 810, 42; 718, 208, 215, 216; 419, 8; 753, 6-8; 284, 78; 319, 32; 857, 93-94].

Сучасний український історик С. Водотика вважає, що М. Слабченко в четвертому томі „Организации хозяйства Украины” (1925 р.) вперше в історіографії показав, що державне (рангове) майно мав і гетьман, перебуваючи спочатку васальним господарем Гетьманщини з широкими повноваженнями [981, 121].

Яскравим представником державницького напрямку — за проблематикою, методологічним та методичним інструментарієм став радянський академік М.Є. Слабченко [1077, 11]. Він продовжив традиції О. Лазаревського, М. Грушевського, Д. Багалія. Спираючись на традиції попередньої історіографії,

прагнув по-новому підійти до висвітлення старшинської верстви в контексті державотворення. Вже свої ранні праці вчений писав на основі найновіших теорій в галузі соціології і права. Особливо великий вплив мали на погляди М. Слабченка школа М. Ковалевського і соціологічний метод, використання якого чітко простежується в перших монографіях „Малорусский полк в административном отношении” та „Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв” [453, 94]. В першій із них вчений шляхом історичного, юридичного та соціологічного підходів висвітлював питання про полковий устрій, функції і структуру полкової адміністрації, перетворення козацької старшини у верству земельних власників [453, 102].

Як кваліфікований історик М. Слабченко добре розумів, відчував і застосовував у своїх працях принцип історизму і завжди підкреслював залежність суспільних інститутів від конкретно-історичних умов. Не можна обминути і ставлення Михайла Єлисейовича до марксизму. Як об’єктивний дослідник він прагнув збагатити свій творчий арсенал класовим аналізом і не без підстав робив різкий закид старій науці історії українського права, яка не бачила за юридичними ознаками суспільних верств і їх інтересів. А. Річицький у своїй рецензії, зокрема, підкреслював, що М. Слабченко марксистським методом революціонізує українську історичну науку [1103, 285]. Цей феномен відзначив і О. Оглоблин у листі до Б. Винара [977, 25].

І.Ф. Курас та С. Водотика вказують, що незважаючи на те, що в основі усіх дослідів історика було покладено використання історико-порівняльного методу (історик критично переглянув спадщину попередників готуючи студії про устрій Гетьманщини, її установи та посадових осіб), М. Слабченко намагався виробити свій „єдиний синтетичний метод” [453, 104]. На думку П. Федоренка, роботи М. Слабченка „... в цілому треба розглядати як першу спробу дати на ґрунті історико-матеріалістичного методу аналіз економічного та юридичного ладу України” [884, 9]. М. Слабченко подав еволюцію українського суспільства XVII-XVIII ст. у порівнянні з аналогічними процесами у Західній Європі [1045, 104].

В цілому методологічний інструментарій дослідника різноманітний, досконалий. Так, це використання методів історичної демографії та етнології, картографії, статистики, вправне застосування предметно-хронологічного методу чи методу документалізму [1045, 95]. Приваблює прихильність історика до структурно-функціонального аналізу (хоча цей термін в нього не зустрічається, однак це не змінює суті справи) при вивченні структури та функцій центральних установ Гетьманщини. Недоліками стилю М. Слабченка дослідники називають окремі фактичні неточності, ультимативність та однозначність деяких висновків, недостатнє залучення матеріалу для аналізу окремих питань (зокрема, які стосуються діяльності генеральної та старшинської рад), невдале поєднання проблемного і хронологічного принципів [716, 26; 967, 115; 718, 284].

В. Голобуцький дослідив, що старшина шляхетського походження, діставши маєток на „ранг”, обертала на свою користь ряд повинностей, які селяни виконували раніше на Військо Запорозьке, і тут не обходилося без відкритого примусу [343, 117].

В. Дядиченко пов’язує зростання багатства старшини зі зростання її політичної сили та влади над народними масами, що у результаті виявилось у дальшому відокремленні старшини від маси рядового козацтва. Звідси – висновок, що старшина здійснювала політику визиску та покріпачення народних мас [419, 22, 70, 76, 87].

Історик з української діаспори Ю. Гаєцький, досліджуючи еволюцію козацької верхівки у шляхетський стан, також пов’язував початок роздачі рангових маєтностей старшині на „зупольне” чи повне володіння, у приватну власність своїм нащадкам, але ці процеси він розглядав більш широко – для нього вони невіддільні з початком перетворення верстви військової старшини в стан родового шляхетства. Ці категорії козацької верхівки він називав „знатним товариством” і поділяв на 3 групи: найбагатші і найвпливовіші – „бунчукові товариші”, „військові товариші” та найчисленнішу категорію – „значкові товариші” [319, 32]. На його думку перехідну ланку між заможним козацтвом і

козацькою старшиною становили значкові товариші. Ю. Гаєцький пише про них як про найбагатших та найвпливовіших людей, які склалися з абшитованих сотників, нижчої полкової старшини та їх дітей, які знаходилися під юрисдикцією полковника чи сотника і підлягали безпосередньо гетьманові, звільнялися від усіх податків, про найчисленнішу за статусом групу, яка слідували за військовими товаришами і сотниками. Про вказану привілейовану групу старшини як про вихідців із сотенної старшини та виборних козаків, котрі перебували під малим полковим прапором (значком) і були першими чиновниками в сотнях після сотника писали В. Дядиченко та В. Панащенко. Вони дослідили, що статус значкового товариша, як правило, надавався дітям полкової і сотенної старшини, міських урядовців, духовенства, знатних козаків, в ряді випадків вихідцям з сімей генеральної старшини, бунчукових і військових товаришів і нерідко цей чин надавався як винагорода за військову службу [733, 21]. На жаль, дослідження приватної власності на землю не обходяться без помилок, до яких відносяться подібні твердження: „Якщо в другій половині XVII ст. право на землю мали всі козаки та шляхта, то з середини XVIII ст. це право стало належати тільки козацькій старшині та шляхті” [689, 514].

На освіті та культурних цінностях козацької старшини як фактори, що сприяли закріпленню соціально-економічних позицій старшини наголошували О. Лазаревський та В. Модзалевський [1022; 685, 54; 667, 93; 687, 9], за що критикувалися радянськими істориками [1111, 105; 269, 33-34]. Представників козацької старшини, які мали перш за все шляхетське коріння, називають найосвіченішими людьми Гетьманщини і сучасні українські дослідники [442, 98; 893]. Виявлення козацької старшини через участь її в системі навчання також варто віднести до нових сюжетів. Серед них першочергове значення має навчання старшинських дітей і майбутніх старшин у Києво-Могилянській академії [890, 138-140]. В зв'язку з цим непересічне значення мають біографи козацьких старшин в енциклопедичному виданні „Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст.”, яких у цьому виданні за нашими підрахунками 259.

Найбільший вклад у їх написання зробили Р. Лякіна – 90 біограм, Ю. Гаєцький і В. Горобець – по 33, С. Береславський – 22, Ю. Мицик – 23, З. Хижняк – 21.

На хід формування соціальної еліти Гетьманщини – козацької старшини суттєво впливали також шляхетські традиції, права і привілеї. Як зазначала ще О. Єфименко, гетьмани намагалися відтворити в своїх резиденціях обстановку польських магнатів, приймаючи на службу в своє оточення вихідців з-за Дніпра, цінуючи в них знання польських порядків, проникалися польськими соціальними ідеями, альфою і омегою яких був пан і холоп [426, 520]. Наприкінці XVII ст. Гетьманщина, на думку Д. Міллера, готова була перетворитися в маленьку Польщу, управління якою належало класу, наділеному тими ж привілеями, проти яких боролися народні маси [629, 6].

Отже, дослідники простежували протягом другої половини XVII ст. суттєві зміни в соціальній ієрархії еліти Гетьманщини, які узагальнено характеризувалися наступним чином: 1) місце польської шляхти зайняла старшина і частина української шляхти, яка приєдналася до повстання, в 50-роки XVII ст. доступ до старшинських посад ускладнюється і в козацькій державі формується провідна верства, яка набуває рис еліти; 2) козацька старшина формувалася з елітарної частини козацтва, православної шляхти, міських урядовців, „славетно урожоних”, обивателів і духовенства; 3) панівний стан Гетьманщини становили не типові феодали, а дрібні землевласники, які зайняли ключові позиції в державі; 4) старшина за своїм соціальним становищем стала наближатися до шляхти, з якою була пов'язана більш – менш однаковими інтересами, культурою, вихованням і одразу почала зосереджувати в своїх руках величезні земельні володіння; 5) економічні потенції нового зверхнього шару поставили його в становище нових поміщиків, відбувся процес консолідації нової генерації соціальної еліти шляхом успадкування одержаних маєтностей, адміністративних посад та через шлюби нащадків; 6) козацька старшина поступово дедалі більше впливала на життя тогочасного суспільства, закладаючи міцні підвалини власної економічної могутності, а також зосередивши в своїх руках політичну, адміністративну та судову владу; 7) процес консолідації

старшини, на думку істориків, не був завершений через існування гострих протиріч між окремими групами старшини, що в свою чергу, позначилося на політичній стабільності України.

Однак, різні періоди діяльності козацької старшини досліджені нерівномірно. Найбільшу увагу істориків привертала часи Національно-визвольної війни українського народу [207] і, як не парадоксально, відносно найбільш документованого періоду XVIII ст. маємо незначну кількість дослідів.

2.2. Наукові дослідження персонального складу старшини XVII-XVIII ст.

Для того, щоб чіткіше визначити юридичний, економічний і соціальний статус козацької старшини першочергово необхідно визначитися з її персональним статом, тобто, об'єктом дослідження. Перші спроби історіографічних узагальнень здійснені В. Кривошею, О. Величко [308, 17-23], Л. Фицик [1133; 1132]. Дослідники одностайно відзначають зрушення у дослідженні проблеми і одночасно констатують необхідність підняття її на більш високий, в першу чергу, фактологічний рівень. Як влучно зазначив З. Когут: „В ідеалі статус і позицію у владній ієрархії можна було б зіставити з багатством. Однак сучасний стан досліджень не дає змоги застосувати ці категорії. Отже, треба спочатку визначити склад еліти” [1029, 38].

Початком формування історіографії персонального складу старшини Гетьманщини вважається початок XIX ст. – час, коли світ побачили перші публікації істориків, які загальнопринято відносити до наукових праць. В силу різних суспільно-політичних причин весь історіографічний процес дослідження вказаної проблеми дослідники розподіляють на три періоди: дореволюційний (XIX – початок XX ст.), радянський (1917-1991 рр.), та сучасний, який розпочався з проголошенням державної незалежності України, до яких і ми приєднуємося лише з уточненнями верхньої межі другого періоду як кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.

Перший з названих періодів відзначається процесом нагромадження фактичного матеріалу, у збиранні якого найактивнішу участь брали

М. Маркевич, М. Костомаров, М. Максимович, Д. Бантиш-Каменський, П. Куліш, С. Соловйов, М. Білозерський, О. Лазаревський, В. Модзалевський, В. Липинський, Г. Милорадович, В. Барвінський, М. Грушевський, М. Астряб, І. Каманін, Д. Коренець.

Одним із найважливіших завдань історіографічного дослідження є не лише вияв природи та специфіки методів історіографії, а й показ того, як вироблялася наукова методологія, вдосконалювалися методи дослідження, як виникали і діяли історичні школи в українській історіографії. Належить з'ясувати, що є спільного і відмінного між українською, російською та західною історіографією.

Відомий історик та історіограф М.П. Ковальський підкреслював, що „старі здобутки повинні збагачуватися новими уявленнями, внаслідок чого і генеруються нові ідеї, методи та концепції” [1026, 25], отож методологічні підходи мають бути різноманітними.

Принципові методичні установки, критичне відношення до своїх попередників (О. Шафонського, Я. Марковича, Д.М. Бантиша-Каменського та ін.), багаті джерельні додатки до основного тексту знайшли відображення у праці М. Маркевича „Історія Малоросії” [1034, 107]. В процесі роботи над нею М. Маркевич активно використовує як відомі вже в той час матеріали, так і настирливо виявляв і застосовував нові. Це виявилось перш за все у вивченні істориком персонального складу урядовців Гетьманщини (М. Маркевич подав у V томі досить вичерпні поіменні списки гетьманів, генеральної старшини, полковників Б. Хмельницького та після його смерті, називає членів шестиглавої думи, подає списки сановників, які правили різними частинами Малоросії), застосовуючи хронологічний, порівняльно-історичний та статистичний методи. Останній вчений ілюструє викладом матеріалу у вигляді різноманітних таблиць. Цікавим з погляду сьогодення є використання істориком методу контент-аналізу як різновиду кількісних методів у історичних дослідженнях. За цим методом автор співставляє тексти, що належать різним авторам з метою виявлення різниць, що властиві цим текстам (у нашому випадку він окремо подає списки гетьманів по десяти різноманітних трактуваннях. Недоліком є те, що списки

урядовців йдуть без родоводів і характеристик діячів, що свідчить про описовий характер праці і значно применшує її цінність.

М. Маркевич, як і його попередник Д. Бантиш-Каменський, не завжди дотримувався принципу об'єктивності, не завжди критично підходив до джерел [618, 1-6]. Не уникнув він і однобокого висвітлення представників старшинської верстви. В цьому проявився вплив офіційної ідеології: позитивні відгуки про Б. Хмельницького та негативні про І. Виговського та І. Мазепу, яких він засуджує та називає зрадниками.

В узагальнюючих працях Д. Бантиш-Каменського [264], М. Маркевича, С. Соловйова була закладена тенденція негативного ставлення до правобережних гетьманів, а, відповідно, і старшини, що призвело до приниження інтересу щодо цієї категорії як антиросійськи налаштованої. В їх працях (особливо примітках) згадані деякі полковники (в першу чергу, лівобережні), які особливо відзначилися у битвах чи політичних акціях.

Звертаючись до дослідження гетьманату від Хмельницького до Скоропадського, М. Костомаров згадував різних старшин, ілюструючи діяльність того чи іншого гетьмана. Богдану і Юрію Хмельницьким [473], І.Виговському [470], І.Брюховецькому, Ігнатовичу, І.Самойловичу [471], І.Мазепі [469] він присвятив окремі монографії, які зберігали своє наукове значення майже до кінця минулого століття. Вчений вперше назвав маловідомих на той час генеральних старшин, які оточували цих гетьманів. М. Максимович зробив ґрунтовний огляд полків часів Богдана Хмельницького і навів реєстр їх полковників [613], вперше вказав на невідомі раніше періоди знаходження на генеральних урядах окремих старшин [615, 771].

Як окремий напрямок дослідження відзначимо розвиток генеалогії козацько–старшинських родин, найбільший вклад в розвиток якого в дореволюційній історіографії внесли О. Лазаревський і В. Модзалевський. Саме їх зусиллями формувалися основні напрямки дослідження козацької старшини.

Перший із них, зосередивши свою увагу на значних дворянських родинах, які вели свої родовідні від козацько-старшинського кореня, чітко і виразно

привернув увагу до проблеми української еліти через козацько-старшинські родоводи. Він намагався подати історію полків через біографії їх старшин: Переяславського – Думитрашок-Райч [565], Афендиків [543], Безбородків [559; 537], Берлів [540], Сулим [578], Томар [548], Іваненків [567], Чернігівського – Полуботків [538; 572], Бутовичів [571], Радичів [579], Бакуринських [571], Бобирів [571], Лизогубів [544], Гадяцького – Бороховичів [568; 553], Милорадовичів [549], Грабянок [564], Крижановських [533], Трошинських [535].

Історик дослідив історію старшини та родоводи керівників Стародубського полку [554], його особливу увагу серед старшин привернули Миклашевські [547], Бороздни [571], Скоропадські [576; 580], Бугаївські [571], Валькевичі [571], Прилуцького [556] – Горленки [563], Марковичі [545], Галагани [560], Лубенського [541] – Свічки [550], Гамалії [561], Гоголів-Яновські [562], Ніжинського [555] – Золотаренки [536]. О. Лазаревський започаткував, але не завершив навіть намічені ним плани дослідження Полтавського полку [574; 583], вперше подав родовідні Іскр [569; 577], Кочубеїв [590], Герциків [570], Жученків-Жуковських [566], Левенців [534].

Виявити прийоми та методи дослідження О. Лазаревським козацько-старшинської верстви досить складно. У другій половині XIX – на початку XX ст. методологія історичної науки знаходилася ще у стадії розробки. Теоретико-методологічний рівень його праць, на думку сучасних дослідників його творчої спадщини, був невисоким, що було характерним не тільки для нього, а й для більшості вітчизняних істориків-позитивістів цього періоду [982, 217; 983, 13].

Конкретна проблематика, якої стосуються праці О. Лазаревського, досить різноманітна: історія козацько-старшинської верстви, процес створення нею великого приватного землеволодіння, життя окремих заможних родів та біографія їх представників, система управління в Гетьманщині. М. Грушевський, даючи аналіз його історичної концепції, зазначив, що О. Лазаревський започаткував вивчення соціально-економічної історії Лівобережної України XVII-XVIII ст. [999, 15-16]. Однак, в українську історіографію О. Лазаревський увійшов як основоположник такого напрямку, що спирався на достовірні джерела

[982, 205]. Наукове, критичне використання численних архівних матеріалів, прагнення до об'єктивної оцінки суперечливих архівних джерел (дослідник мав репутацію „твердокамінного документаліста та об'єктивника”) [999, 4], були, на думку багатьох дослідників творчої спадщини, характерними рисами його наукового методу [982, 205].

Однак принципу об'єктивності О. Лазаревський дотримувався не завжди. Масове використання ним великої кількості джерел, вилучених з судових справ, призвело до занадто категоричних та безапеляційних висновків при оцінці козацької старшини та її ролі в соціально-економічному житті України. Часто історичні джерела історик пристосовував під власну концепцію історії Лівобережної України, яка, на його думку була суцільною боротьбою між посполитими і козацькою старшиною, яка намагалася посісти місце вигнаної польської шляхти. У своїх працях він підкреслював визиск українського селянства старшиною і тому неприхильно ставився до Гетьманщини та її керівних діячів, значно меншу увагу звертаючи на згубний вплив російської політики на перебіг подій в Україні, часто навіть обґрунтовуючи інкорпораційні заходи царської адміністрації. Д. Дорошенко відзначав: „Лазаревський мов навмисно вишукував темні боки життя Гетьманщини”, докоряв досліднику, що той „ігнорував або мало важив оборону козацькою старшиною української автономії” [1009, 145]. Різку упередженість суджень, озлобленість, однобічний підхід до „несимпатичної йому козацької старшини”, яка не задовольняла своєю поведінкою прямолінійно-демократичні погляди автора, відзначали Д. Багалій, О. Оглоблін, І. Лучицький, В. Мякотін, М. Грушевський, М. Василенко, І. Барвінський, М. Ткаченко, В. Модзалевський, І. Джиджора [960; 1054; 1075; 998; 970; 1009; 969]. Натомість, негативна критика О. Лазаревським козацько-старшинської верстви у радянській історіографії вважалася однією з найцінніших рис творчого доробку історика [1105; 1111; 1061].

З хибністю деяких тверджень О. Лазаревського стосовно старшинської верстви погоджуються і сучасні дослідниками його творчої спадщини. С. Білокінь вважає, наприклад, що О. Лазаревський „за численними деревами

(маючи на увазі генеалогічні та біографічні матеріали про представників верхівки козацтва), недобачив лісу, недооцінив культурного, інтелектуального життя своїх героїв” [272, 57], підтвердивши тим самим тезу , що „історики бувають пристрасними до своїх героїв”. Давши таку оцінку генеалогічним нарисам вченого, С. Білокінь, по-суті, погодився з висновками, зробленими свого часу М. Грушевським та Д. Дорошенком [1067, 54].

Характерною особливістю стилю О. Лазаревського дослідники вважають відмову від аналізу джерел та відсутність у його працях широких узагальнень та висновків [959; 960; 1054; 1076; 998; 970; 969; 874]. Переважна більшість його праць має дійсно описовий характер (прикладом такого викладу матеріалу є тритомна праця дослідника „Описание Старой Малороссии”). Однак це не означає, що О. Лазаревський відмовився від використання методів аналізу та синтезу [982], інша справа, чи їх використання було завжди плідним [1022, 1-103; 999, 15-16].

Сучасний дослідник творчого доробку історика В. Воронов у вивченні О. Лазаревським козацької старшини називає такі методи, як хронологічний та структурно-функціональний аналіз: генеалогічні нариси вченого відзначаються чіткістю структури і побудовані за єдиним формуляром – спочатку вміщувалася родовідна таблиця, а вже потім перелічувалися всі відомості з історії роду, знайдені О. Лазаревським в джерелах. Більшість родовідних починалися з XVII ст. В них відображено, коли і які посади обіймав кожен конкретно взятий представник роду, з якої сім’ї походила його дружина, якими маєтностями він володів. Усі нариси наповнені цитатами, виписками з документів, супроводжуються посиланнями на залучені джерела та коментарями [983].

Хронологічний метод широко застосовується вченим, окрім генеалогічних нарисів, в „Описании Старой Малороссии”, де кожний полк описується окремо, у хронологічному порядку перечислюється полкова старшина. Історик використовував й інші методологічні прийоми. На користь використання дослідником методів індукції та дедукції свідчить цитата з його праці: „Полкова старшина в Малоросії, користуючись відсутністю меж своєї влади, мала такий

широкий вплив на економічне життя народу, що можливо повне ознайомлення з окремими особистостями з її складу являє собою необхідні умови при вивченні полкової старшини” [554, 207]. Потім йде опис по сотнях, якому передуює перелік сотників з найбільш повними повідомленнями про них в силу тієї обширності влади, якою вони користувалися над підлеглим населенням України. У такому вигляді історик бажав представити опис усіх десяти полків, які складали Гетьманщину лівого берега Дніпра [554].

Проте науковий доробок дослідника слід оцінювати не з позицій сучасності, а виходячи з рівня розвитку української історіографії другої половини XIX – початку XX ст., адже методологічний інструментарій дослідження був непорівнянний з сьогоденним. Сучасні дослідники внеску О. Лазаревського в історіографію козацької старшини використовують більш досконалі методи.

Одним із способів реалізації системного підходу в історичних дослідженнях та суто конкретним науковим методом є формально-кількісний аналіз. Він реалізується шляхом знаходження відповідних кількісних ознак для тієї чи іншої риси або властивості об’єкта, які необхідно віддати певній математичній обробці. Доцільність і можливість використання формально-кількісного аналізу обґрунтоване і доведено у вітчизняній науці (зокрема стосовно спадщини О. Лазаревського) [984]. На нашу думку, слід було б, зважаючи на той факт, що більшість праць О. Лазаревського стосувалися різних аспектів діяльності старшини, більш широко використовувати вказаний метод для отримання чітких даних про кількість праць дослідника, присвячених генеалогії козацько-старшинських родин, окремим представникам адміністрації Гетьманщини, певним її групам (полковникам, сотникам, і т.д.). Даний метод потрібно застосувати і при аналізі творчого доробку інших істориків.

А. Востоков, звернувшись до дослідження долі братів Виговських і Нечая, продовжував вивчати процеси у козацько-старшинському середовищі, які розгорталися під час наказного гетьманування Якіма Сомка, звертаючи увагу на склад старшин, які підтримували цього гетьмана [314; 313]. В біографічному нарисі про полтавського полковника Івана Черняка автор дав характеристику

взаємин полтавської старшини [316], досліджував також долю родини Самойловичів [315]. О. Страдомський подав реєстр сотників мглинських [861, 465-466].

В. Антонович і В. Бец подали нариси біографій гетьманів, серед них – перший політичний портрет П. Тетері [249, 70-72]. А. Васильчиков досліджував біографію Розумовського [306], М. Григоровича – Безбородка [367], Горленків – А. Дабіжа [391], Сірка – В. Данилович [394].

Роботу над пошуком родовідних продовжив відомий генеалог козацької старшини В. Модзалевський. Намагання довести актуальність генеалогічної проблематики змусило дослідника підготувати і опублікувати чотири томи „Малоросійського родословника”, низку інших праць, які складають фундамент генеалогії української козацької старшини [686]. За підрахунками Г. Стрельського, в ці книги включено родоводи 234 сімей [1125, 126]. Продовження видання неопублікованих матеріалів п'ятого тому „Малоросійського родословника” В. Модзалевського розширяє наші знання відносно його наукової спадщини [677; 678; 682]. Крім зосереджених у чотирьохтомній праці родоводів до інтересів вченого потрапили дослідження роду Ігнатовичів [683, 77-83], Чарнишів [666], Шиман-Шимановських [668, 38-42], Апостолів [669, 140-142], Черняків [670], Ракушок-Романовських [675]. Продовжуючи традиції написання полкових історій О. Лазаревського, В. Модзалевський одну із своїх робіт присвятив вивченню родоводів старшини частині сотень Лубенського полку [674].

Характерною особливістю праць В.Л. Модзалевського було те, що історія Лівобережної України XVIII ст. розглядалася в них переважно через призму історії козацької старшини. Вибір ракурсу не випадковий – утворення „нового туземного стану” він вважав ключовою проблемою в історії краю [686, Т.І, 6]. Однією з центральних у творчості В. Модзалевського була тема внутрішньої історії, або, як він любив говорити, „побутового життя” старшини. Саме в цій площині, на думку історика, лежав найбільш правильний шлях до пізнання

минулого [211, 3-4]. За сучасним формулюванням В. Модзалевський пропонує досліджувати соціокультурний фон різних сторін життя старшинства.

Значне місце в науковій спадщині В. Модзалевського зайняло вивчення генеалогії старшинсько-дворянських родин Лівобережної України. Він неодноразово підкреслював „велику”, а той „величезну роль родинних зв’язків у оформленні та розвитку „вищого”, тісно об’єднаного старшинського класу” [665, 88; 663, 184; 664, 88]. Цей науковий інтерес "підігрівався" ще й тією обставиною, що сам Модзалевський належав до старого старшинського роду.

Особливий інтерес проявив історик до жанру персоналій. В біографії людини, на його думку, сфокусовані долі епохи, тому вивчення останньої „тільки й можливе при детальному вивченні біографії його діячів” [211, 3-4]. Саме тому вчений взяв на озброєння просопографічний метод для вивчення історичного процесу. В роботах Модзалевського прослідковується і тенденція до психологізації історичних явищ. Він намагався пояснити події минулого через призму психології його діячів [667] (в спеціальній літературі відзначалася, зокрема, що в його працях соціальна суть дій старшини іноді пояснюється психологічною мотивацією) [1109, 268].

Широко використовував в своїх працях історик індуктивний та проблемний методи, за допомогою яких вивчав не тільки еволюцію старшини, але й відзначав у її середовищі наявність певних протиріч соціального характеру. Застосовуючи метод аналізу, він детально зупинявся на вивченні соціально-економічних відносин, які виникали не тільки у власне старшинському середовищі, а й поміж старшиною та іншими соціальними групами, зокрема селянами та міщанами. Дослідник давав детальну характеристику окремих представників старшини, найчастіше досить критичну.

Критичне відношення до окремих представників козацької старшини і до козацько-старшинської верстви в цілому зближувало його праці з дослідями О. Лазаревського [1000, 24-25]. Слід відзначити, що в багатьох відношеннях В. Модзалевський успадкував не тільки сильні, але й слабкі сторони методології свого попередника.

В. Модзалевський постає перед нами не просто істориком старшини, але й дослідником „різноманітних форм суспільних відносин, які склалися на Лівобережній Україні в II половину XVII-XVIII ст. Це вже помітно в роботі про генерального суддю кінця XVII – початку XVIII ст. І. Чарниша, якою В. Модзалевський дебютував на сторінках „Киевской старины” [666]. Вона мала багато спільного з історичними нарисами О.Лазаревського з циклу „Люди Старой Малороссии” та „Описание Старой Малороссии”. Вплив останнього відчутний в стилі написання історії Лохвицької, Сенчанської, Чорнуської, Куренської та Варвинської сотень Лубенського та Прилуцького полків – відчуються фактографізм, перебільшена обережність у висновках. Праці написані на рівні емпіричного дослідження, що було характерним для більшості його робіт (це усвідомлював і сам В. Модзалевський) [1020, 14].

Однак це зовсім не означає, що в працях В. Модзалевського зовсім відсутні концептуальні положення і узагальнення. З розрізнених спостережень, висновків, оцінок поступово синтезувався загальний погляд на старшину як об’єкт дослідження, утворилося те, що прийнято називати історичною концепцією. На її формування відчутно вплинула народницька історіографія. Історик розглядає діяльність гетьманської адміністрації під кутом зору мобілізації нею землеволодінь та експлуатації селянства: „Влада і багатство, – підкреслював В. Модзалевський, – в житті старшини були нероздільно між собою зв’язані і витікали один з одного” [673, 22]. Саме під цим кутом зору історик розглядає діяльність гетьманської адміністрації (полковників, сотників), які мали „великий вплив на зростання старшинського землеволодіння і становище селянства” [211, 6]. Як і його попередник О. Лазаревський, В. Модзалевський у дослідженні козацької старшини досить критично підходив до історичних джерел, і сам був достатньо самокритичним [452, 134].

Вчений удосконалив традиційну методику складання родоводів, що певною мірою сприяло перетворенню генеалогії з прикладної („станової”), у спеціальну історичну дисципліну. Так, для найфундаментальнішої праці історика „Малороссийский родословник” характерна чітка постановка цілі дослідження,

фронтальне охоплення генеалогічного матеріалу, ретельна критична проробка великої і різноманітної джерельної бази.

На жаль, методологічні прийоми, якими оперував В. Модзалевський, в українській історіографії, досліджені набагато гірше, ніж його попередника О. Лазаревського. Лише у 1980 р. у кандидатській дисертації О. Коваленко зробив спробу комплексного дослідження його творчої біографії та наукової спадщини [1020]. Дослідник вказує на використання В. Модзалевським біографічного та порівняльного методів [211, 3-4], відзначає деяке перебільшення істориком ролі особи в історії (на прикладі розвідки про наказного гетьмана П. Полуботка, який, на думку вченого, прагнув лише до особистого збагачення) [671]. Зауважимо, що після смерті В. Модзалевського М. Василенко першим висловив невдоволення таким висновком вченого [304], деякому корегуванню він був підданий і у радянській історіографії [1111, 85-87]. В цілому, методологічні погляди В.Л. Модзалевського, на думку дослідника його творчого доробку О. Коваленка, формувалися стихійно, в силовому полі, з одного боку, філософії західного позитивізму і народницької соціології – з іншої [1020, 17].

Перший крок до синтетичної обробки Хмельниччини, використовуючи нетрадиційні й оригінальні підходи, прагнучи відійти від усталених штампів і стереотипів при вивченні козацької старшини, використовуючи нові методологічні прийоми, зробив В. Липинський [605; 604]. Він, на думку В. Скоблик, вперше в українській науці здійснив серйозну спробу обґрунтувати необхідність поліфакторного і міжцивілізаційного підходу при дослідженні української держави і націоутворення середини XVII століття. У В. Липинського В. Скоблик знаходить вдале поєднання конкретно-історичного дослідницького підходу з глибокими узагальненнями [1120, 62].

В. Липинський привніс в українську науку з соціології методологію еліт. Він виходив з того, що нацією творить група, що веде вперед, у розвитку об'єднуючих і політичних цінностей. Вона і є носієм державних ідей [881, 5; 893, 13]. Історик формулює свою головну тезу: опорою й творцем козацької державності – Гетьманщини – могла бути й нею стала козацька старшина –

хуторяни і православна шляхта, тобто клас – стан дрібних і середніх землевласників-господарів [604, 87].

На підставі аналізу відносин між верховною гетьманською владою і різними групами тогочасного українського суспільства В. Липинський конструював модель нової української аристократії або еліти, відводячи їй головну державотворчу роль. В „Україні на переломі” вчений вперше застосовує структурний підхід до окреслення окремих прошарків Війська Запорізького. Пізніше він був розвинутий в теорію структурованого суспільства, рушійним мотором якого вважав еліту в плюралістичному сенсі.

В „Україні на переломі” Липинський розглянув три основні проблеми в історії XVII століття: побудова української козацької держави, роль еліти (аристократії) і роль видатної особи (Б. Хмельницького) і застосував аналітично-концепційний метод дослідження. Він розвиває власну теорію Гетьманату, базовану на династичних засадах. На думку Я. Пеленського, прославляючи гетьмана Б. Хмельницького, В. Липинський вибудовує культ – міф великої людини і легендарного героя, як робив це раніше стосовно Михайла Кричевського, що був викликаний впливом тогочасної неоромантичної історіографії [1084, 140; 1085, 13-14].

Консервативно-елітарною інтерпретацією проблеми суб’єктивного чинника В. Липинський намагався вирішувати проблеми соціального походження провідної верстви, обґрунтував вчення про національну еліту як головний суб’єкт соціально-історичного розвитку. На думку дослідниці історіософської спадщини В. Липинського С. Бондарук, його висновок про те, що організація авторитетної соціальної групи, довкола якої могла б об’єднатись вся нація, є основною проблемою національного будівництва в Україні [278, 13].

Праці В. Липинського мали великий вплив на новітню історіографію [1044, 34; 1129]. Поряд з позитивними відгуками на його студії П. Клименко вказував на переоцінку істориком значення „руської шляхти” та недооцінку ролі інших соціальних груп, одночасно звинувачуючи В. Липинського у використанні неперевіреного матеріалу та відсутність його систематизації [1018, 243].

На загал більшість рецензій можна поділити за їх оцінкою головної історіософської концепції В. Липинського – запереченням або сприйняттям державотворчої ролі національної аристократії, яку пропагував автор [1141, 304]. Рецензенти не лише аналізували історичну концепцію В. Липинського, але й розробляли власні методи, підходи. Б. Крупницький виступав за „синтез напрямків” через аналіз „соціальної і національної ліній” (тенденцій у розвитку історичного процесу). Для вивчення об’єкту, кращого розуміння доби Хмельницького та Гетьманщини історик пропонує „вивчити всіх діячів, що виховувалися під геніальним проводом Хмельницького, всіх народних ватажків, полковників, шляхтичів” [1044, 34]. Дещо, на його думку, в цьому напрямку було зроблене В. Липинським (довів важливість середньої і дрібної шляхти у повстанні), – наголошує історик, – і називає також праці Олянчина, П. Феденка та М. Петровського [1044, 34].

Г. Милорадович систематизував наявний на кінець XIX ст. матеріал щодо дворянських родин Чернігівської губернії, який зберігався в архіві губернського дворянського зібрання і оформив дворянську родовідну книгу з даними на початок XX ст. [633]. Він встановив, що серед тогочасного дворянства Чернігівщини більшість була вихідцями з козацько-старшинського середовища. Крім того, спеціальне дослідження Г. Милорадович присвятив родині Кочубеїв [632], не полишаючи і пошуки корінь свого роду [631]. Регіональну полтавську старшину досліджував І.Ф. Павловський [724].

Дослідження М. Слабченка і нині використовуються в системі аргументації деяких дослідників. З цього приводу зазначимо, що праці цього автора навряд чи можна віднести до багатих на невідомий науковцям матеріал. Крім того їх відзначає надто довільне тлумачення козацьких урядів [807]. Це, зокрема, стосується розуміння їх місця в просторі і часі. Тому в історіографічному плані щодо козацької старшини вони мають невелику цінність.

В рамках вивчення „обласної історії” складну історію Носівської сотні Київського полку та її сотників Шаул досліджував В. Барвинський [266, 399], Києва козацького – І. Лучицький [609, 5-8], Воронківської сотні Переяславського

полку – П. Федоренко [883]. Д. Багалій, рецензуючи працю О. Лазаревського, доповнив список старшини Ніжинського полку [960], а, досліджуючи історію слобідських полків, вперше розглянув проблему проникнення старшини з Гетьманщини на Слобожанщину [259; 260]. М. Рклицький дав блискучу порівняльну характеристику козацьких родин, які збереглися на Золотонощині впродовж 1767-1900 рр. [777, 17].

Слід відзначити доробок в руслі персоніфікації української історії досліджуваного періоду, який вніс М. Грушевський. Хоча для нього персональний склад і генеалогія козацької старшини не були предметом спеціального дослідження, на сторінках багатотомної історії, майже в усіх розвідках та книгах, де він аналізував козацьку історію, зафіксовані згадки про генеральну старшину, полковників і сотників [369; 370]. Дослідник вперше вказав на деяких невідомих раніше генеральних старшин [372, 76-77].

В галузі козацької генеалогії працював С. Ксензенко, який дослідив родовід Зарудних [529], М. Астряб присвятив спеціальну розвідку Маркевичам [258], В. Герасимчук – Виговському та його взаєминам з Юрієм Хмельницьким [339; 338], І. Каманін – родоводу Б.Хмельницького [444; 445], Д. Коренець – Виговському та Пушкарю [465; 464].

Концентруючись на огляді літератури цього періоду, варто згадати, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках „Киевских епархиальных известий”, „Черниговский губерских ведомостей”, „Полтавских епархиальных ведомостей” була надрукована велика кількість історико-статистичних нарисів окремих церков, монастирів, населених пунктів [432; 433; 434; 435; 436; 437], в яких автори подавали значний фактичний матеріал про священиків, складали їх реєстри, а також про козаків і старшину, вказуючи на побудову ними церков, виконання певних обов’язків щодо церков і монастирів, опублікували та проаналізували уривки з синодиків.

Узагальнюючи шлях української шляхти в Гетьманщині в складі Російської імперії, офіційно-академічна наука прийшла до висновків, які в узагальнюючому вигляді виклав полтавський дослідник І. Павловський: „После воссоединения,

окончившегося присоединением Малороссии к России, осталось 300 представителей благородного сословия, имущественные и сословные права которых были обеспечены договорами с московским царем. Эти представители, как известно, не удержали своего господствующего положения. Главное значение в Малороссии получило военное сословие – казачество, которое и явилось заместителем шляхты. Это был класс „значных” козаков, из которых выходили кандидаты на уряд. Они-то, с течением времени, и присваивают себе права шляхты и являются владельцами населенных имений, судятся шляхетским судом, занимают должности в крае, не платят податей и т.п. Дети их пользуются особыми преимуществами по службе, а образование сообщает им развитие и внешность, чем они начинают отличаться от „низового” козачества. В XVIII веке этот класс „значных” козаков старается уже закрепить за собой „шляхетство” и с течением времени достигает этого в области суда и управления” [723, 27]. Вже зараз видно весь утопізм цієї точки зору, головні положення якої будуть розглянуті в пропонованій роботі на прикладі розвитку українських шляхетсько–козацьких родин.

Другий період історіографії персонального складу української козацької старшини характеризується нерівномірністю і в зв'язку з цим простежуються три підперіоди накопичення історичних знань з досліджуваної проблеми: 1) 1917 – 30-ті рр.; 2) 30-ті – перша половина 50-х рр.; 3) друга половина 50-х – кінець 80-х і початок 90-х рр. XX ст.

В 1917 – 30-ті рр., в нових історичних умовах, в радянській Україні продовжував працювати М. Грушевський, в цей час розпочали наукову діяльність Л. Окіншевич, С. Шамрай, М. Ткаченко, І. Бойко, О. Грушевський, К. Козубенко, О. Оглоблін, І. Крип'якевич, М. Петровський. Одночасно з ними за межами УРСР досліджували цю проблематику М. Возняк, Д. Дорошенко, В. Біднов, С. Наріжний.

Праці Л. Окіншевича вводили до наукового обігу значний фактичний матеріал, у багатьох місцях його доробків знаходимо імена козацьких старшин, яких раніш дослідники не згадували [717; 718]. Так, він датував обозництво

Федора Коробки 1650-1654 рр. [713, 88], Тимоша Носача 1656-1657 рр., 1658-1663 рр., наказне обозництво Павла Животовського [713, 88, 110, 21]. Серед генеральних суддів відзначено Івана Кравченка у Ю. Хмельницького, Івана Креховецького та Германа Гапоновича у Тетері, Юрія Незамай і Павла Животовського у Брюховецького [713, 98, 120, 119], Григорія Білогруда у Дорошенка [717, 420], Костю Кублицького у 1685 р. [717, 427]. Згадав він і Семена Голуховського, Павла Тетерю і Остапа Фастієвича, які були генеральними писарями при Ю. Хмельницькому [713, 98, 103]. Серед нових акцентів варто згадати, що він звернув увагу на церемоніальний характер уряду хорунжого [713, 152-157].

Продовжувалась розпочата В. Барвінським традиція вивчення окремих сотень та їх старшин. У цьому контексті працювали С. Шамрай, І. Пустовіт, М. Ткаченко, К. Козубенко, В. Єфимовський. В роботах цих авторів слід відзначити той факт, що матеріали про старшину подані на тлі соціально-економічно історії, а не конкретно-біографічного дослідження, що значно збіднює проблематику. Ще однією особливістю праць цього періоду було те, що їх автори привернули увагу до такої категорії старшини як сотенні урядники. В умовах класових оцінок згадки про нижчу старшину, яка не мала ні значних маєтностей, не експлуатувала чужу працю, було ідеологічно допустимо.

Історика С. Шамрая, в першу чергу, цікавила старшина Київського полку [908; 909]. Він присвятив низку публікацій Київській сотні, близькій до неї Бориспільській [906], а також Кобизькій [910]. Його праці побудовані, переважно, на матеріалах Румянцевської ревізії і в них найбільш глибоко розглядається історія старшини в другій половині XVIII ст. Розширюючи географію досліджень С. Шамрай оприлюднив нарис про залюднення Крилівщини, в якому дослідив і участь полтавської та миргородської старшини в цьому процесі [907]. В такому ж руслі з'явився дослід І. Пустовіт про старшину полкового міста Київського полку Козельця [765, 13-150].

М. Ткаченко вперше розглянув матеріал щодо історії такого регіону як Уманщина, в рамках дослідження якого зупинився на персональному складі

старшини Уманського полку [873]. Серед його розвідки були і праці, присвячені історії Канівської сотні Переяславського полку, Кременчуцької Чигиринського, він навів значний фактичний матеріал по лівобережним полкам [875; 876; 877]. К. Козубенко проаналізував ревізію 1723 р. Переяславського полку (яка не збереглася нині), але, на жаль, лише щодо Яготинської сотні, а також слідство про хутори в тій же Яготинській і сусідній Березанській сотнях Переяславського полку [456; 455]. І. Манзюк дослідив старшину Гоголівську сотню Київського полку на основі матеріалів Рум'янцевської ревізії [610].

Свій внесок в дослідження історії Переяславщини через висвітлення діяльності полковничих родин Сулим та Іваненків здійснив І. Бойко [277; 276]. В нарисі про П. Полуботка, який став об'єктом дослідження М. Василенка, системно розкриваються віхи його діяльності [304].

Діяльність генерального підскарбія Р. Ракушки-Романовського, полковника кальницького Івана Богуна, переяславського Т. Цицюри, чернігівського І. Аврамовича досліджував М. Петровський. Особливо багатьма уточненнями щодо персонального складу відзначається його монографія „Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.” [743; 740; 741; 742; 745; 746]. О. Грушевський, розглядаючи гетьманські земельні надання при Хмельницькому козацькій старшині, вказував прізвища старшин, які їх отримали [376]. О. Оглоблин присвятив окрему статтю генеральному писарю Вуяхевичу [701].

Інший відомий знавець Хмельниччини, як називав І. Крип'якевича Л. Окиншевич [718, 284-285], у „Студіях над державою Богдана Хмельницького”, рецензіях, здійснив спробу синтетичного аналізу праць попередніх йому дослідників, вміло використовуючи порівняльний метод. Історик першим в українській історіографії вказав як на сильні сторони української держави середини XVII ст. (армія, адміністративний апарат), так і на слабкі (відсутність національно свідомої верхівки) [718, 284]. Серед історіографічних сюжетів відзначимо продовження роботи над складанням реєстрів старшини І. Крип'якевичем. Досліджуючи козацьку державність, він

розглядав створення старшиною елементів державної структури, нового адміністративного апарату [517, Т.151; 516; 513; 512; 515].

Праці І. Крип'якевича вибудовані за проблемним, хронологічним, історіографічним методами. Застосовував львівський учений у своїх працях і структурно-функціональний аналіз. В історіографічному огляді про Раду старшини на Гетьманщині Л. Окиншевич пише про І. Крип'якевича: „Автор подає вельми інтересний список старшини, що посіли генеральні уряди і зазначаючи детально всі відомі йому випадки їхньої діяльності. Після цього автор спробував дати характеристику компетенції усіх урядів на підставі зазначених фактів їхньої діяльності” [718, 284-285]. Заслуговує на увагу використання вченим просопографічного методу, зокрема при написанні монографії „Богдан Хмельницький” та методів індукції та дедукції.

В. Єфимовський подав нарис історії військових судів періоду Богдана Хмельницького [428]. В. Біднов присвятив дослідження матері І. Мазепи [271], М. Возняк вказав, що Прокіп Бережецький був у 1671 р. генеральним суддею у Петра Дорошенка [312, 41], С. Наріжний продовжував дослідження періоду гетьмана Виговського [693; 694].

Творчість Д. Дорошенка заслуговує на окрему згадку. Дослідник присвятив багато років вивченню діяльності гетьмана Петра Дорошенка і його старшини [416; 417; 414].

О. Прицак вніс значний вклад у дослідження біографій і родоводів гетьманів І. Мазепи, П. Орлика та І. Скоропадського [762; 764; 760].

Дослідження істориків діаспори інтенсивно розвивались і в 40-ві рр. Вимушений емігрувати Л. Окиншевич вперше в українській історіографії присвятив спеціальне дослідження козацькій неурядовій старшині, розглянувши причини виникнення та еволюцію цієї категорії командного складу гетьманської адміністрації, її зв'язок з урядовою старшиною [714]. В ній автор дійшов висновків, які відрізняються поєднанням дослідницької сумлінності, наукової аргументації, бажанням зрозуміти причинність, зміст і напрямок розвитку неурядової старшини. На його погляд, персональний склад старшини є наріжним

каменем будь-якого аналізу всього комплексу проблем Гетьманщини. На жаль, при аналізі багатьох сторін управління Гетьманщини автору не вдалося розрізнити і розвести різночасові і різнорівневі явища.

Серед праць, які вийшли друком у цей час, відзначимо дослідження Б. Крупницького. В рамках проблематики він підготував монографії про гетьманування та родоводи Д. Апостола та П. Орлика [521; 527; 523].

В СРСР в період репресій 30-х–50-х рр. згортається дослідження проблематики, відбувається замовчування імен козацької старшини як класового ворога трудящих. Завдяки цьому замовчуванню проблема в меншій мірі позначилась високою політичною заангажованістю того періоду. Все ж, несправедливо вважати, що в цей час не існувало ніяких досліджень проблеми. Окремі праці з'являлись. Ленінградський дослідник В. Путілов дослідив діяльність гетьмана П. Тетері [766], київський історик В. Шутой – І. Мазепи [926]. На цьому фоні унікальним явищем варто назвати монографію І. Крип'якевича, присвячену гетьману Богдану Хмельницькому [511].

Починаючи з кінця 50-х років з'явилася низка робіт І. Крип'якевича [519], Ф. Шевченка [917; 918; 919; 920], В. Дядиченка [419], К. Стецюк [457], О. Компана [457], які були початком нового етапу історіографії проблеми. У питанні персонального складу козацької старшини вони поступалися за кількісними показниками і фактологічною базою роботам післяреволюційної доби, але в порівнянні з 30-ми – першою половиною 50-х рр. були значним кроком вперед, відроджуючи інтерес до персоналій. На жаль, вони ще не могли використовувати генеалогічний метод дослідження і козацька генеалогія була поза межами їх досліджень.

Багата фактичним матеріалом монографія Ф. Шевченка „Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.” [917; 918; 919; 920]. В ній дослідник навів раніше невідомі списки старшини полку Івана Дзиковського, також дослідив старшину полків Східного Поділля, повстання Пушкаря і Барабаша. В. Дядиченко [419], О. Компан [457], К. Стецюк [857], розглядаючи різні питання суспільно-політичного розвитку, на загальному тлі згадують імена

козацьких старшин. Наголосимо, що предметом зацікавленості цієї групи вчених не був безпосередній персональний склад старшини, але дотично вони підтримували тяглість історіографічного процесу проблеми.

Працюючи за кордоном, О. Оглоблин [700; 702; 703] назвав 20 сотницьких династій, серед яких відзначив Забіл, які тримали Борзнянську сотню Ніжинського полку весь час її існування за виключенням десяти років [700, 86]. Однією з ґрунтовних наукових праць, яка стала свого роду останнім словом у розвитку наукової літератури цього періоду про гетьмана Мазепу була його монографія „Гетьман Іван Мазепа і його доба” (1960 р.). В ній він відзначив генеральне обозництво Василя Дуніна-Борковського (1685-1702), вакансію обозництва 1702-1707 рр. [700, 148, 271], вказав на той факт, що полковник прилуцький Дмитро Чернявський після повернення з сибірського заслання був генеральним суддею у 1675 р. у Петра Дорошенка [700, 245]. За гетьмана Мазепи назвав генеральних суддів Василя Чуйкевича (1707-1709), Михайла Гамалію (1707-1709), а при Скоропадському Василя Туранського (1709-1716) [700, 149, 158]. Проблема походження наказного гетьмана Максима Кривоноса привернула увагу Л. Винара [309, 23-35].

Характерно, що в Україні почалося відродження згадок прізвищ козацької старшини. Поступово відходять на задній план класові оцінки, поступаючись місцем об'єктивності. В цих процесах першочергове значення має праці нового покоління дослідників. Серед них О. Апанович [254; 252; 257; 255], В. Смолій [824], В. Борисенко [284; 282], О. Путро [767; 768], П. Михайлина [634], Г. Швидько [911; 913; 914]. Особливу увагу досліджуваному питанню приділив В. Сергійчук [795; 797; 790; 791; 792], розпочав дослідження землеволодіння козацької старшини О. Гуржій [382].

М. Слабченко, І. Крип'якевич, а також ряд інших відомих українських радянських істориків – М. Ткаченко, М. Петровський, В. Дядиченко, Ф. Шевченко, О. Апанович, Ю. Мицик, В. Сергійчук, О. Гуржій та ін., в умовах панування марксистсько-ленінської методології з її гаслом на провідну роль мас в історії та недооцінки багатьох непересічних особистостей із середовища

козацької старшини та тенденційної їх характеристики в цілому, намагалися давати об'єктивну картину соціальної структури тогочасного українського суспільства, вводили в науковий обіг нові документи, висувати цікаві концепції, зокрема про персональний склад верхівки українського козацтва.

Збагатили методологію української науки в різні часи й представники української діаспори. „Вони, – зауважував Я. Грицак, – здобули в основному освіту в європейських вищих навчальних закладах і добре були обізнані зі світовим рівнем постановки проблем теорії та методології історії та її концептуальними положеннями” [990, 5]. Західні історики посилюють інтерес до демократично зорієнтованих соціологічних концепцій та методів дослідження суспільства, намагаються вивчати історію окремих представників старшини крізь призму їх світосприйняття (менталітету) чи етносу (стилю її життя, загальної орієнтації культури, ієрархії цінностей). Вони намагаються знайти пояснення державницької поведінки старшини у сфері духовній, соціально-психологічній, культурній, протилежній за своєю природою сфері матеріальній, прагматичній. Саме до вивчення цієї нової для досліджень царини і стали активно звертатися західні суспільствознавці протягом останніх десятиліть (праці Л. Окиншевича, І. Терлецького, О. Крупницького, О. Оглоблина, Ю. Гаєцького, З. Когути) [864, 41].

За кордоном персональний склад козацької старшини як об'єкт спеціального дослідження знайшов продовження у фундаментальній монографії Ю. Гаєцького, яка вийшла в 1978 р. [956]. Вчений, крім загальнодоступних історіографічних праць, використав східнослов'янський пом'яник з Сінаю, видрукований в 1979 р. в Кембріджі. Всього в довіднику Ю. Гаєцького подаються дані про 2866 урядових старшин за період 1648-1782 рр. На наш погляд, своєю працею дослідник підсумував всю попередню історіографію проблеми. Поруч з тим, слід відзначити некритичний підхід автора до відбору згадок про старшин, особливо в останній період існування козацької держави, коли паралельно з посадами існували однойменні звання.

Розглянемо методологічні прийоми, які використав у своїй фундаментальній праці „Козацька адміністрація Гетьманщини” Ю. Гаєцький. За допомогою системного аналізу, структурно-функціонального аналізу, методів індукції, дедукції, проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, персонального, статистичного, логічного, дослідник намагається дати повну характеристику козацької старшини усіх полків Гетьманщини, дає списки та скорочені відомості про неї з 1648 до 1783 рр.

Історик в хронологічному порядку називає полковників, обозних, писарів, суддів, осавулів, хорунжих, сотників кожного полку, називає період, коли вони знаходились при владі. Використовуючи всі відомі йому праці попередніх дослідників, історичні джерела, він дає повні відомості про кожного з урядовців [1039, 145]. Списки урядовців подані у вигляді таблиць. В них відображені різні точки зору істориків стосовно посадових осіб та хронологічних меж їх перебування „на урядах”. Вони логічно вибудовані, повні. Навпроти прізвищ кожного урядовця подані повні відомості про історичні праці, які використовував історик для складання таблиць. Ю. Гаєцький не лише відбирав праці дослідників для складання повної картини старшини Гетьманщини, подаючи їх у таблицях-списах, порівнював їх погляди стосовно окремих урядовців, але й сам подає власну точку зору стосовно перебування їх при владі, називає нові прізвища.

Розвідки В. Сенютовича-Бережного про головні тенденції входження козацької старшини до російського дворянства, родоводи гетьмана Виговського, полтавського полковника Жученка відзначаються глибоким знанням джерельної бази, переконливою аргументацією, кваліфікованими висновками [785; 786; 787].

Проблеми діяльності соратників І. Мазепи після 1709р. тримав в полі зору О. Субтельний. Крім того, він робить і деякі зауваження щодо загальних тенденцій розвитку старшини. Він стверджує: „дуже приблизна оцінка показує, що на початку XVIII ст., коли населення Гетьманщини складало близько 1,1 млн. чоловік, до старшини належала десь тисяча родин. Порівняно невелика кількість цих родин – здебільшого вихідці з Правобережжя, були нащадками православної

української (руської) знаті з-перед 1648 р.” [869, 12]. При цьому він притримується думки, що „більшість старшини походила з козацьких урядовців і реєстрового козацтва доби перед Хмельниччиною” [869, 12].

Історики діаспори в основному акцентують увагу в основному на настроях, ідеалах, прагненнях старшини, що є надзвичайно важливим для усвідомлення ролі, яку відігравав цей стан в суспільній організації Гетьманщини, а також для розуміння зовнішньополітичних акцентів (праці О. Оглоблина, О. Субтельного, І. Борщака, О. Пріцака, А. Яковліва та ін.). Методи соціальної психології застосовуються ними все ширше.

Природно, що перетворення проблеми у повноцінний об’єкт дослідження відбулося лише тоді, коли Україна отримала державну незалежність. В нових умовах першим звернув увагу на необхідність більш глибокого висвітлення проблем персонального складу козацької старшини Я. Дашкевич. Своїми публікаціями як методологічного плану, так і конкретно – історичними розвідками, він примушує дослідників багато в чому по новому подивитися на здавалось би вияснені у науці проблеми. Він намітив шляхи подальших досліджень, активізуючи вчених на таких напрямках як адміністративно-територіальний поділ, персональний склад старшини, ввів термін „клан” Хмельницького, досліджував родовід гетьмана [395; 397; 400; 398; 401; 402; 403].

В новітній період розвитку української історіографії поживавленню досліджень проблеми козацької персоналістики періоду вивчають В. Борисенко, В. Горобець, О. Гуржій, Я. Дашкевич, М. Крикун, Ю. Мицик, О. Путро, В. Сергійчук, В. Смолій, В. Степанков, Т. Чухліб, персонального складу урядової і неурядової старшини – В. Сергійчук, В. Кривошея, І. Кривошея, Ю. Мицик, О. Репан, В. Панашенко, В. Щербак, козацької генеалогії – В. Кривошея, І. Кривошея, В. Томазов.

Навіть спеціально не працюючи над персональним складом та генеалогією старшини, але в рамках вивчення козацької держави в цілому, В. Смолій не міг проминути можливостей використання цієї проблематики. Розглядаючи питання особливостей становлення та розвитку козацтва [818, 4-10], феномену

козацтва[825], проявів свідомості козацьких мас [815, 231-251], функціонування української козацької держави [817, 5-19], вчений формував нове тло, на якому досліджувалась і козацька старшина. Спільними зусиллями В. Смоля і В. Степанкова розпочався пошук нової концепції подій середини XVII ст. [828]. На шляху до становлення концепції автори зосередили свою увагу на діяльності гетьмана Б. Хмельницького [819], розпочавши з проблем державотворення Правобережної України [821], давши характеристику 1650-1670 рр. [820], через проблеми формування, еволюції та реалізації української державної ідеї [822] вийшли на поняття української національної революції [829].

Зацікавленість цією проблематикою виявив В. Степанков. Розпочинаючи з великої монографії [839], розглядаючи бойові дії на Брацлавщині [840; 841; 842], Поділлі [849; 851], Волині [852], він наводить в своїх розвідках характеристики деяких полковників. Дещо пізніше з'явилися його дослідження-життєписи Данила Нечая [835], Григорія Гуляницького [837], Михайла Кричевського [838]. В полі зору дослідника – формування державної еліти [853], її боротьба за соборність [842] та проблеми спадковості гетьманської влади [850], гетьманування І. Виговського [844], П. Дорошенка [827; 814; 847; 848] (спільно з В. Смолієм).

Серед робіт загально плану, які впливають на історіографічний процес досліджуваної проблеми варто згадати статтю Г. Швидько про еволюції влади козацької старшини [915].

В. Сергійчук, продовжуючи досліджувати козацьку старшину періоду, що передував Визвольній війні [799; 796], активно працює над виявленням нових імен козацьких полковників. Особливо багаті на такі знахідки його останні праці [794; 789; 798]. Його перу належить узагальнююча монографія про старшинський корпус армії Богдана Хмельницького [793].

Серед плідних дослідників проблематики заслуговує на згадку В. Панашенко. Її публікації опираються на наявний стан історіографії, дозволяють читачу отримати інформацію про полково-сотенний устрій

Гетьманщини, різні сторони життя її соціальної еліти [733; 732; 734; 726; 725; 727; 728; 730; 729].

Праці Н. Яковенко мають велике значення для методології дослідження козацької старшини [941; 932; 936; 938; 940]. На відміну від більшості дослідників вона дотримується інших методологічних підходів [934; 937], які автора приводять і до інших оцінок подій.

Найбільш продуктивно на ниві козацької біографістики працює Ю.А. Мицик. Він у співавторстві з С. Плохієм, С. Стороженком, С. Степанковим [660; 661] створив перші нариси історії Національно-визвольної війни, в яких наведені характеристики основних її керівників. Окремим напрямом пошуків дослідника є біографії гетьманів, в першу чергу, І. Виговського [638; 655; 637] і Ю. Хмельницького [659]. Значний доробок автора у сучасних енциклопедичних довідниках (трьох томах „Енциклопедії історії України”, „Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст.”), яскраво розкриває він роль старшини у монографії присвяченій історії Уманщини. Дослідження діяльності І. Виговського здійснювали і В. Борисенко [286; 285], О. Путро [770].

Сучасні історики намагаються більш глибоко розкрити проблеми, пов'язані з діяльністю гетьманів Виговського [251; 409], Брюховецького [354; 350], Ханенка [410], Апостола [335]. Діяльність гетьмана П. Тетері продовжує досліджувати і захистив кандидатську дисертацію В. Газін [323; 324; 326; 325; 327; 329]. Увагу М. Крикуна [508, 116-144; 507] і Т. Чухліба [898; 901; 897] привернули правобережні гетьмани. Ці автори подали біографічні нариси О. Гоголя. Крім того, Т. Чухліб вперше в історіографії звернувся до біографії таких діячів як А. Могила і С. Куницький [899; 895; 900; 902]. Пошуки автора узагальнені в монографії, де подав біографії П. Тетері, С. Опари, П. Дорошенка, П. Суховієнка, М. Ханенка, О. Гоголя, Ю. Хмельницького, Ю. Дуки, С. Куницького, Г. Івановича, С. Самуся, П. Орлика [896].

О. Гуржій публікує праці, в яких, окрім аналізу теоретичних аспектів і біографічних моментів діяльності гетьмана І. Скоропадського [384; 389],

уточнює персональний склад його оточення, родоводу та час проходження його по старшинській ієрархії [384, 13, 15].

Багаторічні пошуки джерел дозволили Ю. Мицику вийти на рівень написання біографічних нарисів про таких козацьких старшин, які, в своїй більшості, лише згадувались у попередній літературі у загальному списку полководців. В полі зору дослідника біографії наказного гетьмана Максима Кривоноса [645; 644], генерального обозного Тимоша Носача [656; 650], одного з кращих дипломатів когорти Б. Хмельницького Силуяна Мужилівського [654], полковників: ніжинського Шумейка, київського Павла Яненка [653], кальницького Івана Сірка [652], корсунського Лук'яна Мозирі [643], брацлавського Михайла Зеленського [647], уманського Йосипа Глуха [640], паволоцького Івана Куцькевича-Минківського [639], Герасима Яцькевича [635], матеріали до родоводу Дорошенків [646], Богунів [649], Джеджаліїв [648].

Серед родин, які викликають найбільшу зацікавленість у сучасних дослідників – Ждановичі [381; 380; 379], Нечаї [348; 347; 355], Голуби [242], Засядьки [317], Черняки [531, 62-63], Лисенки [806], Клиші [952, 81], Модзалевські [880], Палії [894]. В. Брехуненко оприлюднив життєписні нариси К. Бурляя, Лісовця [296; 295; 294].

Сучасний стан історичної науки вимагає використання нетрадиційних дисциплін, серед яких одне з перших місць займає генеалогія. Відома українська дослідниця Г. Швидько зазначила: „Загалом, відомості про родинні зв'язки старшинсько-дворянських фамілій становлять значний інтерес як з точки зору генеалогії, так і для вивчення процесу концентрації і перерозподілу феодальної земельної власності” [916, 66]. Пошук родовідного матеріалу дозволяє більш глибоко розкрити всі суспільні процеси. Розробка подібного матеріалу, в першу чергу, найбільш ефективна на конкретно-регіональному тлі [493, 3].

Найбільш активно та результативно використовується генеалогічний персоніфікований метод, як складовий структурно-персонального, в працях дослідника В. Кривошеї, при вивченні персонального складу та генеалогії урядовців Гетьманщини. Він дозволив історику більш детально у структурі

родовідних розписів розглянути того чи іншого представника роду. Дослідження історика насичені поколінними розписами козацько-старшинських родин. В. Кривошея використовує синхронний метод дослідження, сутність якого полягає в тому, що у деяких випадках ми не маємо точних дат чи інших подій, але маємо можливість співставити уже відомі факти. Важлива роль цього методу у визначенні дат: життя, тобто народження і смерті. При цьому використовується не лише матеріал, який стосується конкретної особи, а й його дітей, онуків. Загалом синхронний метод немов аналізує суспільний організм і отримує „поперечний зріз” відносно конкретного проміжку часу.

З міждисциплінарних методів використовується також статистичний. У дослідженні широко використовуються реєстри, ревізії, що несуть значну статистичну інформацію. Цікавим, на наш погляд, є застосування істориком табличного методу для показу етнічного складу козацької старшини, та аналіз таблиць. Дослідження В. Кривошеї побудовані за хронологічним принципом, що дозволяє розглянути проблему еволюції козацької старшини.

Цікавим, на наш погляд, є ретроспективний погляд автора на козацьку старшину через призму категорій „еліта нації” та „еліта суспільства” [1039, 145]. В. Кривошея звертає увагу на те, що саме за допомогою ретроспективного методу слід звернути увагу на коріння тих шляхетських родин, які у майбутньому дадуть козацькому війську не одного проводиря [365, 3]. Історик, розвинувши теорію еліт В. Липинського, розглядає інтереси різних соціальних груп соціальної еліти як не завжди адекватні національним інтересам, що на його думку „призвело до громадянської війни в Україні і в кінцевому результаті стало однією з головних причин втрати Гетьманщиною державності”. Саме під цим кутом вчений вивчав суспільно-політичні процеси в сучасній Україні, напрямок реформ.

В дослідженнях козацької старшини В. Кривошея використовує структурно-персональний метод, суть якого полягає в наступному: а) визначаються всі структурні елементи системи (у нашому випадку, Війська Запорозького); б) кожен з елементів заповнюється конкретними даними (тобто прізвищем

старшини, який в той час займав відповідну посаду в ієрархічній структурі). „Від чіткості визначення структури, – зазначають О. Красівський та М. Пасічник у рецензії на монографію історика „Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648-1782 рр. – Ч. I, II)”, – залежить успіх і самого пошуку. Тому набуває ваги детальне визначення організаційної структури Війська Запорозького на різних етапах його існування” [1039, 93].

Дослідник С. Павленко, погоджується з думкою В. Кривошеї, що „...нація, яка не має власної держави, вимушена породжувати еліту, метою діяльності якої стає досягнення цієї державності” [1082, 182] та резюмує: „Праця В. Кривошеї дає компетентну відповідь на питання за якими принципами формувалась гетьманська команда, як складалися долі провідних діячів Гетьманщини [1082, 182]. Генеалогічний персоніфікований метод та метод структурного аналізу вдало використовувалися у працях І. Кривошеї, І. Кондратьєва, В. Орла, М. Корнієнка, О. Байди.

Доктор історичних наук з Петербурга Т. Яковлева дала характеристику більшості визначних козацьких старшин 1657-1667 рр. [949; 944; 946; 947; 943]. Поновивши дискусію в нових умовах з О. Гуржієм [386; 387], вона намагається довести, що Богун і Федорович – це одна особа. Біографічний метод творчо використовується дослідником О. Гуржієм. О. Путро у рецензії на його монографію „Гетьман Скоропадський” писав, що його робота є з одного боку, „узагальненням усього величезного (здебільшого архівного матеріалу), що його опрацював автор протягом багатьох років, а з іншого – маємо здебільшого новий матеріал, нові підходи, творчі міркування” [1099, 136].

Продовжується дослідження регіональної історії полків і сотень. І. Кривошея захистила першу в Україні кандидатську дисертацію, присвячену персональному складу та генеалогії козацької старшини, яку вона підготувала на матеріалах Переяславського полку [500; 498; 499; 497; 501; 505; 483; 493]. Завдяки Ю. Мицику історіографія поповнилась першими науковими працями з історії Корсунського [662], Канівського [641] полків, козацького минулого Острога [651], сучасної території Дніпропетровської області [642], Царичанської

сотні Полтавського полку [658]. Значний ексклюзивний архівний матеріал зосереджений і проаналізований в авторській монографії, присвяченій козацтву на Уманщині [657]. Висвітлюючи питання регіональної історії, М. Крикун вивчає персональний склад старшини Подільського полку [508], Л. Розсоха підготували нариси про багатьох старшин Миргородського [778], П. Пиріг [753; 754; 751; 752] і А. Мельник [625, 50-61] – Чернігівського, Ю. Бодров – Уманського [275; 273; 274]. В полі зору інших дослідників знаходиться старшини правобережних полків [466], Уманського [485], Київського [484, 60-62], Полтавського полку [261; 262], чигиринські [759; 307] і корсунські полковники [855, 6-17; 854, 7-15; 856], сотенна старшина Київського полку [440, 36-38].

Відродилося започатковане В. Липинським вивчення локальних груп шляхти в козацькому середовищі. В першу чергу це стосується любецької шляхти [461; 462; 460; 463].

Новим історіографічним сюжетом є вивчення етнічного складу старшини [480]. З'явилися окремі розвідки щодо старшини грецького [502] та єврейського походження [879, 62].

В поважній монографії З. Когута розглядається діяльність багатьох старшин в останні роки існування Гетьманщини [454]. Ю. Гаєцький ще раз повернувся до уточнення генеральної старшини [955, 47, 48], а також присвятив публікацію процедурі виборів полковника [320, 47-48]. Окремо заслуговує на згадку подав біографічний нарис життя і діяльності Б. Хмельницького, який здійснив польський дослідник Я. Качмарчик [448].

Сучасні українські дослідники, вивчаючи козацьку старшину, здійснюють спроби порушити питання про нові методологічні підходи для вивчення цього соціального прошарку, переоцінити усе те, що було напрацьоване в минулому. Поряд з цілковитим запереченням марксистської методології (ряд українських істориків не погоджуються з такою чорно-білою заміною, з переміною знаків – з мінуса на плюс (з нею не погоджується і автор дослідження)), більшість дослідників єдині в тому, що історія як наука повинна писатися на основі узагальнення численних поглядів і оцінок, синтезу теорій, підходів та методів,

конкретно-наукових концепцій [904, 148; 1126, 85; 1011, 52; 1055, 10; 1141; 963, 310]. Без синтезу різних ідей та підходів не може розвиватися жодна наука, в т.ч. історична. Формаційний підхід має бути доповнений цивілізаційним. Вихід із становища лише в переході від гносеологічного монізму до пізнавального плюралізму, який би максимально об'єднував в єдине ціле різні філософсько-історичні та теоретико-методологічні підходи до вивчення нашого об'єкта.

Найбільш істотним для нового етапу дослідження козацько-старшинської верстви є, на нашу думку, введення принципу вивчення її „зсередини”, тобто вияснення іманентної позиції самих учасників історичного процесу, їх відносин, ментальностей, системи цінностей. Н. Яковенко переконана, що предметом історії має бути окрема людина, а не маси [941, 3]. З позицій структурно-соціологічного ракурсу вона вивчає як реалізовувалася соціальна поведінка окремих представників українського шляхетства, охоплюючи не лише економічну основу їх життєдіяльності, тобто базисні явища, але й надбудовну сферу – мікросередовище, в якому жив конкретний індивід, його духовну орієнтацію, стереотипи цінностей [941, 7]. Одночасно дослідниця намагається дотримуватися принципів об'єктивності, нейтральності в судженнях про минуле, категорично відмовляється, щоб поняття, властиві мисленню XVII-XVIII ст., переносити на дотеперішні суспільства і періоди [941, 8]. Відтворюючи моделі стратифікації елітарних груп, авторка спиралася на метод просопографії [941, 8].

Підсумовуючи історіографічні досягнення щодо виникнення, становлення та персоніфікації української козацької старшини, можна зробити слідуючі висновки: дослідники різних історіографічних напрямків опрацювали величезну кількість джерел та літератури, опублікували велику кількість монографій, колективних праць, статей, збірників. Разом з тим ряд питань залишається до кінця нерозв'язаними, зокрема: якою була частка серед старшини шляхти та інших соціальних верств суспільства; економічні чи політичні причини зумовили активність шляхти у роки Визвольної війни; хронологічні межі завершення процесу консолідації козацької старшини; роль етнічного фактора у цьому процесі, джерела формування неурядової старшини.

Розглядаючи еволюцію козацької старшини у шляхетський стан, дослідники концентрувалися в основному на питаннях приватної власності на землю, пов'язуючи зростання її багатств зі зростанням її політичної сили та влади над народними масами. Більшість дослідників пов'язували початок роздачі рангових маєтностей старшині у приватну власність своїм нащадкам з початком перетворення верстви військової старшини в стан родового шляхетства. Однак до кінця не вивченим і дискусійним залишається питання державного (рангового) землеволодіння шляхти, зокрема її права володіння та розпорядження землею. Подальшого дослідження потребує проблема освіти та культурних цінностей, правових норм її буття, як важливих факторів, що сприяли вирізненню старшини та закріпленню її соціально-економічних позицій в українському суспільстві.

Динаміка підходів, теоретико-методологічних засад, ступеня науковості досліджень персонального складу старшини, дозволяє виділити три історіографічні етапи дослідження проблеми.

В перший, дореволюційний період (XIX – початок XX ст.) праці дослідників характеризується, з одного боку, відсутністю методологічної досконалості при дослідженні персонального складу старшини, а з іншого – системністю і аргументованістю генеалогічних досліджень. На першому етапі було здійснено спроби тогочасної історіографії скласти реєстри гетьманів, генеральної старшини і полковників, дослідження родовідних, в першу чергу, родин, які зберегли політичний і економічний вплив на початок XX ст. В той час уже визначилися чотири головні напрямки дослідження. З'явилися перші недосконалі реєстри полковників всіх полків Гетьманщини, реєстри полкової старшини та сотників окремих полків. Біографічні нариси та біограми окремих старшин в генеалогічних розписах присвячувались гетьманам, генеральній старшині, полковникам. Дослідження старшини окремих регіонів зосереджувалась на старшині полків, відносно яких джерельна база збереглася найкраще (Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Полтавський).

Протягом радянського періоду (1917-1991 рр.) під тиском класового підходу, політичної кон'юнктури при дефіциті інформації вченим так і не вдалося реалізувати повною мірою наукові принципи системності, аргументованості, всебічності у підходах до історії козацтва в цілому і старшини зокрема. В працях загального характеру, нерідко, відчутна політична заангажованість. Зрозуміло, що відсутність спеціальних досліджень вказаної проблематики тягла за собою описовість і фрагментарність у працях з історії Гетьманщини. На цьому етапі в радянській історіографії старшини персоніфіковано використовувалися лише в двох сюжетах: як герої-провадирі народних мас і експлуататори тих же мас. Найбільше дискусій викликало питання про Богуна і Федоровича, одна це особа чи різні. Дискусійність цього питання не знята і на сьогодні.

В умовах державної незалежності України протягом третього періоду відбулись значні зрушення, але у більшості випадків вони стосуються постановки нових історіографічних питань та часткового їх вирішення. Загалом сучасна вітчизняна українська історіографія персонального складу української козацької старшини стоїть вище іноземних аналогічних досліджень щодо цієї проблеми, але попри значну кількість публікацій стосовно персонального складу козацької старшини проблема ще не була об'єктом спеціального системного і комплексного дослідження і для пошуковців зберігає чимало загадок і непроторених шляхів.

Синхронний аналіз всього масиву вітчизняної та зарубіжної історіографії, яка вивчала різні аспекти діяльності української козацької старшини показує, що історично обумовлено те, що „період „первісного нагромадження” емпіричних знань у вітчизняній історіографії дещо затягнувся” [1102, 7]. Українська історіографія у багатьох напрямках знаходиться далеко не на завершальному етапі періоду „первісного нагромадження” емпіричних знань. Цей стан обумовлений тим, що в перший період дослідження історії України відбувалися в руслі пануючих російської і польської історіографії, в другий період стався розрив тяглості українського історіографічного процесу, який лише в кінці цього

періоду відродився, але залишався в тисках тоталітарного антифактологічного, антиемпіричного, антинаукового підходу до багатьох питань історичного минулого. Історія козацтва і старшини займала серед цих питань одне із провідних місць. Поки що не вдалося здолати фрагментарність дослідження. Серед вад варто назвати і відсутність широких часових перспектив, праць присвячених старшині протягом всього часу існування козацької держави.

Ідеологічні орієнтації авторів меншою мірою вплинули на дослідження персонального складу, більшою – на вибір об'єктів біографічних досліджень. Монархічні, ліберальні, націоналістичі, демократичі, соціалістичні і комуністичні настанови спрацьовують швидше в річищі оцінок тих чи інших політичних діячів Гетьманщини, ніж у самому факті костантації наявності тих чи інших старшин. Тому проблематика відзначається не високою ідеологічною зааргажованістю. Навіть „державницька” і „народницька” школа в українській історіографії, які різняться значними розходження в оцінці ролі козацької старшини, вимушені оперувати рівновеликими об'ємами емпіричних даних.

На сьогодні у вітчизняній науці склалася нова ситуація – було знято значну частину попередніх обмежень, з'явилась ціла плеяда нових дослідників. Як було показано вище, науковці вийшли на новий рівень джерельного забезпечення історичних студій, вищий рівень осмислення суспільних процесів та аргументацій гіпотез та висновків, помітно розширився спектр дослідницьких сюжетів, урізноманітнилися підходи та методи вивчення, присутні різні точки зору. Все ж головною рисою сучасних досліджень є не дискусійність, а процес поступового заповнення лагун усіма учасника історіографічного процесу. Вірно документовані згадки про декаденції, уточнення знаходження на старшинських урядах того чи іншого старшини, науково виважені інтерпретації бездискусійно сприймаються науковцями.

Методологія дослідження козацької старшини є різноманітною. Історики в різні часи використовували подібні методи дослідження (аналізу, синтезу, порівняльно-історичний, хронологічний, біографічний та ін.). Сучасні дослідники поряд з традиційними методами активно використовують

міждисциплінарні методи: статистичний, генеалогічний, соціологічний, соціальної психології, за допомогою яких можна отримати більш повну картину про вищий стан українського суспільства. У їх дослідженнях спостерігається так званий „синтез напрямків” через аналіз „соціальної” та „національної ліній” (тенденцій) розвитку українського історичного процесу.

В нинішніх умовах набувають особливої ваги кількісні методи аналізу історичних джерел. Звичайно, їх доцільно використовувати поряд із традиційними, чисто описовими методами вивчення джерел. Їх можна використовувати у нашому випадку як в окремих площинах функціонування козацької старшини (кількісний склад, майнові відносини), так і в певних галузях її пізнання, таких, як, приміром, історія окремих старшинських сімей та демографічної поведінки, вивчення „колективних біографій”. Це дозволить створити умови для більшої конкретизації історичного пізнання. Біографічний жанр не відзначається різноманітністю дослідницьких прийомів, а стосовно XVII-XVIII ст. української історії ускладнюється ще і відсутністю багатьох джерел.

На загал, незважаючи на досить велику кількість наукових праць з історії козацької старшини, навіть наявні джерела в них використовувалися не повно, як за кількістю, так і з якісного боку. При їх розгляді, як правило, застосовувався описовий метод. Тому на енергійні зусилля дослідників чекають як пошук нових прізвищ козацьких старшин, так і скуппульозні генеалогічні розписи. Утім, кілька поколінь істориків, незважаючи на всі вади, заклали міцний підмурок, опершись на який можливо створити комплексне цілісне дослідження української козацької старшини.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРІОГРАФІЯ ОСНОВНИХ АСПЕКТІВ ДІЯЛЬНОСТІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

3.1. Дослідження основних тенденцій еволюції козацької старшини протягом середини XVII – кінця XVIII ст.

Аналізуючи еволюцію козацької старшини від середини XVII ст. до ліквідації Гетьманщини, переважна більшість дослідників пов'язує її з виключно економічними чинниками. Дану тезу підтримувала майже вся дореволюційна історіографія, особливо актуальною вона була в радянські часи, з нею погоджуються і сучасні українські історики.

Протягом кінця XVII-XVIII ст., – вважають дослідники, – саме економічні потенції нового зверхнього шару ставлять старшину в становище нових поміщиків [674, 241; 700; 714, 20; 733, 23]. Саме в цей час починається оформлення старшини у зверхній шар. Процес цей визнається в українській історіографії як цілком закономірний, якщо зважати на умови того часу, адже всі сусідні з Україною держави вже мали в той час устрій станової монархії і ця форма державно-політичного ладу була притаманною для всіх суспільств доби розкладу феодальних відносин [714, 16; 281, 2].

„Формування нової однорідної еліти, – на думку З. Когути, – проходило повільно і болюче, адже постійні війни, соціальні чвари фактично винищили те, що зародилося в епоху Хмельницького. Наступне покоління козацької старшини, що вийшло з низів, заклало підвалини для існування більш стабільної еліти. За часів правління гетьманів Івана Самойловича й Івана Мазепи з'явилася набагато згуртованіша група землевласників, що за соціальним становищем і способом життя наближалася до шляхетства” [454, 38].

„В Гетьманській Україні, – вважає Л. Окиншевич, – ми маємо перед собою цікавий і переконливий приклад того, як суспільство, яке в бурі повстання Б. Хмельницького втратило більшу частину свого (а по-суті – національно-

чужого) зверхнього шару, буде новий державний апарат за тим же тогочасним зразком станової монархії” [714, 20]. Такі форми відповідали суспільно-економічним умовам того часу, оскільки допомагали організувати і зміцнити старі соціально-виробничі відносини, час змін яких не прийшов [714, 20-21]. З погляду на те, що Лівобережна Україна була аграрною державою, знаходилася далеко від європейських промислових центрів, відставала від них за рівнем економічного розвитку, ця теза Л. Окиншевича є досить влучною.

Один із таких істориків, львівський дослідник Л. Окиншевич у своїх студіях робить спробу, даючи характеристику юридичних установ Гетьманщини та аналізуючи їх зміст та класову роль, застосування соціологічного методу (Л. Окиншевич використав його у досліді „Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст.” (Ч. I, II) і називає порівняльно-соціологічним методом). З цих позицій він вивчає компетенції старшинської адміністрації у внутрішніх, зовнішніх відносинах, її діяльність у фінансових, судових військових справах і т. д. Рада старшини висвітлюється ним в історичному розвитку. Заслуговує на увагу використання вченим методів структурно-функціонального аналізу, проблемного, ретроспективного, порівняльно-історичного.

Дослідники звернули увагу на те, що соціальну диференціацію в середовищі старшини значно доповнювали і поглиблювали істотне розширення прав на землеволодіння, спадковість маєтностей, що фактично перетворювало її на землевласників, а з часом – на поміщиків – кріпосників [830, 39, 44, 57; 812, 22; 1101, 45; 714, 20; 374, 364; 344, 26-27]. Особливо це стосувалося тих представників молодшої еліти, які походили зі шляхетського середовища, – вважають В. Смолій та В. Степанков, адже вони прагнули прибрати до рук побільше володінь, перетворитися у типових феодалів землевласників й відновити дореволюційні порядки [830, 62]. В монографії „Українська революція середини XVII ст.” дослідники розширюють тезу про генезу української шляхти та її як носія зразків державного будівництва попередньої епохи: „Шляхтичі, потрапляючи до складу полкової і генеральної старшини, проявляли схильність

до копіювання в процесі державотворення політичних структур польського суспільства та підвалин його соціально-економічних відносин, до перетворення самих себе у типових панів, а відтак – до відновлення дореволюційних форм власності, що означало феодалізацію суспільства. Цей курс призводив до загострення соціально-політичної боротьби, що вкрай негативно позначилося на розбудові держави” [830, 27]. У результаті, вважають В. Смолій та В. Степанков, процес соціальної еволюції старшини у Лівобережному гетьманстві пішов шляхом феодалізації [830, 62].

В полі зору дослідників економічна підсистема, яка характеризується господарською культурою і матеріальною культурою побуту. Найбільше уваги цій стороні питання приділив свого часу О. Лазаревський [598]. Навівши незаперечні дані про способи концентрації земельної власності старшиною, він доводить, що та нажила свої багатства за рахунок зловживань на посадах, хабарництва та інших незаконних дій, а також прямого розбою, звідки робить висновок про її суто негативну роль в соціально – економічному житті України XVII-XVIII ст. На думку О. Лазаревського, останню турбувала лише особиста нажива. Ніяких політичних цілей боротьби за розширення прав народу вона не переслідувала і до середини XVIII ст. вже остаточно відокремила від народу, шукаючи зближення з російським дворянством [546, 65; 558; 551; 549, 480; 541, 48; 572, 141]. Користолобство, безпринципність козацької старшини, які показав дослідник, – на думку О. Киян, – завдали відчутного удару по основних положеннях дворянської історіографії [1017, 70]. З цього погляду праці О. Лазаревського мали значну цінність для радянської історіографії.

Солідним опонентом О. Лазаревського став один із репрезентантів державницької школи в українській історіографії П. Оглоблин, який поставив під сумнів його „прокурорський тон” стосовно козацької старшини. Самих фактів старшинського здирства і гноблення, що висвітлив О. Лазаревський, П. Оглоблин не заперечував, але рішуче відкидає узагальнення, зокрема в „Людах старої Малоросії”, які плямували старшинство як антилюдську егоїстичну соціальну верству [965, 25]. Більш прихильним ніж у

О. Лазаревського, було відношення до старшини в знавця історії старшинських родин Д. Міллера, однак він також, аналізуючи процес мобілізації земельної власності старшиною, відзначає її невиситиму жадобу до наживи та корумпованість [785]. В. Барвінський, О. Єфіменко, В. Модзалевський, Л. Окиншевич, і слідом за ними радянські історики вважали гонитву за маєтностями і посадами основним сенсом життя цієї найбільш освіченої і господарськи міцної соціальної еліти. Основу могутності старшини вони вбачали у земельній власності, а її „вивищення” безпосередньо пов’язували із закріпаченням селянства і козацтва [1101, 45].

Науковці відзначили, що гетьманська і царська влада пильно оберігали старшинське землеволодіння, його імунітет від державних повинностей, визначаючи за старшиною набуті та спадкові маєтності, що відкривало широкі можливості для перетворення старшини у великих землевласників – „державців”, які певною мірою зайняли місце колишніх панів [733, 84-85]. З іншого боку, намагання цих „державців” мобілізувати земельну власність та намагання підкорити собі інші стани – козацтво, селянство, міщанство, ідентифікування своєї користі з добром держави, як слушно зауважив І. Крип’якевич, – призвело до того, що старшина „недобачила, що таким доробом руйнує основи державної сили” [514, 242].

Внаслідок непомірного збагачення старшини, зростання її владного егоїзму, ігнорувалися на місцях інтереси інших верств суспільства, швидко загострювалися соціальні суперечності. Цей вельми інтенсивний процес розвитку самовладдя старшини, вважають В. Смолій та В. Степанков, не лише вів до паралічу центральної влади, а й приховував страшну небезпеку втрати нею державотворчих функцій, появи отаманства [820, 4-5]. За висловом В. Смолія „соціально-економічна політика старшини, спрямована на поновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин вела не лише до спалаху соціальної боротьби, а й до послаблення ролі державної ідеї” [812, 22].

Праця В.О. Голубуцького, написана в період „розвиненого соціалізму” давала лише головні напрямки економічного життя Гетьманщини, але не ставила

своїм завданням аналізу виробництва [343], яке дозволяє задовольнити різні потреби, головними з яких є: їжа, одяг, житло. Тим паче поза увагою дослідників знаходилася роль козацької старшини у розвитку економіки. В цьому напрямі маємо лише перші спроби характеристики гетьманських палаців [123, 160-166], архітекторів в Гетьманщині [122, 8-11], що належать О. Лазаревському. Статки старшини і її маєтків, розміри і тип маєтку, скільки селян працювало, яка продукція і в яких об'ємах вироблялася, що вироблялося на продаж, як організовувалися ярмарки поки що залишаються поза увагою дослідників. Звичайно, не змінюють ситуації заяви на шквалт, що „переважна більшість представників еліти володіла маєтками середніх розмірів, імовірно, меншими та з меншою кількістю залежних селян, ніж типовий маєток центральних регіонів Росії або Правобережжя України” [1029, 42]. Поодиноким характеристика О. Лазаревським на прикладі бунчукового товариша Забіли господарства заможного старшини [597], звичайно, залишає на черзі дня дослідження і класифікація усіх старшинських господарств від дрібних до магнатських з урахуванням проблеми споживання. Центральною проблемою дослідження старшинського господарського комплексу є, безумовно, землеволодіння, про необхідність дослідження якого уже наголошувалося З. Когутом [1029, 43]. Зроблені лише перші кроки у дослідженні обміну продуктів і послуг, торгівлі в Гетьманщині, і Стародубщині зокрема [586, 34-38]. При вивченні системи комунікацій особлива увага надавалась татарським і чумацьким шляхам [449, 134-136; 719, 744-746], внутрішнє ж шляхобудування і роль в його організації залишається поза увагою дослідників.

При характеристиці виробничих підприємств перевага надається старшинським рудням (П. Федоренко) [886], млинам (О. Лазаревський) [588; 133], П. Пиріг) [750, 24-27], вуликам [592, 4-5], Батуринському заводу віскових свічок гетьмана Розумовського [128, 539], загалом розвитку мануфактури [707]. Проте, кожний із вищеназваних напрямів заслуговує на окреме дисертаційне дослідження.

В системі планування і регулювання економіки більша увага приділялася російському втручанню (І. Джиджора) [405; 406; 407], а ніж внутрішнім регулятивним процесам [695], ролі старшини в них. Еволюція рангових маєтностей і рангових селян досліджувалася лише в окремі історичні періоди та в окремих місцевостях, а комплексного щодо часу і території спеціального дослідження бракує.

Поставлена ще О. Лазаревським проблема організації географічного простору [131], в подальшому досліджувалася О. Гуржієм, але поки що знаходиться на початковому етапі вивчення. Вимагає поглибленого дослідження участь старшини в українсько-польських прикордонних комісіях.

Значно вирішила проблеми грошового обміну в Гетьманщині стаття С. Майтака „Грошовий обіг козацької доби XVI-XVIII століть” [611, 566-569]. В. Барвинський підкреслив, що здійснення адміністративної, судової влади, розпорядження фінансами з власного бюджету свідчили про незалежність країни і представляли собою найбільш суттєве вираження державної влади [267, 7-8]. Фінансово-скарбові інститути [247], фінансова реформа за часів першої Малоросійської колегії [361; 362], рівень грошової винагороди старшини [124, 77-78] – це головні питання, які стали об’єктами досліджень фінансової сфери Гетьманщини.

Представники козацької старшини, використовуючи усі доступні їм способи, намагалися отримати гетьманську булаву. Старшина не зупинялася ні перед чим – ні перед протекцією іноземних держав, ні перед лицемірним використанням недовольства народних мас, особисті інтереси в більшості випадків стояли на першому місці. Не бажаючи поступитися своїми вигодами заради блага України, заради збереження козацької держави, непримиримість позицій різноманітних угруповань та окремих осіб, створювали плутанину, робили неможливою хоча б часткову стабілізацію, необхідну для завершення процесу державного будівництва, – доводить у дисертаційному дослідженні Т. Яковлєва [948].

Разом з удосконаленням управління, зростання економічних позицій, забезпеченням спадкових привілеїв цього прошарку у першій третині XVIII ст.

відбулися процеси трансформації суспільних груп, зокрема перетворення старшинського прошарку на окремий стан. В. Сенютович-Бережний у статті „Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства”, зауважив, що процес витворення із старшини вищого стану відбувся не скоро (у кінці XVII – на початку XVIII ст. вживається ще термін „козацька старшина, а не шляхта). Ще у 30-ті рр. XVIII ст. ця, як він висловився, „...де-факто привілейована верства”, за своїми офіційними правами ще нічим не різнилася від козацтва, будучи його зверхнім шаром” [785, 137-138]. Соціальні відміни корінилися, на його думку, лише в більшій заможності старшини, зокрема коли вона стає шляхтою (середина XVIII ст.), і „з того часу українська старшина вже звикла рахувати себе панством не лише для посполитих, а навіть і для козаків” [785, 140].

О. Гуржій в дисертаційному дослідженні, аналізуючи зміни в соціальних відносинах в Гетьманщині, які, як він вважає, мали місце вже у першій половині XVIII ст., у тогочасних джерелах не знаходить принципової різниці у соціальному статусі представників козацької верхівки й шляхти [385, 7].

Ю. Гаєцький, який досліджував еволюцію козацької верхівки в шляхетський стан, пов’язує початки перетворення верстви військової старшини в стан родового шляхетства з процесом роздачі рангових маєтків у спадкове володіння [319, 32].

Зародження і оформлення зверхнього стану в Україні простежує і Л. Окиншевич. Він звернув увагу на те, що зверхня верства складається з людей передусім військових, що було своєрідною рисою України [714, 38]. Історик не погоджується з думкою, що економічний чинник був основним у процесі становлення козацької старшини. Він вважає, що основна причина – інше соціальне положення [714, 182]. „Кінець XVII і початок XVIII ст. знаменні в історії нового державного організму. В цей час починають оформлюватися і консолідуватися нові правові інститути і відносини, що оформлюють, скріплюють і зміцнюють її державну організацію”, – стверджував Л. Окиншевич у дослідженні „Значне військово товариство в Україні – Гетьманщині” [714, 19].

Привілеї в становому суспільстві отримувала лише певна соціальна група, відокремлюється у вищий стан [714, 22]. Історик відзначає шляхетські тенденції в процесі його формування, підкріплюючи свою думку тим, що початок його формування саме на Лівобережжі (передусім Стародубщина та північ Чернігівщини) не є випадковим, адже до знатного полкового товариства входили численні родини старої шляхти [714, 33-34].

До правового та історико-політичного обґрунтування соціальних домагань старшинської верстви 2-ї половини XVIII ст. звертається сучасний дослідник О. Струкевич. Він зауважує, що старшини – у масі своїй вихідці з козацтва, заволодівши маєтками і посадами, прагнули закріпити свої здобутки гарантованим соціальним статусом, спрямовуючи українські правові норми, збережені з часів Визвольної війни на відновлення старошляхетських порядків у царині адміністративного управління і суду. „Реалізація цих намірів, – вважає вчений, – зрозуміло, передбачала і визнання власних шляхетських прав” [863, 191]. Передумови ж для існування шляхетського стану козацька шляхта мала свідомість, що творить правлячу верству, – запевняє Ю. Гаєцький [319, 32-34].

Аналізуючи трансформаційні процеси, які відбувалися в середовищі старшини у XVII-XVIII ст., дослідники намагаються підібрати термін, який, на їх думку, є найбільш придатним для характеристики української еліти, що здійснювала владу на Гетьманщині. Злиття козацької і польсько-литовської еліт і традицій породило в досліджуваному періоді використання таких термінів як „старшина”, „нове панство”, „значне військове товариство”, „шляхта” [454, 19]. Жоден з них у нашому випадку не є повністю задовільним. „Старшина” означає козацьких офіцерів, або „старших” людей, тоді як „значне військове товариство” належить до соціального угруповання, з лав якого набирали всіх козацьких урядовців. Однак, українську еліту також не можна просто визначити як групу козацької старшини і знаті – у XVIII ст. ця еліта перетворилася на згуртовану земельну аристократію, що почала претендувати на статус польсько-литовського нобілітету – шляхти. В Гетьманщині ця нова еліта, як було відзначено українськими істориками, вже користувалася з окремих шляхетських привілеїв,

але оскільки не була визнана як нобілітет, то й обидва терміни – як „шляхта”, так і „nobilitet” також не є вдалими. З. Когут досить влучно, на нашу думку, поєднав ці поняття відносно згуртованої аристократії Гетьманщини другої половини XVIII ст. і запровадив терміни „нова шляхта”, або „знать” [454, 19-20].

В цьому питанні З. Когут погоджується з тезою Л. Окиншевича про існування цілої система привілеїв для зверхньої верстви населення, в чому дещо розійшовся з деякими попередніми дослідниками, які вважали, що для України оформлення зверхньої верстви сталося тільки тоді, коли вона здобула давно очікувані права російського дворянства [454, 19-20]. Очевидно, потрібно, в першу чергу, знайти співвідношення поміж соціальним та національним у політиці українського старшинства. В цьому напрямку досить плідно працює дослідник В.В. Кривошея, намагаючись розвести поняття „еліта нації” та „еліта суспільства” на українському ґрунті.

В циклі публікацій він пояснює зміни в середовищі еліти так: „Під час Хмельниччини функції еліти переходять до козацтва, покозаченої шляхти. Поняття еліти нації і еліти суспільства в той час наближаються одне до одного, що і дає розквіт української революції середини XVII ст. Нація, що не має власної державності, породжує еліту, метою якої стає досягнення державності” [478, 11; 481; 482, 44]. Як і більшість дослідників, він пов’язує подальшу еволюцію значної частини суспільної еліти з економічними чинниками, перш за все з первісним накопиченням капіталу та складністю його самореалізації у вузьких рамках Гетьманщини, що призвело до того, що „верхи” шукали виходу в інкорпорації Гетьманщини Росією. В цьому процесі правляча верства бачила як можливість отримання більших прибутків, так і надійний захист від власного народу. Населення ж, вбачаючи в державних провідниках своїх жорстоких соціальних ворогів, обманюючись царистськими ілюзіями, шукало порятунку від своєї ж соціальної еліти в заступництві „царя-батюшки”. І ті, і інші були зацікавлені у ліквідації української держави [482, 42]. „В умовах політичної та економічної інкорпорації потрібно було вирішувати дилему: або залишитися елітою нації і стати в жорстку опозицію зазіханню російського самодержавства,

або ж, відстоюючи свої позиції в гетьманському суспільстві увійти в нове суспільство, втративши функцію еліти нації” [478, 48].

Історик схильний до того, що здебільшого відбувалося друге: українська суспільна еліта в своїй більшості відмовлялася від боротьби і йде на службу „царю и отечеству”, даючи блискучу плеяду генералів і фельдмаршалів, адміралів і міністрів для імперії, зраджуючи тим самим національним інтересам і втрачаючи горде наймення еліти нації [490, 323]. Дійсно, козацька старшина та її нащадки, які у більшості радо сприйняли дворянство, зайняли до української ідеї ворожу чи нейтральну позицію.

3. Когут вважає „нову шляхту”, незважаючи на тиск царського уряду, найбільш політично свідомим станом, який все ж таки зберігав політичний контроль над Гетьманщиною і був рішуче настроєний зберегти свої позиції, отож якщо імперський уряд хотів інтегрувати Гетьманщину в імперію, то він не міг не враховувати інтереси української шляхти [454, 167].

Значної увагу дослідники надають висвітленню проблеми навколо старшинського нобілітації [1063, 163; 558; 867]. Перетворенню української старшини на „шляхетне російське дворянство сприяла сама старшина, яка протягом багатьох років вимагала надати їй права російського дворянського стану” [755, 268], – вважає Н. Полонська-Василенко. В. Смолій, аналізуючи основні напрями соціальної політики другої половини XVII-XVIII ст., показує, як тривалий процес нобілітації козацької еліти супроводжувався поступовим згасанням елементів державності: „Процес нобілітації козацької верхівки тривав кілька десятиліть. Самі українські гетьмани прагнули створити прошарок старшини, наближеної за статусом до дворянства (бунчукове, значкове товариство і т.д.)” [816, 41]. Однак, в умовах тогочасної Російської імперії українська старшина не могла офіційно відновити шляхетство як окремий соціальний стан з його політичними правами. З іншого боку, її мало приваблював статус російських дворян, які з дитячих років відбували суворе військове навчання і на все життя упрягалися в армійську та державну службу [733, 115], – зауважує В. Панашенко. Реальні права й привілеї української старшини були значно ширші від тих, що

мало тогочасне російське дворянство. Разом з тим правляча верхівка козацької старшини була не проти того, щоб одержати статус дворянина, але за умови збереження своїх національних і шляхетних прав. Дворянство забезпечувало їм рівність як з російською аристократією, так і з гербованими шляхтичами, можливість юридичного визнання спадковості набутих майна і маєтностей, володіння не лише підданими, а й кріпаками, виховання своїх дітей в привілейованих навчальних закладах тощо [454, 167]. Українську шляхту слід було ще раз запевнити, що принаймні, її багатство і статус в Гетьманщині не будуть поставлені під сумнів і що вона матиме доступ до посад у центральному імперському бюрократичному апараті. Такий підхід міг би підірвати традицію української політичної організації, особливо якби всі шляхетські почесті й уряди залежали виключно від центру [454, 167], – вважає З. Когут. Старшина, на його думку, погоджувалася розширити свої на той час права і привілеї ще й правами російського дворянства, однак не беручи на себе його обов'язків.

За часом гетьманування різних гетьманів, звичайно, старшинське середовище найкраще досліджене в період Богдана Хмельницького. В центрі уваги В. Герасимчука були проблеми „Виговський і Гадяцький трактат”, „Виговський і Юрій Хмельницький”, події перед і під час Чуднівської кампанії, загибель Виговського [339; 332; 340; 341; 340], В. Степанков дійшов висновку, що загострення соціальних суперечностей у суспільстві, несприйняття нового володаря булави частиною козаків і старшини, прорахунки Виговського у політиці щодо Запорозжя призвели до різкого загострення соціально-політичної обстановки в козацькій Україні [843, 503].

Праці В. Герасимчука про старшинський корпус Ю. Хмельницького застаріли [332; 340; 338], робота Ю. Мицика не ставила перед собою завдання розкриття цього питання [659], монографія Н. Савчук хоча в ці питання і вносить багато нового все ж не є цільовою [781].

Я. Дашкевич [399; 400] і В. Газін [321] є провідними дослідниками діяльності гетьмана Тетері і старшинського корпусу його часу. Перший із них, підсумовуючи погляди на гетьманування Тетері зазначає, що він був

представником кармазинової козацької старшини – української аристократії, що, формуючись, запозичив для себе західну модель. Саме в нахилі до магнатського способу життя, а не в уявній відсутності військових талантів пропонує Я. Дашкевич бачити причину непопулярності П. Тетері серед широкого козацького товариства [396, 333]. Оцінюючи його падіння, дослідник вказує на ті групування, які привели до падіння гетьмана: „розгорілося стихійне повстання, поштовх якому дав запорозький кошовий Іван Сірко. Проти Павла Тетері виникла змова, до змовників приєдналися І. Виговський та дружина П. Тетері Олена” [396, 331].

Щодо гетьмана Брюховецького В. Горобець [354, 3-4] дещо по-новому трактує прихід до влади запорожців у городових полках. Він вважає, щоб не бути маріонеткою в руках запорожців, які разом з ним прийшли з Січі і звели його на вершину влади, гетьман розділив їх на невеликі загони і розквартирували по всьому Лівобережжю. Цим гетьман, на думку дослідника, вирішив одночасно два завдання: втихомирив опозиційні виступи старшини на місцях, та позбувся опіки січовиків при вирішенні державних справ [351, 339]. В подальшому ж, рахує В. Горобець, „метаморфоза поглядів Івана Мартиновича відбувається настільки стрімко, що він майже одразу ж втрачає старих соратників і друзів і не встигає заручитися підтримкою нових” [351, 339].

Стосовно гетьманства С. Опари є лише поодинокі публікації Д. Дорошенка [417]. Він же свого часу підготував класичну монографію про гетьмана Петра Дорошенка [416; 414], роботи ж його наступників лише уточнюють деякі питання його біографії [531; 836]. Підсумкові оцінки діяльності цього гетьмана зробив В. Степанков, який приходить висновку, що у внутрішній політиці Дорошенко послідовно і рішуче проводив курс на зміцнення прерогатив гетьманської влади (виношував плани її перетворення у спадкоємну), всебічну підтримку козацького типу господарства, що ґрунтувався на принципі приватної власності на землю, недопущення відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин (насамперед великого й середнього феодального

землеволодіння, фільварково-панщинного господарства й кріпацтва), створення Київського патріархату [845, 456].

В. Борисенко в працях про гетьмана Ігнатовича [280; 279] не розглядає проблем старшинського корпусу. „Білою плямою” залишається козацька старшина гетьманату Самойловича.

Багато нового матеріалу про Мазепу додали М. і О. Грушевські, цикл праць І. Борщака [373; 377; 378; 288; 290; 291; 292]. Сучасний дослідник С. Павленко опублікував велику монографію про Івана Мазепу та його оточення (охоплює біографічні дані про 120 старшин) [720; 721]. Автор слушно зауважив, що у 1687 р. „якби він був лідером опозиції, головним натхненником перевороту, з допомогою В. Голіцина зміг би заздалегідь подбати про надійне оточення, „своїх полковників”. Але цього не сталося” [721, 23], додамо, що і статися не могло. По-перше, з одного боку, зберігав важелі впливу гетьман, а з іншого місцеві старшинські родини і полчани. Звичайно, що опозиціонери на такий рівень опозиційності, щоб, навіть, ставити питання про заміну полковників при існуючому гетьмані не виходили. Підтвердженням цього є і те, що уряди полковників на Коломаці були розподілені перед обранням гетьмана як плата старшині за її антисамойловичівські кроки.

В монографії недостатньо аргументується „визначальна роль” чернігівського архієпископа Лазара Барановича у виборах гетьманів, чернігівських полковників у 1668-му, 1672 рр., автор, посилаючись на донос Іскри і Кочубея вказує, що Шийкевич був писарем гетьманським, так званим „покоєвим”, але за О. Левицьким називає його гетьманським ревізором [721, 37, 555]. Терміни „військовий писар” і „генеральний писар” ідентичні, хоча автор іноді використовує їх як різні сходинки ієрархії [721, 38].

Автор дослідження вважає, що полковників на Коломаку в 1687 р. не обирали [721, 19]. Все ж погодитися, що в проміжку між царською грамотою від 7 липня про арешт Самойловича і грамотою від 31 липня про дозвіл обирати на козацькій раді Війська Запорозького гетьмана військо залишалося без полковників, не можемо. Особливо це стосується Полтавського, Гадяцького,

Лубенського, Миргородського полків. На полковництві залишився Апостол, бо, за версією дослідника, він „друг одного з таємних режисерів Коломацького перевороту севського воєводи Леонтія Неплюєва” [721, 23], не пояснюється причина того, чому Дунін-Борковський залишився генеральним обозним. Вважає, що Федір Жученко та Іван Стороженко були призначені.

Кандидатура І. Мазепи „постала на розгляд старшинської ради лише 24 липня 1687 р.” [721, 23], але „старшина намагалася поставити гетьманом” [721, 23] Борковського. Очевидно, в результаті компромісу з старшиною, яка була за Самойловича при владі і було переобрано Борковського і Прокоповича. В монографії картина не повна, поза увагою Павленка залишається рід Прокоповичів, один з представників якого був генеральним суддею, другий – писарем Генерального військового суду.

Автор монографії приходить висновку, що Мазепа „робить ставку на людей, які зазнали кривди, переслідувань з боку Москви” [721, 24], називаючи Вуяхевича, Лисицю, Грибовича, Гречаного, Зарудного, Третьяка, вказує, що Шийкевич „фактично став правицею гетьмана” [721, 25]. Гадаємо, що внутрішньогетьманські розкладки для Мазепи були першочерговими при підборі співробітників. Шийкевич був родичем Воронченків, впливової старшини як колишнього Черкаського, так і особливо Прилуцького полків, мав старі рахунки з Бутовичами, Щербаками, Дворецькими, був кровним ворогом Сербинам, що позиціонувало його проти групи Думитрашки-Сербина. Помилково чомусь до дорошенківців, виходців з Правобережжя зарахований смоленський шляхтич М. Миклашевський [721, 27, 53].

С. Павленко вірно звернув увагу на опозиційність Мазепі після 1688 р. в Київському полку родини Солонин [721, 81]. З впевненістю, можемо стверджувати, що уряд чернігівського полковника у 1687 р. перейшов від сина гетьмана до Якова Лизогуба. „У 1685 р. на чолі Чернігівського полку І. Самойлович поставив свого сина Григорія. В. Борковський отримав ранг генерального обозного” [721, 175], за версією С. Павленка, Мазепа „фактично усунув його від влади” [721, 175].

Заслугою автора є те, що він виділяє три етапи формування старшинського корпусу за гетьмана Мазепи: „Хронологічні межі першого етапу... визначаються 1687 – першою половиною 1693 рр., другий тривав з другої половини 1693 р. по 1707 р., нарешті, останній, третій етап завершився 1708 р.” [721, 26]. Він характеризує перший етап так: „У цей період кадровий потенціал Гетьманщини оновився майже на 70 %. Винищення, прихід до влади нової когорти урядовців був санкціонований безпосередньо старшинським лідером” [721, 26]. Другий етап „У цей період гетьман не робив кардинальних кадрових перестановок” [721, 30].

Питання авторства „Пактів Конституції законів та вольностей Війська Запорозького” – „своєрідна альтернатива попередній практиці абсолютизму” [721, 21], „старшинські ідеали оточення І. Мазепи” [721, 21] явно були у протиріччі з його точкою зору на гетьманську владу. „Авторитарний метод правління, яким послуговувався гетьман, терпіло, але не схвалювало найближче оточення” [721, 21].

Постать Орлика спочатку була об’єктом дослідження в Україні (М. Василенко) [301], потім на багато років дослідниками його гетьманування стають лише іноземні та діаспорні вчені І. Борщак [287; 289], А. Енсен [175; 425], Б. Крупницький [523; 524; 528]. Лише після проголошення незалежності з’являються перші розвідки в Україні [476; 624], хоча продовжуються і зарубіжні дослідження [760, 232-247]. Стосовно Орлика історіографія вивчає його як представника української старшини, а не гетьмана-організатора держави.

О. Гуржій в монографії і докторській дисертації аналізує відношення гетьмана І. Скоропадського до старшинського корпусу.

Класичне визначення місця Д. Апостола зробив Д. Дорошенко: „Його шестилітнє гетьманування було короткою, але ясною смугою на темному тлі українського життя після упадку Мазепи. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей. Хоча не всі його заходи щодо піднесення економічного добробуту краю й полегшення становища населення були доведені до кінця, проте Гетьманщина

вільніше зітхнула й відпочила після страшного терору, під яким вона жила майже двадцять років” [415, 416]. В. Горобець вважає, що як гетьман Апостол багато зробив для впорядкування місцевої адміністрації, реформування системи судочинства, ліквідації зловживань у користуванні державним земельним фондом (т. зв. ранговими маєтностями), розвитку зовнішньої торгівлі України [358, 112]. Хоча наукових праць про Д. Апостола не бракує [334; 335; 336; 337; 353; 299], все ж історіографічний процес очікує появи монографічного дослідження про цього достойника, бо єдине попереднє дослідження уже явно застаріло [521; 522].

Після дореволюційної монографії А. Васильчикова [306] доля гетьмана Розумовського стала об’єктом пристальної уваги професора О. Путро [772, 40-51; 773, 140-149].

Культурна підсистема Гетьманщини включає в себе різні прояви духовного життя, які стали об’єктами досліджень. Я. Дзира, В. Кравченко аналізують національну свідомість через призму історико-літературних пам’яток 30-80-х рр. 18 ст. [450; 411; 475] поширення українських пісень [130, 482-484], вклад окремих представників старшини у розвиток української культури [709; 893].

Створення і розповсюдження кодів, в першу чергу, лінгвістичних через літописи [584; 748; 408; 413; 468], палеографію [735, 89], правопис [412; 409] привернуло увагу дослідників, але далеко не вичерпало проблематику.

До етнічних кодів варто віднести клейноди Війська Запорозького [782], печатки [711]. Ю. Савчук опублікував статтю „Герб Малоросійської нації”, визначаючи, що „у 18 ст. нова офіційна назва державного герба Гетьманщини, за який слугувало традиційне зображення козака з мушкетом, початково герба Війська Запорозького” [783, 89].

Увага до освітніх українських кодів простежується через вивчення стосунків старшини з Києво-Могилянською академією [890; 255, 39-40], Переяславським [125, 76-78] і Чернігівським [135, 2-3] колегіями. Серед дослідження естетичних кодів передують музика [345, 7-11; 891, 1024-1027] і малярство [594, 173-175; 696]. Релігійні коди старшини дослідженні значно краще (К. Харлампієвич, І. Огієнко)

[889; 697; 698; 525], ніж наукові, хоча і ті і інші вимагають спеціального дослідження на сучасному науковому рівні. Одним із шляхів розповсюдження релігійних кодів вважається меценатство, увага до якого виникла лише нещодавно [868; 758]. В зв'язку з релігійними кодами варто також наголосити на необхідності подальшого дослідження епітафій [587].

О. Лазаревський, І. Крип'якевич заклали основи дослідження козацько-старшинської сфрагістики як одного з національних кодів [512; 241; 129], в сучасних умовах І. Ситий і В. Панченко розвивають науковий пошук гетьманських, старшинських, полкових і сотенних печаток [801; 802; 803; 804; 800; 736, 554]. Під кутом зору символів, знаків, норм, цінностей варто переоцінити щоденники [193; 169; 172], сімейні хроніки [540], тобто всю область, яка забезпечувала комунікацію людей.

Серед комплексу питань, що стосуються еліти України-Гетьманщини XVIII ст. найменш дослідженою є тема її етнонаціональної ідентичності. В. Смолій та В. Степанков встановили, що практично ніхто з представників вітчизняної історіографії кінця XIX – першої половини XX ст., за винятком хіба що В. Липинського, не займався висвітленням українцями – учасниками боротьби, її мети, національної ідентичності, національних інтересів (хіба вряди – годи зачіпалися лише деякі аспекти елітної ідеології). В радянській історіографії ця проблема або обходила мовчанкою, або перекручувалася на догоду концепції „возз'єднання України з Росією” і лише в 90-рр. XX ст. окреслився поворот до її вивчення [830, 29].

Сучасний дослідник О. Струкевич з достатньою впевненістю стверджує, що на фоні соціальних, економічних, культурних та політичних процесів, які розвивалися в Україні-Гетьманщині протягом XVII-XVIII ст., слід вести мову щодо проявів представниками української еліти національної ідентичності [865, 20; 863, 202].

Дослідників все частіше стали приваблювати пошуки в області політичної культури української еліти. О. Струкевич, наприклад, переконаний, що історична реконструкція політичних процесів неможлива без врахування

політико-культурних чинників [864, 13]. Дійсно, без них науковці можуть вибудувати умоглядні схеми політичної гри, але ніколи не зможуть досягнути й відобразити політичне життя у комплексі та реальному історичному контексті. Для пояснення, зокрема державницьки зорієнтованих спонук поведінки старшини неефективним є і формально-юридичний чи абстрактно-раціональний виклад подій. Слід, на нашу думку, знайти пояснення державницької поведінки у сфері духовній, соціально-психологічній, культурній (на свідомісні прояви життя української еліти XVII-XVIII ст. та її політичну культуру вперше звернув увагу ще В. Липинський, а продовжили його досліді В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич, Горобець, широко застосовуючи з міждисциплінарних методів методи соціальної психології). Дослідники акцентують увагу на настроях, ідеалах та прагненнях старшини. Вивчення психологічного стану є надзвичайно важливим для усвідомлення ролі, яку відігравала старшина в суспільній організації Гетьманщини, а також для розуміння зовнішньополітичних акцентів.

Отже, ми впритул підходимо ще до однієї важливої проблеми, найменш дослідженої, але без якої неможливе розуміння трансформаційних процесів у тогочасному українському суспільстві – політичної свідомості та політичної культури еліти. „Без аналізу явищ, які відбувалися у свідомості козацької старшини, – підкреслює О. Струкевич, який є одним з найкращих фахівців із даного питання, – ми не зможемо виявити логіки українського історичного процесу” [863, 190, 202]. Без осмислення складних процесів, які відбувалися в самосвідомості політичної еліти під час боротьби за створення незалежної української держави, а після її поразки – зусиль, спрямованих на збереження політичної автономії, залишатимуться без відповіді чимало питань, пов’язаних із цим важливим періодом нової історії України, – переконані В. Смолій та В. Степанков [822, 6]. Автори зосередили свою увагу не на філософському, а на історичному аспекті цієї проблеми. Саме під цим кутом зору розглядається не лише проблема зародження, а й еволюції державної ідеї – в нерозривному зв’язку з боротьбою за її реалізацію як широкого загалу народних мас, так і еліти суспільства.

В. Смолій та В. Степанков відзначають відставання національно-політичної свідомості старшини від процесу державотворення. В більшості старшини і козацтва вона, на їх думку, ще навіть не доросла до ідеї автономізму козацької України [822, 22, 31]. Згуртування еліти протягом 1649-1654 рр. означало для науковців не зняття чи подолання суперечностей між її основними угруповуваннями, а зближення між ними на основі висловлених Б. Хмельницьким ідей. Немоżliвість реалізувати державну ідею протягом зазначеного періоду негативно, на їх думку, позначилася як на формуванні еліти, так і на розвитку її політичної свідомості [822, 98]. Причинами цих вкрай негативних для подальшої долі Української держави процесів В. Смолій та В. Степанков називають діаметрально протилежні позиції у підході до створення моделі соціально-економічних відносин, політичної форми правління, що приховувало в собі небезпеку спалаху громадянської війни, безконтрольність генеральної і полкової старшини, яка зосередивши в своїх руках виконавчу і судову владу, дбала не стільки про національні інтереси, скільки про особисті [822, 99]. Низький рівень національної свідомості верхівки, яка могла б взяти на себе функцію розбудови держави, відзначав М. Грушевський [604, 251].

В результаті зростало безконтрольне старшинське самовладдя, яке призводило до палічу центральної влади, появи отаманства і, за словами В. Липинського, „тупого егоїстичного анархізму” [820, 4]. Різке загострення соціально-політичної боротьби відіграло, на думку дослідників, вкрай негативну роль як у процесі розвитку державної ідеї, так і в її утвердженні в свідомості еліти. Однак є неприпустимим заниження, а тим паче ігнорування рівня національної свідомості політичної еліти, більшість представників якої стояли на державницьких позиціях. Їх трагедію В. Смолій та В. Степанков пов’язують не у відсутності патріотизму, а в неспроможності консолідуватися навколо державної ідеї, підпорядкуванні особистих політичних амбіцій національним інтересам [823, 46]. „Саме через згасання національної ідеї пришвидшується процес формування психологічного типу „малороса” з його здатністю будь-якої миті пожертвувати в ім’я особистої (здебільшого матеріальної) вигоди національно-

державними інтересами”, – зауважують історики [823, 212-213]. Втрата державотворчого потенціалу серед еліти, на думку дослідників, мала місце вже на початку 60-х рр. XVII ст., не кажучи вже про XVIII-те, коли та вже не мала волі до боротьби за її реалізацію, то ж і не дивно, що жорсткі заходи царського уряду вмиль пригасили опозиційні настрої серед старшини й перетворили її на слухняне знаряддя московської політики” і як наслідок – ідея національної незалежності, не закріпившись, спочатку еволюціонувала в бік автономізму, а згодом стала перероджуватися в ідею захисту „стародавніх прав” [823, 214].

Захопивши політичну, й відповідно, економічну владу, покозачена шляхта, здавалося, мала всі можливості самореалізації як національна еліта, чий інтереси повинні були враховувати не лише особисті потреби, а й інтереси нації, які вони репрезентували. Та, на жаль, так не сталося. „Головна причина цього коріниться у низькому рівні духовності покозаченої шляхти, в тому, що прибутки і владу вона ставила над усе. Через таку самозакоханість соціальної еліти Україна втратила свою козацьку державність.”, – влучно висловлюється В. Кривошея [486, 258].

На противагу цим точкам зору, наявність та високі зразки політичної свідомості і політичної культури, які продемонструвала старшина світові, мали місце і у XVIII ст., відзначають О. Оглоблин, В. Шевчук та О. Струкевич, виділяючи серед них визвольну акцію І. Мазепи та його систему державотворення, спробу П. Орлика підвести правову основу під політичні, владні взаємини провідних політичних суб’єктів суспільства, республіканські орієнтації старшинської спільноти у часи домінування монархізму в Європі, практику поділу влади К. Розумовським тоді, коли відповідні ідеї Ш. Монтеск’є лише опановували думками європейських просвітителів-раціоналістів [700; 699; 704; 924; 925; 923; 922; 921; 863; 864].

На жаль, – вважає О. Струкевич, – подібні прояви політичної культури не зуміли протистояти тиску Російської імперії на Гетьманщину, оскільки сила була на боці першої і дедалі ширші кола української старшини втрачали орієнтації партиципаційної політичної культури та набували орієнтацію підданих. На думку дослідника, підданська політична культура позбавляла її носіїв

протиімперського імунітету, гарантувала російській короні успішну ліквідацію державно-політичної автономії Гетьманщини за умови усунення вказаного конфлікту.

Одним з найбільш дієвих факторів, які вплинули на еволюцію свідомості козацької старшини О. Струкевич вважає фактор непевності їх соціально-економічного становища. Корені цієї непевності найвлучніше, очевидно, визначив ще Л. Окиншевич: старшинам довелося опиратися на „державний організм несuverенного типу та одночасно представляти його” [865, 20]. Відзначимо, що після мазепинської катастрофи непевність становища старшин суттєво посилилася.

Близькою до теми політичної свідомості та політичної культури є проблема висвітлення ментальності козацької старшини. Через призму революції її досліджували О. Ростовська та А. Блануца [780, 3-10]. Дослідники, навівши численні приклади сервілістичних рис еліти українського суспільства, вважають, що мотивація поведінки цієї соціальної групи вплинула і на державно-політичний та економічний устрій, і на світоглядні функції. Поряд з традиційним для українців індивідуалізмом, що подекуди переростав в егоцентризм, вони акцентують увагу на виникненні в середовищі старшини такої специфічної риси української ментальності, як групоцентризм. Саме з цією рисою вони пов'язують численні факти зрад національних інтересів, кар'єризм, угодовську політику вищих ешелонів влади та появу в українському характері сервілістичних ментальних рис – улесливості, підлабузництва, догідництва [780, 7]. Крайній ступінь деморалізації значної частини правлячої еліти, згасання в її ментальності ідеї державної самостійності при очевидному переважанні в її структурі групових корисливих соціально – економічних інтересів над державними і національними відзначає О. Москаленко [688, 67].

Для характеристики біосціальної сфери З. Когут вживає термін „стиль життя української еліти” [1029], В. Кривошея – „біосоціальна підсистема” [492], підтриманий іншими дослідниками [346, 243], тому і ми використовуємо останній термін. Він характеризується станом сім'ї, на що звернув увагу ще

О. Лазаревський [134; 121; 127], родичання [269, 33-34], статевовіковими відносинами.

Генеалогічні розписи засвідчують, що представники родин козацької старшини чоловічої статі одружувалися протягом життя, розпочинаючи з 18 років, жінки шлюбилися починаючи від 15 до 43 років. Кількість шлюбів для чоловіків була типовою один-три (як виключення – чотири), для жінок – один-два (як виключення – три). Шлюби були соціально відкритими для різних станів, хоча перевага віддавалася соціально рівним шлюбом. Шлюби представників сімей генеральної старшини і полковників складали і зміцнювали міжполкову єдність, полковників, полкової старшини і сотників – внутрішньополкову, сотенної старшини – внутрішньосотенну. Вікова різниця великого значення не мала. Типовою різницею у віці чоловіка і дружини було 20 років, досить часто шлюбний вік для чоловіків цієї групи був 35 років, для жінок – 15. Такі шлюби складали близько третини загальної шлюбності. З різницею у віці до 5 років була ще третина сімей (при чому вік вступу до шлюбу цієї групи коливався між 15 і 25 роками), третю групу складали шлюби з різницею у 10 років при чому для цієї групи вік шлюбності був від 25 до 80 років. Народжуваність в окремих регіонах була різною і необхідно здійснити спеціальне дослідження стосовно цієї проблеми. Типова сім'я мала до 10 дітей. Різниця у віці між дітьми іноді сягала 40 років. Активним дітонароджувальним періодом для жінок був час між 16 і 45 роками [492]. Однією з причин втрати старшиною українських інтересів В. Кривошея вважає шлюби її дітей з представниками неукраїнських (найчастіше – російських) впливових родин [486, 328].

Регіонально, крім Лівобережжя, дослідження передують по Правобережжю (В. Антонович, М. Андрусак, О. Оглоблин, Б. Крупицький, В. Дядиченко, Т. Балабушнвич) [250; 246; 245; 244; 706; 708; 526; 421; 263], здійснена постановка питання про західноукраїнський регіон (В. Грабовецький) [365], Поділля, Брацлавщину (О. Дан) [392, 11-12; 393], Волинь [953].

Якщо в історіографії питання козацька старшина і територія [305], масштаби освоєння земель старшиною (Д. Баглій, В. Барвінський, О. Байда) [259; 268; 261],

міграційні процеси (М. Владимирський-Буданов, М. Крикун) [311; 510; 509], здоров'я (О. Лазаревський) [593, 739; 596, 88-89], житло (В. Ленченко) [603], побут (О. Лазаревський) [585] поставлені, то гігієна, їжа, одяг, відпочинок старшини ще чекають дослідження. Поза увагою дослідників поки що залишається густота населення, наявність диких земель і лісів.

3.2. Історіографічні оцінки державотворчої діяльності козацької старшини

Одним з важливих напрямків є дослідження соціально-структурних процесів, які відбувалися в українському суспільстві XVII-XVIII ст. Серйозним внеском в історичну науку стало дослідження організації і функціонування установ Української держави, адже саме управління історики ставлять на перше місце серед ознак державності.

Відзначимо, що незважаючи на досить значну кількість праць, присвячених історії Української козацької держави загалом, досліджень, в яких розглядалися її окремі установи, не так багато. Як свідчить аналіз літератури, науковцями на різних етапах розвитку історичної науки робилися спроби з'ясувати процес становлення владних структур Гетьманщини в середині XVII ст., що з суто військових перетворилися у державні органи управління, прослідкувати еволюцію законодавчої влади. Інтенсивне створення козацькою старшиною державного апарату було, на думку українських вчених яскравим свідченням того, що Україна не перебувала в стані безладдя в період Національно-визвольної війни – військово-адміністративні органи присвоюють собі функції як військового, так і внутрішнього управління [871, 14].

Дослідники відзначили переваги нового адміністративно-територіального поділу країни і звернули увагу на поєднання урядовцями всіх ланок державного апарату військової і цивільної влади, вказали на мілітарний характер української республіки. Дослідження політичної підсистеми, яка характеризується інституціоналізованими відносинами між людьми, зосереджуються на системі права, звичаїв, організації влади і управління. Якщо система звичаїв у

Гетьманщині вимагає скурпульозного вивчення, то правова система завжди знаходилася в полі зору дослідників (М. Василенко [967, 115; 968, 79-86; 300; 302; 303], І. Грозовський [368], О. Гуржій [390; 388]). На думку І.І. Поліщук, першим, хто започаткував вивчення державних інституцій в Україні середини XVII ст., був В. Владимирський-Буданов [311, 19, 29; 1093, 120].

В. Маслак вважає, що вперше в історіографії були порушені проблеми адміністративного устрою органів управління та судочинства української держави XVII ст. в працях Д. Бантиша-Каменського [1062, 8]. Більш докладно і аргументовано намагався довести існування процесу зародження і розвитку державних установ В. Барвинський. Він підкреслив, що здійснення адміністративної, судової влади, розпорядження фінансами з власного бюджету свідчили про незалежність країни і представляли собою найбільш суттєве вираження державної влади [267, 7-8].

О.Лазаревський констатував створення в Україні в 1649 р. полкового управління [541, 34] і присвятив ряд фундаментальних праць детальному висвітленню ієрархічної будови, устрою полків, з'ясував обов'язки представників кожної їх ланки [1048; 554; 555; 556].

На думку М. Василенка, український народ, відстоюючи свою самобутність, не бажав брати за фундамент для заснування нових суспільних відносин польський лад. Тому в основу устрою українського суспільства було покладено традиції козацького самоврядування, заснованого на демократичних принципах [971, 412-413]. Вчений, поділяючи положення народницької концепції, помилково вважав, що встановлення нового ладу – так трактувався ним процес державотворення – абсолютно виключало аристократичні початки, які лежали в основі Речі Посполитої. Характер управління він визначав як суто військовий, у якому цивільні і військові функції змішалися [971, 414].

Про демократичну, загальнонародну суть полкового ладу вказують О. Єфименко, М. Слабченко, Л. Окиншевич, Я. Дашкевич, З. Когут, В. Горобець [807, 59, 85; 419, 32; 713; 402, 7; 454; 360, 70]. „Її вдалося значно обмежити лише

в петрівські часи. Зудар між російським централізмом та українською автономією закінчився перемогою першого”, – вважає З. Когут [454].

Я. Дашкевич зауважує, що попри демократизм, в умовах максимальної мобілізації сил народу в боротьбі проти ворожого оточення, витворився своєрідний, на перший погляд авторитарний сплав: об’єднання в руках полковника, частково сотника, військової, цивільної і судової влади [402, 7].

Аргументуючи термін „козацька революція 1648-1657 років”, Н. Яковенко вважає, що „у нововитвореній козацькій державі постала вже цілком інакша соціальна ієрархія, адже замість родової – князівської та шляхетської – еліти до влади вперше прийшли люди, що здобули її „правом шаблі”: козацька старшина” [933, 313].

Незважаючи на різні методологічні підходи, різні оцінки адміністративного апарату Гетьманщини в українській історіографії, дослідники приходять до спільної думки, що полки і сотні після 1648 р. перетворилися з військових одиниць на місцеві центри політико-адміністративної, військової та судової влади, дають характеристику центральних органів управління Лівобережної України (складу, функцій та ролі в управлінні генеральної, полкової та сотенної старшини), висвітлюють систему права в Україні.

О. Путро докладно характеризує структуру органів старшинського управління в 50-70-ті рр. XVIII ст. та соціальні групи козацької старшини. Розкрито причини необхідності кодифікації права, особливу зацікавленість в ній козацької старшини, яка намагалася юридично оформити своє економічне і політичне панування, глибоко висвітлено компетенції Ради старшини, генеральної, полкової і сотенної адміністрації [771; 769].

Центральні інституції XVIII ст. вивчав З. Когут, дослідивши, що ті включали гетьманський уряд генеральної старшини, кілька рад і урядів козацьких полковників. Поточні справи вирішували гетьман і старшина, важливі рішення приймалися радами. Верхом адміністративної піраміди був гетьман [454, 47].

Хоча ієрархія козацької старшини по-різному подається дослідниками, центральне управління в Гетьманщині та на місцях в історичних дослідженнях

виглядає таким чином: генеральний уряд на чолі з гетьманом; полковий уряд на чолі з полковником; сотенний – на чолі сотником; міські і сільські козацькі отамани.

За козацькою традицією найвищим органом державної влади у Гетьманщині була Загальна (Генеральна) військова Рада, яка вирішувала найважливіші питання [628, 49]. Л. Окиншевич називає її вищим законодавчим органом держави [980, 159]. Дослідник вперше в історіографії визначив Генеральну раду середини XVII ст. як виразний державний орган, установу в юридичному розумінні цього слова [717, 83, 140].

„Компетенції Ради були дуже широкі. Вона встановлювала весь устрій війська, давала війську закони і порядок. Вона рішала про війну і мир, вела переговори й заключала умови, висилала посольства, приймала послів. Рада вибирала гетьмана і старшину. Богдан Хмельницький на початку свого гетьманства ішов утертою дорогою – усі важні справи віддавав під рішення повної ради”, – писав у „Студіях над державою Богдана Хмельницького” І. Крип’якевич [517, 67].

Л. Окиншевич в спеціальному дослідженні простежував еволюцію козацької ради як органу влади від загальної, або генеральної ради, до ради старшини, вказавши на тенденції відмирання цього інституту внаслідок самовладних і династичних планів Б. Хмельницького [717; 718]. Зміст еволюції Генеральної Ради в другій половині XVII ст. він вбачав в поступовому зменшенні її значення, компетенції та впливу. Одним з вирішальних чинників саме такого стану речей, доводить вчений, була недосконалість її функціонування як вищого законодавчого органу Гетьманщини, що проявлялося в невизначеності її роботи, становому характері, використанні цього інституту як інструменту політичної боротьби різних угруповань козацької старшини (останній чинник Л. Окиншевич вважав головним) [717, 138; 980, 159]. Це дало підставу досліднику зробити висновок, що для Лівобережної України традиційна Генеральна Рада була нереалістична, а інших форм демократії в Гетьманщині не існувало [980, 160]. Недосконалість Генеральної Ради як засобу реалізації демократичних традицій і

потенцій державотворення в Гетьманщині Л.О. Окиншевич довів аналізом її компетенцій, що зменшувалися протягом другої половини XVII ст.: затвердження статей-пактів Гетьманщини з Москвою, обрання і усунення гетьмана, обрання генеральної старшини; посилюючи свій вплив на роботу Генеральної Ради, козацька старшина, зрештою, відігравала на всіх етапах її роботи провідну роль і зуміла перетворити цей інститут в традиційно демократичній оболонці в частину реалізації своєї політичної влади [980, 158-159]. Л. Окиншевич дав юридичну характеристику Генеральній Раді і наголосив на необхідності розрізняти козацьку раду до і після 1648 р., коли Україна стає державою, з якого часу орган певної військової одиниці перетворюється на українську державну установу [717, 1-3, 12, 83, 126-129].

В період воєнного часу Генеральна рада виявилася малоефективним органом державної влади. Сучасна українська дослідниця Н. Савчук зауважує, що вирішувати важливі державні питання на відкритих зборах було досить складно і недоцільно [781, 105-106]. „У XVIII ст., – вважає З. Когут, – вона зберегла за собою тільки церемоніальні функції формального обрання гетьмана” і продовжує, що „більш впорядкованим центральним органом влади була старшинська рада” [454, 48]. Вона, на думку Л. Окиншевича, перебрала на себе функції генеральної ради і стала надійним інструментом реалізації старшиною своїх економічних і політичних інтересів. Об’єктивною основою цього була перемога в політичному устрої Гетьманщини олігархічних тенденцій над демократичними й диктаторсько-монархічними [980, 160].

Компетенції старшинської ради Л. Окиншевич присвятив окреме дослідження [715, 12-26]. Старшинською радою автор назвав збори генеральної старшини і полковників, деколи також делегатів сотників, що відбувалися при гетьмані. Незважаючи на нечіткість компетенцій старшинської ради і невиразність її функцій, Л. Окиншевич вперше наголосив на необхідності розглядати її як державну установу [1043; 717, 271].

У вступі до другої частини праці „Центральні установи Гетьманщини” Л. Окиншевич писав: „Мабуть, не знайти серед питань про устрій і організацію

України-Гетьманщини ні одного, щоб так йому не пощастило в українській історіографії (окрім його нарису „Рада старшинська на Гетьманщині”, надрукованому у кн. 4. „України” за 1924 р. немає жодної спеціальної роботи про цю установу (Л.Ф.)). Увагу вчених більше привертав імпозантний інститут козацьких генеральних рад. А про не менш важливу в історії України раду старшини вони мовчали, хоч ми маємо ряд робіт, присвячених історії старшинського класу, його організації й значенню в історії Гетьманщини” [718, 271].

Дійсно, ми не зустрічаємо характеристику цього інституту навіть у О. Лазаревського – автора багатьох праць і статей про українську старшину; не знаходимо її й у О. Єфименко та Д. Міллера. Академік М. Грушевський про Раду старшини пише лише кілька рядків у нарисі „Очерк истории украинского народа” [375, 264-265], даючи побіжний аналіз компетенції ради старшини, хоча насамперед зупиняється на генеральній старшині [718, 273].

Даючи оцінку праці М. Грушевського, Л. Окиншевич не погоджується з ототожненням ради генеральної старшини з радою міністрів. Не згідний історик і з точкою зору, що старшина, яка обиралася козацтвом автоматично могла репрезентувати його інтереси. „Раду старшини слід розуміти тільки як орган старшини, що спочатку складався в клясу, а згодом і в стан. Думка про старшину як про представників нації, є непотрібна юридична натяжка”, – зауважує Л. Окиншевич [718, 273]. Старшинська Рада прагнула акумулювати інтереси всіх верств козацької старшини і тому виробила відповідні форми діяльності. Генеральна старшина утворювала, якщо користуватися досить влучною і точною термінологією Л.О. Окиншевича, „колегію” або „виконком” Старшинської Ради. „Пленум” утворювався додаванням до генеральної старшини полковників, які являли собою в багатьох випадках найвпливовішу групу старшини. Найширший склад Старшинської Ради, коли в її роботі брали участь також полкова старшина, сотники, виборні від значного товариства та ін., вчений називав „з’їздом”. Компетенції різних форм Старшинської ради вчений бачив нечітко розмежованими, але її розподіл, на його думку, було підпорядковано справі

створення ефективного державного механізму реалізації старшиною своєї політичної влади [718, 160].

Зрозуміло, що з сучасної точки зору оцінки Л.О. Окиншевичем механізму реалізації політичної влади в Гетьманщині не є бездоганними, але це аж ніяк не применшує їх вагомості для подальшого розвитку досліджень над проблемами державного устрою Гетьманщини.

Про інститут Старшинської Ради писав М. Слабченко. Однак у праці „Центральные учреждения Украины XVII-XVIII вв.” більше уваги приділяє Генеральній раді, насамперед показуючи її генезу [808, 61, 72-74]. Л. Окиншевич піддав критиці визначення Старшинської Ради М. Слабченком та за неправильне трактування цих двох установ як один інститут – т.зв. „Народної Ради” [715, 26].

Подальшою розробкою порушених Л. Окиншевичем питань займався І. Крип'якевич. В „Студіях над державою Богдана Хмельницького” він говорить і про генеральну і про старшинську раду, але, як і М. Слабченко, більше уваги приділяє першій з них. Вчений, як і Л. Окиншевич, вважав, що спочатку органом законодавства була повна (генеральна) рада, але в недовгому часі, коли повна рада стала непридатною до життя в нових умовах, законодавчі функції переходять до ради старшини, яка складалася з полковників та інших старшин, розглядає її склад, компетенції (адміністративні справи, оборона держави, зносини з іншими державами, підготовка таємних рішень, правосуддя, інколи – вибір гетьмана) та еволюцію [517, 68-73]. М. Грушевський зазначав, що компетенції і вплив Ради старшини були дуже широкі, чим пояснює її важливе значення в історії Гетьманщини [375, 264-265].

Однак, Рада старшини, до якої входили гетьман, генеральна старшина, полковники, полкова старшина, сотники і, починаючи з 1672 р., представники Значного військового товариства, була сполучною ланкою між центральною адміністрацією та провінційними й місцевими урядами, – вважає З. Когут. Вона не могла приймати закони або суперечити волі гетьмана, бо була дорадчою установою, а законодавчу владу обійняв, як повний монарх, гетьман Б. Хмельницький [454, 42].

Загальна рада, – відзначає І. Крип'якевич, – залишилася тільки як традиційний церемоніал, необхідний для легалізації важливих справ, а управління країною зосереджувалося в руках гетьмана [517, 71].

Інституція гетьманства поки що ще не стала об'єктом монографічного дослідження (тут мова йде не про ті ґрунтовні праці, в яких досліджувалась інституція гетьманства у межах висвітлення життя та діяльності багатьох її представників і розглядалася на рівні дотичних, супутніх, чи, як нині кажуть, „маргінальних” розвідок).

Предметом дослідження вона ставала як складова позицій „гетьман-старшина” й „монархічно-республіканська форма правління”. У контексті першої позиції насамперед згадаємо публікації В. Мякотіна [691, 38] та В. Дядиченка [419, 126, 136, 158]. У цих працях тема „гетьман-старшина” розглянута крізь призму соціально-економічних відносин суб'єктів. Гетьманська влада в них зображується як слабкий опонент класовому натиску старшинства, яке посилювалося за рахунок наростання власної економічної могутності.

З огляду на політико-правові засади тема „гетьман-старшина” розглянута у працях Л. Окиншевича [717; 718]. У них аналізуються гетьманські прерогативи у співвідношенні з повноваженнями Генеральної ради, Ради старшини, генерального військового суду. На прикладі здійснення влади І. Скоропадським зазначені питання проаналізовані Л. Мельником та О. Гуржієм [626, 125-139; 384, 125-139].

Інституцію гетьманства в контексті змагання монархічної та республіканської форм правління розглянуть у працях Л. Окиншевича, В. Смоля, В. Степанкова, Н. Савчука [822; 850; 781, 104-129]. В них увага насамперед зверталася до питань, які стосувалися юридичного статусу інституту гетьманства з визначенням прав і компетенцій, форм діловодства, титулари, атрибутів гетьманської влади.

Гетьманські повноваження та процедуру обрання характеризували О. Лазаревський, В. Дядиченко, В. Сергійчук, Ю. Мицик [556, 37; 419, 160]. Дослідники вважають, що гетьман здійснював безпосередньо вищу

адміністративну владу, а гетьманський уряд проводив станову політику, яка була спрямована на зміцнення привілейованого становища феодальної верхівки козацької старшини.

„У роки Визвольної війни гетьман був не тільки головнокомандуючим української народної армії. Його прерогативи полягали в таких функціональних обов'язках, як вирішення адміністративних, судових, фінансових і дипломатичних справ. Поєднуючи функції військової та адміністративної влади, він впливав на цивільне населення, закликаючи його до мобілізації економічних ресурсів народної армії”, – вважає В. Сергійчук [793, 57]. На прикладі Б. Хмельницького визначальними рисами гетьмана історик називає здатність всебічно оцінити ситуацію, тверезо осмислити реальність, вдумливо ухвалити рішення [793, 58]. Навіть ті дореволюційні історики, котрі засуджували великого гетьмана за акт Переяславської ради, змушені були визнати, що „...жоден гетьман перед ним чи після нього не відігравав навіть і приблизно такої виняткової ролі у європейській політиці, як Б. Хмельницький. Жодна важлива політична комбінація не відбувалася без його участі або хоч без того, аби з його особою не рахувалися. По смерті Б. Хмельницького спадкоємці на гетьманську посаду так і не піднеслися до його рівня” [793, 60].

„Гетьман знаходився на вершині соціальної піраміди”, – зазначає В. Кривошея. Інститут гетьманства, на його думку, мав як монархічні, так і республіканські потенції. А використання цієї посади у тому чи іншому напрямку залежало від тих сил, які привели людину на цю посаду, від їхньої цілеспрямованості [486, 22]. Вже Б. Хмельницький вживав заходів для зміцнення централізації влади (в історичній літературі висловлене припущення, що він користувався правом відміни рішень старшинських рад) [831, 72-73]. Отже, окреслюється тенденція перетворення гетьманської форми правління в монархічну. Н. Савчук вважає, що саме з метою запобігти міжусобній боротьбі за владу після своєї смерті Б. Хмельницький приймає активні дії щодо реалізації плану перетворення гетьманської влади в спадкову монархію і насамперед приділяє велику увагу формуванню опори даної ідеї серед козацької старшини,

розширюючи коло осіб безпосередньо чи опосередковано об'єднаних з ним родинними зв'язками [783, 105-106].

Цікавим є і погляд О. Струкевича на гетьманську владу крізь призму політичної культури для з'ясування, якою поставала ця інституція у свідомості політичної еліти України-Гетьманщини [866, 49-59]. Крім визначення владних повноважень гетьмана, він чітко фіксує розуміння політичною елітою України суспільних функцій останнього (в працях О. Струкевича підкреслюється, що в цілому орієнтації на суспільну роль гетьмана полягали у підкресленні факту його праці на користь суспільства, а конкретніше – у забезпеченні принципу соціальної справедливості та соціального захисту) [866, 54]. Для старшини це означало насамперед заохочувальні акції з огляду на старанність і вагомість їхніх заслуг, гарантування соціального становища, матеріальних надбань. Наявність гетьманської посади й посідання її конкретною особою розглядаються вченим як гарантія суспільно-політичної стабільності, дієвості політичної системи, запорука територіальної недоторканості. В орієнтаціях на владні повноваження гетьман розглядається істориком в уявленнях старшин як носій виконавчої влади. Загальна роль гетьмана з огляду, звичайно на його владні повноваження, сприймається в соціоцентричних (як служіння суспільству) та інструментальних (як засіб для принесення користі підвладним) орієнтаціях [866, 54].

У зовнішньополітичному аспекті своєї діяльності гетьман розглядається як гарант виконання договорів протекторами стосовно України, незмінності суспільно-політичного устрою та реалізації щодо Гетьманщини і всередині останньої комплексу її прав і вольностей, як оборонець проти зловживань з боку представників еліти країни – протектора [866, 58]. У внутрішньому житті держави – як і інша старшина, перш за все, як великі землевласники, які часто зосереджували в своїх руках необмежену повноту влади [809, 37].

У війську були і наказні гетьмани. Ця категорія старшин ще не стала предметом серйозного вивчення в українській історичній науці. В. Кривошея звертає увагу на два шляхи їх появи: призначення гетьманом одного з генеральних старшин чи полковників наказним гетьманом для частини війська та

обрання наказного гетьмана групою полків [486, 24; 494, 5]. В. Дядиченко виділяє декілька форм наказного гетьманства: призначення наказного гетьмана після смерті або відсутності гетьмана ким-небудь з генеральної старшини; доручення представникові зі старшини командування частиною козацького війська, яке відправлялось у похід, або на роботи (таке наказне гетьманство доручалось генеральній старшині, але значно частіше – полковникам). У таких випадках він призначався гетьманським універсалом, пізніше – російським царем [419, 169-171]. Дослідник показує зміни в компетенції наказного гетьмана в 20-х рр. XVIII ст.

В. Сергійчук вважає, що наказний гетьман обирався з числа найбільш досвідчених полковників для керівництва великими групами козацтва, що у складі кількох об'єднаних полків виконували певні завдання. Одним з перших у цій ролі він бачить прославленого ватажка народних мас полковника Максима Кривоноса, називаючи і інших відомих представників старшинської верстви – Івана Богуна, Івана Золотаренка, Антона Ждановича, Івана Нечая [793, 62].

Однак, влада гетьмана в Україні не була абсолютною, бо значною мірою залежала від старшини, яка вбачала в ньому „першого серед рівних.” „Право обрання його всім військом залишалося лише формально. Насправді гетьмана обирала старшина, точніше група старшин, які потім ставали його найближчим оточенням”, – переконана В. Панащенко [733, 20].

На думку дослідників, генеральна старшина, яка поєднувала в собі функції генерального штабу й кабінету міністрів, здійснювала практичне управління в центрі. У другій половині XVII ст. вона становила раду гетьмана, яка брала участь у вирішенні всіх важливих справ державного правління. Складаючись з найзаможніших і найвпливовіших представників старшинських родин, вона часто в своєму вузькому колі вирішували найважливіші питання [713; 419; 769; 454]. Генеральна старшина, як зазначив Л. Окиншевич, відігравала роль гетьманських радників та виконавців його доручень [718; 715].

Отже, генеральна старшина являла собою верхівку адміністративного апарату і відігравала важливу роль в адміністративно-політичному устрої

Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Її адміністративні функції розглядають О. Лазаревський, М. Слабченко, І. Крип'якевич, Л. Окиншевич, В. Дядиченко, О. Путро, В. Панашенко, З. Когут, В. Кривошея.

О. Лазаревський писав, що „представники генеральної старшини – найчастіше обозний, суддя, заміщали тимчасово відсутнього гетьмана, виконуючи обов'язки наказного гетьмана. Генеральна старшина виконувала і інші функції – проводила слідства у важливих справах, вирішувала різні суперечності, зазначаючи, що проведення таких розслідувань доручалося і іншим особам зі старшинської верхівки” [556, 188-189].

Л. Окиншевич розглядаючи насамперед компетенцію Генеральної старшини з історико-юридичного боку, – як колегії, що була дорадчим тілом при гетьмані, наводить приклади її участі в законодавстві, дипломатії, військових справах, суді, фінансах, а також у генеральній раді, в часі, коли уряд гетьмана не був обмежений, перераховує компетенції поодиноких генеральних урядів: обозного, суддів, писаря, підскарбія, осавулів, хорунжого, бунчужного, притягаючи широкий джерельний матеріал і порівнюючи українські уряди з аналогічними урядами інших країн, разом з тим показує її як орган класового панування старшини [1043, 263].

До вищої генеральної старшини, на думку В. Дядиченка входили: генеральний обозний, який відав артилерією козацького війська; генеральний суддя, що очолював суд; генеральний підскарбій, якому підлягали фінансові справи; генеральний писар, що відав діловодством і зовнішніми зносинами; генеральні осавули (їх звичайно було два, які виконували функції інспекторів військової справи і в певній мірі – ад'ютантів гетьмана; генеральний хорунжий і генеральний бунчужний, функції яких були близькі до функцій генеральних осавулів [419, 173]. Представники генеральної старшини, найчастіше обозний і суддя, заміщали тимчасово відсутнього гетьмана, виконуючи обов'язки наказного гетьмана [556, 188].

В. Панашенко вважає, що генеральна старшина складалася з дев'яти осіб: обозного, двох суддів, підскарбія, писаря, двох осавулів, хорунжого і

бунчужного, і її представники проводили феодально-старшинську політику в різних галузях управління і становила верхівку адміністративного апарату, а також входила до ради при гетьмані [733, 43].

Найбільш докладно висвітлене питання про владу генеральної старшини шляхом аналізу обов'язків і функцій, які виконували окремі представники верхівки адміністративного апарату Лівобережної України в статті О. Путра, в якій її автор робить висновок, що генеральна старшина, яка в другій половині XVIII ст. складалася з найбагатших і найвпливовіших представників старшинських родин, вирішувала найважливіші питання військової і цивільної адміністрації, відала фінансами, судочинством, здійснювала вище військове командування. З наведеного фактичного матеріалу видно, що хоч генеральні старшини і мали свої безпосередні функції, все ж вони були, насамперед радниками гетьмана і виконавцями найрізноманітніших доручень, причому характер цих доручень часто зовсім не відповідав компетенції того чи іншого представника генеральної старшини, який мав їх виконувати. В той же час дослідник спостерігає наявність у більшості генеральної старшин підлеглим їм цілих установ – „канцелярій”, що свідчило про значну „спеціалізацію” генеральних урядів у другій половині XVIII ст. [769, 12-13].

Генеральна старшина виконувала різноманітні завдання, поставлені перед нею гетьманом, але кожен її член мав також своє місце в ієрархії і свої обов'язки. З. Когут подав її таким чином: за гетьманом йшов генеральний обозний, що відповідав за артилерію, генеральний писар, двоє генеральних суддів, а після 1728 р. – двоє генеральних підскарбіїв. Група нижчих за рангом урядовців – два генеральні осавули, генеральний бунчуковий і генеральний хорунжий – виконували здебільшого церемоніальні функції винесення хоругв і бунчука гетьмана. Виконували вони і різноманітні судово-адміністративні завдання, поставлені гетьманом [454, 48-49].

Першою особою після гетьмана був генеральний обозний. Саме з уряду генерального обозного розпочинають характеристику окремих генеральних

урядів М. Слабченко, Л. Окиншевич, О. Путро, В. Дядиченко, В. Кривошея [808, 57; 717, 143, 277; 419, 78; 486, 24].

У досліді „Центральні установи України-Гетьманщини” Л. Окиншевич простежив походження уряду обозного і досить широко аналізує його компетенції: „...був член ради старшини, постійний гетьманський радник. Як найстарший за посадою член колегії генеральної старшини, генеральний обозний інколи виступає в ролі наказного гетьмана, бере участь у постійних нарадах із гетьманом у справах державної політики, у випадку відсутності останнього головує на раді старшини. Виступає як начальник певних військових частин під час війни” [718, 143]. Також генеральний обозний керує військовою артилерією, і, як і інша генеральна старшина, належить до складу членів Генеральної Військової канцелярії, виконує доручення судового характеру, доручення гетьмана чи ради старшини в справах поточної політики [718, 146, 148-149].

Дослідник не погоджується з тезою М. Слабченка, висловленою в „Центральных учреждениях Украины”, що під час війни обозного вважали за головного військового командира [718, 277]. „Очевидно ці твердження правдиві тільки щодо тих випадків, коли генеральний обозний був наказним гетьманом, але в інших випадках він був тільки начальником гармати”, – висловлює припущення Л. Окиншевич [718, 276], і називає 7 відомих йому генеральних обозних, лише частина з яких була на нижчих до цього уряду посадах, з чого робить висновок, що посадовці проходили ієрархічну драбину не завжди, та що призначали на обозних людей впливових у державі, які вже мали стаж чи на генеральних урядах, чи полковницьких [718, 152]. Про це, зокрема, свідчать і дані, які наводить В. Модзалевський в „Малороссийском родословнике” про останніх генеральних обозних Я. Лизогуба і С. Кочубея [686, Т.ІІ, 532].

О. Путро та В. Дядиченко доповнюють перелік вказаних функцій дорученнями дипломатичного та юридичного характеру, погоджуючись, що цей уряд стояв вище за інші генеральні уряди [769, 12; 419, 78]. П. Пиріг пов’язує політичний статус обозних на Гетьманщині з їх високим майновим становищем:

генеральні обозні Ломиковський та Борковський у 2-й половині XVII ст. були власниками великої кількості сіл на Чернігівщині та Стародубщині [753, 9].

На початку другої половини XVIII ст. ранги українських урядовців нерідко вже не відповідали посаді і мали самостійне значення. Це стосувалося і чину генерального обозного, який могли отримати як почесне звання, без виконання функцій цього уряду генеральні старшини, які виходили у відставку. О. Путро наводить приклад, що у 1762 р. генеральний бунчужний О. Закревський був абшитований з нагородженням чином генерального обозного [771, 12].

За традицією найважливішою фігурою після гетьмана і генерального обозного був генеральний суддя, який очолював суд на Лівобережній Україні. І. Крип'якевич поставив другим у рангу урядовців генерального осавула, а генерального суддю – третім [517, 75-77]. На думку Л. Окиншевича цей уряд був одним з найстарших у Запорозькому війську і таким, який існував найдовше [718, 153].

Компетенцію генеральних суддів як голів генерального суду частково торкалися О. Шафонський та Д. Бантиш-Каменський. Характеризуючи генеральних суддів, О. Шафонський писав, що їх було двоє: старший головував у генеральному суді, а молодший був у ньому присутній як перша особа. Поза межами генерального суду роль генеральних суддів була дуже незначною [235, 124-125]. Так вважає і Д. Бантиш-Каменський [264, 460]. І. Крип'якевич також називає двох суддів, але крім цього про їхнє урядування не згадує нічого [517, 78]. О. Лазаревський та О. Путро наводять факти про перебування по декілька років на посаді генерального судді однієї особи та про виконання генеральними суддями, окрім своїх основних обов'язків, різних важливих доручень гетьмана, звідки роблять висновок, що і особисто генеральні судді, мабуть, відігравали значну роль [1051, 35 ;769, 13].

Компетенції генеральних судів розглядав також Д. Міллер [629], та найбільш повно їх повноваження подав Л. Окиншевич. Останній вважав, що ті виконували функції гетьманських радників, були активними членами на пленумах старшинської ради, могли командувати військом під час походів,

виконували дипломатичні функції та багато справ поточного характеру [718, 159-160]. „Уряд генерального судді був одним з найвпливовіших для зверхнього класу. До нього належали найвпливовіші і найближчі до гетьмана старшини. За Б. Хмельницького генеральними суддями ставали вихідці зі старої шляхти, які згодом стають новою шляхтою і великими землевласниками”, – продовжує дослідник [718, 162].

В. Дядиченко і Л. Мельник додають, що генеральний суддя міг призначатися наказним гетьманом і привертають увагу до того факту, що у другій половині XVIII ст. генеральних суддів було двоє [419, 179; 628, 173]. На думку В. Сергійчука, саме суддя розглядав справи про державні злочини, був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних суддів, до його обов’язків входив нагляд за виконанням універсалів гетьмана і суд над винними з числа генеральної чи полкової старшини [793, 65]. Однак генеральні судді і самі порушували закон. Про приклади зловживання суддів владою, численні приклади хабарництва неодноразово наголошував В. Модзалевський [666].

На третьому місці після генерального судді і вище генерального писаря (В. Кривошея попереду поставив уряд генерального писаря і не назвав цей уряд в переліку генеральної старшини [486, 25]) дослідники поставили генерального підскарбія [718, 162; 419, 180].

Стосовно функцій військового підскарбія, в історичних дослідженнях закріпилася думка про їх титулярність [375, 352]. Висловлені і певні сумніви щодо самого існування цієї посади. В. Дядиченко, зокрема, пише: „Очевидно, цей впливовий чин, який йшов у старшинській адміністрації слідом за генеральним обозним і генеральною суддею, залишався не заміщеним протягом тривалого часу. З джерел видно, що військовим скарбом тоді відав безпосередньо гетьман (Мазепа, наприклад розпоряджався всіма прибутками і видатками)” [419, 180]. О. Лазаревський взагалі не бачив сенсу в існуванні цієї посади. Історик вважає, що вона швидше заважала, ніж допомагала як гетьманові, так і полковникам керувати громадським скарбом [545, 61]. Окрім того, цей уряд існував не за всіх гетьманів. Точку зору О. Лазаревського

Л. Окиншевич називає помилковою. Він вважає компетенцію підскарбіїв дуже складною, разом з тим констатуючи, що роль генеральних підскарбіїв важко вивчити, оскільки є небагато даних про їх діяльність. Про соціальний стан цієї категорії генеральної старшини історик пише як про людей „маєтних і значних”[718, 174].

В. Модзалевський вважав функції підскарбіїв нескладними, обмежуючи їх лише до контролю над підприємствами. Значний інтерес складає повна біографія першого підскарбія Г. Ракушки-Романовського, який відав не тільки „військовим скарбом” та збором податків, а й санкціонував будівництво млинів, рудень, тобто мав певний вплив на промисловий розвиток краю [684, 33]. Г. Ракушка виконував і адміністративно-територіальні функції, випробовував себе у новій ролі будівничого полків, зокрема йому було доручено утворення одного з нових полків Гетьманщини – Стародубського [675, 8]. Загальні відомості, які наявні в історичних дослідженнях про підскарбіїв такі: відали фінансовими справами, керували системою фіску (податків), ранговими маєтностями. У полках були полкові підскарбії, які завідували скарбом полку [628, 173].

Писар генеральний у XVIII ст. в ієрархії українських посад стоїть на четвертому місці. За таким порядком розглядає цей уряд Л. Окиншевич [718, 174]. В. Крип'якевича серед військової старшини часу Богдана Хмельницького він вийшов на перше місце [517, 79]. Фактично генеральний писар займав надзвичайно впливове становище і стояв вище за іншу генеральну старшину.

Дослідники ставлять генерального писаря в ряд осіб, що безпосередньо управляли Україною. На цей чин призначалися особи, які відігравали важливу роль у політичному житті Гетьманщини. Так, М. Маркевич пише про значний вплив генерального писаря Савича за гетьманування Скоропадського [623, 367], винятково впливовим вважає становище І. Виговського Л. Окиншевич, адже той був, на його думку, найближчим радником гетьмана, великою мірою керівником зовнішньої політики України, особа, що своїм впливом її значенням стояла далеко вище за інших генеральних старшин [718, 174]. Виговський був правою рукою Богдана Хмельницького, його дорадником у всіх справах. І. Крип'якевич

настільки високо ставив вищевказаного писаря, що навіть не міг точно розмежувати, які функції належали самому гетьманові, а що було його спільним ділом з генеральним писарем [517, 79]. Обов'язки цих посадовців істориком охарактеризовані найдокладніше серед усіх представників генеральної старшини. Впливове значення мали й деякі інші, пізніші генеральні писарі. Так, „першою особою після гетьмана Малоросії” називає Василя Кочубея С. Соловйов [833, 112].

Перераховуючи обов'язки генерального писаря, Л. Окиншевич називає його постійним і активним членом старшинської ради, котрий окрім функцій читання і оголошування грамот та документів, проводить переговори з посланцями інших держав, виконує різноманітні дрібні доручення. Історик детально зупиняється на характеристиці діяльності найяскравіших представників цього уряду, які намагалися проводити самостійну політичну лінію на користь Української держави – М. Вуяхевича, С. Прокоповича, В. Кочубея, П. Орлика [718, 174, 190-191]. О. Лазаревський, однак, зводить функції генерального писаря лише до начальника гетьманської канцелярії [573, 148].

В. Дядиченко досвід у канцелярському діловодстві вважає особливістю, яка відрізняла уряд генерального писаря від інших урядів генеральної старшини, на які потрапляли старшини з найрізноманітніших посад, що часто-густо не мали нічого спільного з обов'язками, сполученими з даним урядом. Цей факт історик пояснює особливою складністю спеціальних обов'язків генерального писаря, як завідувача державної канцелярії, бо вони потребували попередньої обізнаності в справах державного діловодства і висловлює гіпотезу, що він разом з гетьманом попередньо обмірковував та в певній мірі готував питання, які стояли на старшинській раді, і, отже, „заздалегідь був знайомий зі справами, які розглядалися генеральною старшиною” [419, 190]. За І. Крип'якевичем, генеральний писар виконував ще й фіскальні функції [517, 78-79].

Перелік його обов'язків доповнює В. Сергійчук: готував універсали на підпис гетьману, листувався з полковниками, іншою старшиною, зберігав військовий архів, виконував багато завдань державно-адміністративного

характеру, і називає І. Виговського та П. Орлика як одних з найбільш яскравих представників цієї категорії генеральної старшини [793, 65]. Нечисленні, але все ж є, згадки про воєнну діяльність писарів [419, 189].

Генеральним осавулам в ієрархії посад Гетьманщини історики відводять різну нішу. Л. Окиншевич відводить їм місце нижчої ланки, мотивуючи це тим, що можливий стан речей пов'язаний з відсутністю сталої компетенції, та окремої галузі управління), адже, „щоб дістати посаду генерального осавула, не потрібно було попередньої підготовки і спеціалізації” [718, 194]. Разом з тим дослідник ніяким чином не применшує дійсні компетенції цього уряду, наводячи відомі приклади, що генеральні осавули виконували і функції наказних гетьманів, і доручення дипломатичного та судового характеру.

В. Дядиченко відносить осавулів за рангом до середнього ступеню у вищій старшинській адміністрації. До функцій цих урядовців дослідник відносить перш за все військові справи: „Вони відали стройовою частиною. В їх обов'язки входив нагляд за складом війська, веденням козацьких реєстрів, обмундируванням, спорядженням, виправкою козаків. Генеральні осавули часто бували наказними гетьманами, які очолювали козацькі війська в окремих походах [419, 187-188]. „Поряд з військовими справами, – продовжує В. Дядиченко, – на генеральних осавулів покладалися розслідування особливо важливих справ, а саме: справ, пов'язаних з порушенням вірності монарху, різноманітних скарг” [410, 187-188]. Про це, зокрема, згадує і В. Модзалевський [686, Т.ІІ, 47].

Переважно на них покладалася величезна робота з організації повсякденних військових справ, їм часто доводилося замінювати гетьмана. Відповідно на цю посаду обиралися чи призначалися найдосвідченіші у військовій справі козаки: Д. Лісовець, М. Лученко, Ф. Джелалій [793, 65].

І. Крип'якевич порівнював обов'язки генеральних осавулів (їх, на його думку було два) з обов'язками ад'ютантів при гетьмані. Вони скликали військо на раду, подавали до відома війська накази гетьмана, порядкували радою, деколи вели окремі відділи війська [517, 74]. Генеральні осавули до кінця XVII ст. – це

вже представники нового старшинського землеволодіння, які збирали маєтності, щоб стати згодом у перших лавах нових землевласників – шляхти на Гетьманщині. Посади їх перетворювалися у спадкові [718, 207-208].

До нижчої ланки генеральної старшини дослідники відносять генерального хорунжого і бунчужного. Відзначимо, що діяльність цих урядів значно гірше висвітлена в українській історіографії, ніж попередніх.

Хорунжий за рангом вважався нижчим за полковника. Спеціальним обов'язком генерального хорунжого вважається догляд за військовим стягом-корогвою та винос її в урочистих випадках, іноді виконання дій, пов'язаних з дипломатичним етикетом, командування частинами української армії в поході, участь в судах [718, 211, 213-214; 793, 66]. О. Лазаревський в першому томі „Описания Старой Малороссии” відзначає, що їм доручалося проводити слідства на місцях, брати участь у засіданні генерального суду як суддя, розмежовувати землі [554, 245, 275]. Про діяльність генерального хорунжого в раді старшини у XVII ст. відомостей немає. У XVIII ст., як дослідив Л. Окиншевич, він уже стає постійним учасником нарад колегії генеральної старшини [718, 211]. Історик проаналізував зміну соціального статусу осіб, які посідали цей уряд зі зміною в соціальному ладі Гетьманщини. Незважаючи на відсутність в рядах хорунжих і бунчужних виразних постатей шляхтичів (на відміну від вищої генеральної старшини), з кінця XVII ст. він побачив у них людей нового часу нову шляхту Гетьманщини [718, 216].

В останні десятиріччя Гетьманщини, за Ю. Гаєцьким, відомі представники козацької старшини були підвищені по службі до посади хорунжого, часто не маючи при цьому відповідних завдань [778, 129]. Отже, спостерігається тенденція до титулярності цієї посади.

Найнижчим чином серед генеральної старшини вважався генеральний бунчужний (Окиншевич зауважує, що у XVII ст. він іноді стоїть вище за генерального хорунжого) [718, 217]. Обов'язки бунчужних детально охарактеризовані Л. Окиншевичем, В. Дядиченком: вони виконували церемоніальні, адміністративні, судові функції. Однак незрозумілі військові

функції цього уряду (Л. Окиншевич не вважає цей уряд військовим) [718, 217], Л. Мельник, навпаки, вважає, що він відав військовим справами). Соціальний аналіз складу генеральних бунчужних зробив Л. Окиншевич, показавши еволюцію уряду впродовж XVII-XVIII ст. з посади при гетьмані до вищих державних посад.

Отже, в історичних дослідженнях генеральна старшина являє собою вищих урядовців, що здійснювали адміністративні і судові функції в різних галузях управління. Функції її більш ясно визначені у генерального обозного, судді, писаря, і не досить виразно у осавулів, хорунжого та бунчужного. Більшість з старшини виступала як наказні гетьмани, що командували окремими з'єднаннями. Її представники належали до заможної старшинської верхівки. Заміщення посад генеральної старшини відбувалося шляхом призначення, хоч у ряді випадків це прикривалося врученням посади на старшинській раді. Пізніше призначення на посаду було справою вузької групи старшин, очолюваних гетьманом за згодою царського уряду.

Гетьман і генеральна старшина діяли через ряд адміністративних органів, найважливішим з яких була Генеральна військова канцелярія. І. Джиджора її називає найкраще зорганізованою інституцією, „найважливішою інституцією гетьманської адміністрації, де концентрувалася уся управа Гетьманщини” [404, 39-51]. Вчений дійшов до висновку, що дана установа з середини XVII ст. виступала як верховний орган гетьманської влади, в компетенції якого знаходилося керівництво військом та адміністрацією, право затвердження старшини, за винятком полковників, підтвердження наданих і надання нових маєтностей, право звільнення з-під влади місцевої адміністрації та місцевого суду не тільки окремих осіб, але й цілих об'єднань, наприклад цехів, тощо. Він встановив, що колегіальним органом генеральна канцелярія ставала лише під час відсутності гетьмана, коли все управління передавалося генеральній старшині. Дослідник переконаний, що вона мала достатню владу і силу в Гетьманщині, не стаючи приватною гетьманською канцелярією, а навпаки маючи характер „військової інституції”. У ній, на думку історика, сходилися всі нитки

безпосереднього управління козацьким військом, остаточно розв'язувалися найрізноманітніші питання внутрішнього і зовнішнього життя” [407, 110].

„У цій інституції зосереджувалося адміністративне, судове і фінансове управління країною, складалися гетьманські державні документи, велося дипломатичне листування, розглядалися судові та цивільні справи козаків,” – вважає О. Пріцак [761, 62].

Дещо розширив відомості про діяльність Генеральної канцелярії сучасний дослідник А. Ткач. Він проаналізував типи законів, які видавав даний орган, з'ясувавши, що законодавчі акти Генеральної військової канцелярії виходили у формі універсалів і указів. Вони, на його думку, були актами, за допомогою яких запроваджувалися правові акти гетьманської влади і провадилась виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду [870, 45-46]. Завдяки розробці даного питання І. Джиджорою та А. Ткачем було доведено, що Генеральна військова канцелярія володіла всіма ознаками центральної влади в державі.

І. Крип'якевич та О. Апанович називають ГВК центральним органом виконавчої влади Гетьманщини, вищим щаблем її апарату [518, 55-80; 257, 92-97]. В. Панащенко називає її вищою державною військово-адміністративною козацько-старшинською установою, за посередництвом якої гетьман здійснював свою військову й цивільну владу [728, 252].

Компетенції цієї установи та характеристика її персоналу детально проаналізовані І. Джиджорою та В. Панащенко, частково – В. Дядиченком. Останній посаду військового канцеляриста називає першим ступенем служби на Україні для значнішого козацтва: „З генеральної канцелярії вони (канцеляристи) попадали на значні полкові уряди” [419, 262]. В. Панащенко вважає посаду військового канцеляриста першим щаблем для майбутньої кар'єри для нащадків генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів [728, 258-260]. Дослідниця пише про штат канцелярії, механізм прийняття на службу, посади, які могли одержати канцеляристи (бунчукового чи військового товариша, полкового писаря, сотника і навіть полковника), їх сфери діяльності, зазначаючи, що на посади військових канцеляристів брали освічених юнаків, які добре знали

кілька мов, логіку, математику тощо; у канцелярії вони удосконалювали свій фаховий рівень, набували практичні знання з юриспруденції, військової теорії, оскільки їм доводилося не лише вести діловодство, а й брати участь у вирішенні господарських, військових, адміністративних, дипломатичних справ [728, 256].

Освітній та культурній діяльності генеральної військової канцелярії на теренах Гетьманщини присвячені окремі дослідження. Зокрема, О. Апанович та О. Прицак акцентують увагу на тому, що ці службовці центрального органу виконавчої влади були не просто функціонерами, чиновниками, а й просто високоосвіченими людьми, просвітниками, патріотами, поширювачами історичних знань, які відіграли велику роль у розвитку української історіографії і джерелознавства XVIII ст. і яким належала велика заслуга у формуванні громадсько-політичної і національної свідомості в українському суспільстві [257; 253; 255]. Автори зауважують, що з військових канцеляристів ГВК водночас формувалася українська адміністративна еліта та що впливаючись у середовище правлячої старшини – урядовців регіональної влади вони вносили освіченість та інтелігентність [257; 761, 62]. Дійсно, ГВК у Глухові була протягом XVIII ст. кузницею української адміністративної еліти. Тут набирали досвіду у політичних справах працівники Військової канцелярії, закріплювали свій статус, виробили систему передачі досвіду кілька поколінь чиновництва.

Загалом питання діяльності Генеральної військової канцелярії, її внутрішньої структури, особового складу, ведення діловодства, вирішення державних і військових справ заслуговують на подальшу увагу дослідників.

Генеральна військова старшина, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, Генеральна військова артилерія (крім того, маємо свідчення про існування Генеральної військової музики) складали головні інституції центрального урядового апарату [486, 22]. З 1764 р. функції центрального апарату перейшли до Малоросійської колегії, до якої входили: Генеральний суд, Канцелярія Малоросійського скарбу, Генеральна Малоросійська рахункова канцелярія, Канцелярія Генеральної артилерії, Комісія військових судів.

Перетворення центральних установ гетьманату у департаменти Другої Малоросійської колегії розглядає О. Струкевич [867, 39]. Дослідник, зокрема, називає функції цієї установи: контроль за оперативністю роботи адміністративних та судових установ, контроль над діяльністю місцевих органів Лівобережної України, вилучення з компетенції полкових канцелярій виборів полковників; обмеження судових повноважень полковників; розгляд питань владних взаємовідносин між старшинською адміністрацією та магістратами [867, 52-61].

Провінційні і місцеві уряди повторювали на нижчому рівні структуру центральної адміністрації. Основна адміністративно-територіальна одиниця – полк, була також і військовим формуванням.

Історію полкового устрою досліджували М. Маркевич, М. Максимович, О. Андрієвський, О. Лазаревський, М. Василенко, В. Мякотін, В. Модзалевський, пізніше – М. Слабченко, М. Петровський, І. Крип'якевич, С. Шамрай, Ф. Шевченко, В. Дядиченко, О. Апанович, Я. Дашкевич, В. Панашенко, Ю. Гаєцький, О. Ростовська. Дослідники показують, як полковники здійснювали на території полку вищу військову, адміністративну й судову владу, впливали на рішення вузлових питань внутрішнього життя Гетьманщини, зокрема на вибори гетьмана. Власне кажучи, полковник в історичних дослідженнях виглядає гетьманом в мініатюрі – колись його обирали полкові козаки, а у XVIII ст. він уже призначався гетьманським, іноді – російським урядом. Гетьман і генеральна старшина ставили на полковництво своїх кандидатів.

Повноваження полкового уряду найбільш повно висвітлені В. Панашенко та В. Дядиченком. До компетенції полковників історики відносять комплектування і спорядження козацького війська, командування ним у поході, охорону полкової території, укріплення міст, право надання земельних наділів насамперед полковій старшині та іншим верствам населення, контроль над актами купівлі-продажу землі і з другої половини XVII ст. царський уряд поклав на полковників обов'язки по контролю за зовнішньою і внутрішньою торгівлею, за утриманням шляхів сполучення.

До функцій полкової і сотенної влади входили також розвідка, боротьба з диверсантами і лазутчиками, боротьба з епідемічними захворюваннями [732; 419, 200-201]. Судові функції полковника розглядають І. Крип'якевич, А. Пашук, Г. Гайдай [518, 78-80; 738, 35-44; 330, 20-21].

Полковники були повними, наказними і „на той час”. На початковому етапі вони обиралися на загальнополковій раді, потім – на старшинській, пізніше – призначалися гетьманом, царем, Сенатом. Зміна процедури виборів полковника на їх пряме призначення, яка досить негативно вплинула на суспільно-політичне життя полку, досить рельєфно відображена у О. Лазаревського, В. Панашенко [554, 14-15; 732, 40-42]. Так, В. Панашенко зазначає, що гетьмани прагнули централізувати владу в Україні, а тому часто призначали на посади полковників осіб зі свого наближеного оточення або родичів [732, 8-9]. Таку ж „процедуру виборів”, лише стосовно наказного полковника називає В. Дядиченко [419, 215]. Як результат – зловживання полковників владою, зокрема хабарництво.

Про хабарі за полковництво та різноманітні зловживання багато писав О. Лазаревський [556, 9; 1048; 541; 549; 572; 551], вказуючи на те, що на цей уряд йшли далеко не кращі люди. Свавілья полковників, які на місцях мало рахувалися з гетьманською владою і правили на підпорядкованих їм територіях у власних інтересах, відзначав також В. Модзалевський [672, 121-123; 211, 6]. Причини такого стану речей історик шукав у занепаді виборного принципу і обмеження прерогатив гетьманської влади з боку царського самодержавства [670, 175]. Уряд полковника В. Модзалевський вважав „досить прибутковим”, так як давав великі доходи [674]. В цілому, на думку В. Модзалевського, адміністративний апарат Гетьманщини вирізняли кумівство, безконтрольне хабарництво, які породжували анархію в управлінні краєм. Дослідник відзначив також, що полковники на місцях мало рахувалися з гетьманською владою і правили підвладними територіями за власним розсудом і у власних інтересах (він називає, зокрема „повним власником Стародубщини” у 60-70-х рр. XVII ст. полковника Рославця, який користувався своїм службовим становищем для особистого збагачення). Майже всі урядники того часу, на думку історика,

являли собою людей, які намагалися лише збагатитися [666, 213; 676]. В. Модзалевський, як і О. Лазаревський, показував старшину не як адміністраторів, а як запеклих кріпосників. „Полковники не поступалися місцем перед генеральною старшиною”, – так пише про збагачення чернігівських полковників П. Пиріг [753, 9].

З іншого боку, полковники не лише дбали про власні інтереси. Вони, як „представники української шляхти по собі залишили пам’ять як військові діячі та високоморальні люди, які робили все можливе для підвищення рівня освіти, моральності, культури, а їхнє життя було прикладом для народу”, – так характеризує чернігівських полковників Г. Черняхівська [893, 42]. В. Модзалевський у „Малоросійському родослівнику”, згадуючи київських полковників, називає серед них таких, які виявили себе визначними державними діячами та воєначальниками найвищих рангів: Михайла Кричевського, який був наказним гетьманом у 1649 році та очолював воєнні дії проти Литви на південному фронті, Антона Ждановича – командира експедиційного корпусу козаків у 1656-1657 рр., Яненка-Хмельницького, який керував військовою операцією Виговського проти росіян, Костянтина Солонину, Костя Мокієвського – досвідчених польових командирів, які здійснювали череду військових компаній проти кримських татар і турків наприкінці XVII ст., та інших [686, Т.I, 43]. Ю. Гаєцький згадує як полковники Рославець із Стародубського полку та Завадський із Ніжина командували експедиційними силами, що діяли проти Гомеля [956, 67-68, 572, 580]. Про гадяцького полковника Кіндрата Бурляя В. Брехуненко згадує як про людину, що належала до когорти осіб, на яких встав основний тягар практичної організації національно-визвольного руху, який пліч-о-пліч з Б. Хмельницьким активно долучається до розбудови козацької державності [294, 11]. І таких прикладів в історичній літературі велика кількість. Це були справжні патріоти України. Виступ чернігівського полковника та наказного гетьмана П. Полуботка на захист „прав і вольностей” свого стану й усього українського суспільства О. Коваленко вважає доцільним розглядати у більш широкому загальноєвропейському контексті [453, 160].

Полковницькі уряди були своєрідною „кузнею кадрів” для найвищих ешелонів влади у державі. З їх складу вийшли ряд відомих гетьманів, представників генеральної старшини, серед яких тільки з Чернігівського полку Ю. Гаєцький називає Д. Ігнатовича, І. Самойловича, П. Полуботка та ін. Полковники користувалися заслуженим авторитетом і популярністю і в себе в полку, і за його межами (як приклад історик називає прізвища білоцерківського полковника Семена Палія – лідера правобережного козацтва та брацлавського – Михайла Зеленського), які внаслідок цього обіймали полковницький уряд протягом тривалого часу – майже 20 років [956, 67-68, 572, 580].

„У XVIII ст. влада в полку була в руках полковника і полкової старшини, тобто полкового обозного, другого за чином, полкового судді, полкового писаря, осавула, хорунжого”, – вважає З. Когут [454, 50]. В. Кривошея доповнює перелік полкової старшини полковими служителями – писарем суду полкового, полковими канцеляристами, комісарами, музикантами, цирюльниками [486, 50].

У спеціальному нарисі, присвяченій сотенній старшині Чернігівського полку, дослідники детально зупиняючись на одній з основних повноважень полкової старшини – допомозі полковнику в управлінні сотнями, зазначають, що іноді крім повної полкової старшини зустрічається і наказна (тобто тимчасово призначені полковники, а не обрані). Функції полкових обозних полягали в організації через свої особисті курені постачання і через полкову артилерію (осавул, отаман, хорунжий, іноді писар полкової артилерії) вогневе забезпечення дій полку. Обозні фіксуються у полковому управлінні за часів гетьманства Б. Хмельницького. Суддя полковий з писарем судів полкових очолював полковий суд, писар разом зі старшим полковим канцеляристом – полкову канцелярію, у якій здійснювалася підготовка полкових канцеляристів. Осавули полкові виконували функції заступника командира полку з бойової підготовки. Їх, у більшості випадків, було двоє: перший і другий (у другій половині XVII ст. він називався підосавулом). Полкові хорунжі, крім основних функцій забезпечення використання полкової корогви і значка, були також старшинами для особливих доручень при полковнику [494, 7-8].

Найбільш повний аналіз компетенцій полкової старшини міститься в монографії В. Панащенко „Полкове управління в Україні (середина XVII-XVIII ст.)”. „Незважаючи, що діяльність полкової старшини проходила під безпосереднім наглядом полковника, який нерідко самочинно звільняв чи призначав іншого урядовця, більша частина полкової старшини займала чільне місце в управлінні полком, завдяки чому примножувала свої багатства, становлячи суттєву ланку полкового панства”, – вважає дослідниця [732, 8-9].

Основу триярусної адміністративно-територіальної структури Гетьманщини становила сотня. Склад, обов'язки та компетенція сотенної старшини подані О. Лазаревським, А. Андрієвським, В. Модзалевським, С. Шамраєм, В. Дядиченком, В. Панащенко [243; 905; 906; 909; 419], В. Кривошеєю [490]. Командир сотні, зазначає З. Когут, виконував також військові, адміністративні і судові функції, але його влада була значно меншою, ніж полковника. Разом зі своєю канцелярією сотник проводив початкові розслідування та арешти, підтримував порядок і розв'язував дрібні конфлікти. Йому допомагали отаман, що йшов слідом за ним по чину, писар і осавул [454, 51]. Сотник щодо полковника, на думку В. Панащенко, займав таке ж місце, як полковник до гетьмана. Він входив до полкової ради, його участь була обов'язковою у виборах полковника і полкової старшини. Дослідниця детально зупиняється на процедурі виборів сотника (з переважно місцевих старшин чи знатних козаків) та функціях, які вони виконували, акцентуючи увагу на тому, що зосередження в руках сотників майже необмеженої влади на місцях, великі можливості її використання для особистого збагачення приваблювали до такої посади багатьох вихідців із старшинської верхівки і навіть із наближених до царського двору [732, 18-20, 43].

В. Кривошея вважає, що сотники, як і полковники, були повними, наказними, вакансовими. Дослідник пояснює компетенції останніх, виходячи з того, що це були старшини, які отримали універсал на звання, а не на уряд [467, 8-9].

О. Лазаревський в „Описании Старой Малороссии” та інших працях вважав посаду сотника, як і полковника, нерідко спадковою, називаючи приклади понад півсторічного утримання сотницького уряду Троцинами, Криштофовичами тощо [556, 114-115; 575; 557]. Приклади спадковості сотницької посади дослідник наводить і в статті „Кролевецкие сотники” [542, 14].

В. Дядиченко робить висновок, що виборність взагалі не відігравала ніякої ролі в заміщенні посади сотника і була просто ширмою [419, 259]. А В. Модзалевський у „Малоросійському родослівнику” пише, що у XVIII ст. чин сотника набув значення почесного рангу [686, Т.I, 139].

В адміністративному апараті Гетьманщини уряди сотників викликають значний інтерес, особливо у питанні контролю за земельним володінням у своїх сотнях. Сучасний дослідник В. Ринсевич, проаналізувавши розпорядчі документи сотників Гетьманщини другої половини XVII ст., дослідив, що ті були досить високим урядовцями, при них затверджувалися купчі угоди, укладалися угоди про права і обов'язки сторін у різних справах. Вони виконували інші обов'язки у громадських та військових справах. Загалом, він зазначає, що в ієрархії козацьких урядовців другої половини XVII ст. владні повноваження сотників не були чітко визначені. Вони, на його думку, виконували функції, які не суперечили інтересам вищих урядовців [776, 30-35].

У цілому повноваження сотників та сотенної старшини Гетьманщини висвітлені в історичній літературі досить поверхово. До кінця не вивченим є їх економічне становище. Деякі дослідники, зокрема, вважають, що економічне становище сотенної старшини у той час майже не відрізнялося від економічного становища рядового козацтва [771, 82].

Структуру урядової старшини в Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. В. Панашенко подає таким чином : гетьман – 1, генеральна старшина – 9, полковники – 10, полкова старшина – 50 (по 5 в кожному полку), сотники (на 1774р.) – 164, сотенна старшина – 492 (по 3 чол. в кожній сотні) – разом – 726 чол. [733, 63]. Отже, верхівка козацької старшини – гетьман, генеральна старшина і полковники – складалася з 20 чол., середній прошарок – полкова

старшина і сотники (на 1774 р.) – з 214 чол., нижча ланка – сотенна старшина (також на 1774 р.) – з 494 чол. Стосовно цього ж періоду В. Кривошея наводить інші дані (архівні, а не підрахункові): полкової старшини – 70 (рахуючи по два осавули і два хорунжих), сотників – 165, сотенної старшини – 660 [486, 286]. Тобто, підрахунок тих же категорій дає 914 старшин.

Найбільшу владу мали гетьмани, полковники і сотники. Як зазначав О. Лазаревський, кожен з них вважав себе першим паном на підвладній йому території: ясновельможний пан гетьман, вельможний пан полковник і пан сотник [733, 53].

Крім урядової старшини, до гетьманського оточення входила значна кількість старшин, які не посідали будь-якого уряду. Це були здебільшого вихідці з заможних родин, які всіляко прагнули відмежуватися від нижчої чиновної старшини і усвідомлювали потребу організуватись у відособлену ланку, так зване „значне товариство”. Його складали козацькі старшини, відставлені від урядів полковники, сотники, іноді полкова старшина і отамани полкових міст. „Ця категорія, – вважають В. Корніяка, В. Кривошея та І. Кривошея, – існувала в другій половині XVII, її залишки були у першому і другому десятиріччі XVIII ст. Відставлені від попередніх урядів представники значного товариства в той час мали вагомий вплив на прийняття рішень. Вони в будь-яку хвилину могли знову очолити полк чи сотню” [467, 9].

Л. Окиншевич чітко визначає суспільну позицію кожної ланки неурядової старшини. Верхній щабель цієї структури, на його думку, займали бунчукові товариші, які відносилися до елітарної верхівки козацької старшини і суттєво впливали на соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток краю (за статусом бунчукові товариші були першими після полковників), середню ланку він відводить військовим товаришам (за соціальним статусом вони прирівнювалися до полкової старшини), і до нижчої ланки відносить значкових товаришів, до лав яких потрапляли нащадки полкової та сотенної старшини (за соціальним статусом були першими після сотників) [714, 221-222].

Ще з часів Б. Хмельницького з козацької маси виділилися т. зв. „військові товариші”. Їхня зверхність над козацтвом з роками зумовила відмежування в привілейовану панівну верству. „Спочатку лави військових товаришів поповнювалися за рахунок генеральної старшини і відставних полковників, потім – їх нащадків, заможної шляхти”, – вважає В. Панащенко. Потім серед них відбувається чітка диференціація – виділяються значні, а згодом – знатні військові товариші. „Як правило, продовжує дослідниця, до них відносилися представники козацької старшини, які придбали маєтності та відіграли вагомую роль у суспільно-політичному житті, тобто ті, хто підготував економічні й політичні підвалини для свого панування. Зверхність військових товаришів над рештою представників військового товариства рельєфно проявляється в перше десятиріччя XVIII ст.” [727].

За В. Панащенко військове товариство (товариші Війська Запорізького) складали заслужені козаки, в першу чергу ті, хто перебував на урядах полкових, сотників, сотенної старшини. „З метою забезпечення деяких родин гетьманською опікою і захистом гетьмани брали їх під бунчук – головний військовий знак”, – пояснює уже в іншому досліді про неурядову старшину дослідниця [725].

Про „особливі привілеї” бунчукових товаришів, які не підлягали місцевій і полковій адміністрації пише В. Дядиченко [419, 63]. В. Кривошея вважає, що бунчукове товариство, яке почало складатися поруч із значним товариством, на відміну від нього було явищем, народженим не традиціями Війська Запорозького, а інституцією гетьманської влади [494, 8].

Статус та обов’язки бунчукових товаришів найповніше висвітлюються у дослідях Л. Окиншевича та В. Панащенко. Остання, зокрема, зазначає, що спочатку бунчукові товариші за статусом вважалися нижче знатних військових або просто військових товаришів. Однак з часом, будучи наближеними до гетьмана особами, бунчукові товариші стали виділятися серед козацької старшини, що супроводжувалося наданням їй офіційного чину та привілеїв, прирівняних до генеральної старшини і полковників. Основним їх обов’язком вважалася військова служба, за яку вони одержували відповідну винагороду.

Формування статусу бунчукових товаришів дослідниця пов'язує з вдосконаленням структури панівного класу в Росії [733, 59].

В. Панащенко на основі джерел робить висновок, що за економічним становищем бунчукові товариші посідали вагоме місце в полку, рівнозначне полковникам, нерідко маєтності перших на території полку були значно більшими порівняно з маєтностями генеральної старшини. Їх економічна могутність підкріплювалася політичним становищем та сімейними зв'язками [733, 61]. З бунчукового товариства призначали полковників і генеральну старшину, бунчукові проходять у генеральні судді, генеральні підскарбії, генеральні осавули [714, 102-103].

В. Модзалевський про бунчукове товариство пише, що ті „певних обов'язків не мали, звання це було тільки почесне і з бігом часу обернулося на чин” [674, 231]. Л. Окиншевич у праці Модзалевського знайшов ряд прямих помилок. Подібну картину він побачив і у М. Грушевського в замітці „З побуту старшини XVIII ст. (1926): „М. Грушевський зовсім не бачить тих сторін в його організації, які надавали йому передусім характеру станової групи” [714, 177].

Д. Міллер негативно відноситься до цієї зверхньої групи, з насмішкою доводить „безпідставність” її претензій на „почесне звання дворянства”. Його праця – данина російським народницьким поглядам, які порівнювали старшину з „чумазими”, які у 90-тих рр. XVIII ст. спішними темпами завойовували економічні позиції в Російській імперії [629].

О. Єфименко вважає знатне військове товариство проміжним шаром поміж козацькою масою і військовим урядом, не розуміючи, що знатне військове товариство і носії державних урядів є представниками однієї верстви, раз-у-раз вказує на зловживання нового панства в експлуатації підданих [427, 153]. Це є своєрідною даниною великодержавницькій концепції, за якою „справжній, законний” зверхній стан може бути тільки за санкцією „законної влади” російського імператора. Не розуміє знатне військове товариство як організацію зверхнього шару і В. Мякотін [692, 27].

Академік Слабченко, з одного боку, перебільшує їх повноваження, з іншого – применшує їх роль в суспільній організації держави. „Бунчукові в своїх руках тримали величезні багатства, яких не мали гетьмани, і при тому були вільні від несення повинностей. Вони відтиснули полковників, але й самі не стали на їх місце. Вони знеособили гетьмана. Але й не створили з свого оточення солідарної компактної групи, яка б могла відстояти державні права рідної землі” [807, 58]. Чим саме „знеособило гетьмана бунчукове товариство”, автор не розшифровує, але впевнений, що воно несло Україні руйнуючу місію. У такому ж стилі писав М. Слабченко і про значкових товаришів (вони, на його думку, шкодили самотійності сотників).

„Малорусский полк...” М. Слабченка викликав полеміку з боку М. Василенка. Він писав, що Слабченко зробив з бунчукових товаришів страшних демонів, хоча в „дійсності це були досить смиренні люди, котрі підлягали гетьманам, котрих гетьмани або уряди гетьманів частенько посиляли розслідувати певні справи”, – вважає дослідник. М. Слабченко, на думку М. Василенка, змішав бунчукових товаришів зі старшиною взагалі [967, 115; 968, 82].

М. Корніяка та В. Кривошея вважають, що значкове товариство утверджується на місці військового і полкового товариства у XVII ст. [467, 9]

В цілому треба сказати, що інститут значного військового товариства не привернув до себе глибокої уваги дослідників. Згадки про значних військових товаришів є побіжні і характеристики цього інституту є не досить глибокі. Вони не звернули належної уваги на значення цього інституту як однієї з ланок станового устрою в Гетьманській Україні, як такої частини зверхньої верстви, що найбільше і найяскравіше відбивала в собі становий лад цілого суспільства і організацію зверхнього шару, а „тим часом це є найважливішою, найхарактеристичнішою і найяскравішою рисою цього інституту, який був не кимось згори вигаданим та встановленим явищем, але органічно і закономірно зростав з самого устрою країни та організації її суспільних відносин”, – писав Л. Окиншевич [714, 185].

Таким чином, в історичних дослідженнях висвітлюється процес становлення та функціонування в Гетьманщині старшинського правління, яке взяло на себе поряд з військовими функції державного управління, в тому числі в налагодженні міжнародних відносин. Однак, в цьому питанні ще велика кількість прогалин. Дворянська, буржуазна та українська радянська історіографія були неспроможними дати справжній аналіз адміністративно-політичного устрою держави та ролі в ньому козацької старшини. Найбільша увага науковців зверталася на історико-юридичний та соціально-економічний бік питання. Про більшість представників державного апарату наявні лише скупі свідчення – окрім прізвищ відсутня будь-яка інформація про функції, які вони виконували у функціонуванні суспільних установ. Сучасні дослідники намагаються поступово ліквідувати ці прогалини і заповнити їх конкретною інформацією, зокрема, тим, як у складному переплетенні внутріполітичних та міжнародних подій того часу старшина зуміла знайти своє місце і відіграла винятково важливу роль у розв’язанні багатьох важливих питань української державності.

Тема внутріполітичної незалежності Гетьманщини та державницькі змагання козацької старшини в другій половині XVIII ст. значною мірою відображена в працях З. Когута та О. Струкевича [862, 106-108]. З. Когут простежує в українській історичній науці два підходи до характеристики соціально-політичних орієнтирів української шляхти середини – кінця XVIII ст., які умовно називає асиміляторським і традиціоналістським. „Це були не системні ідеології, а протилежні погляди на цінності і спадщину Гетьманщини”, – переконаний дослідник [454, 230-235].

О. Струкевич також називає дві групи старшини – з державноавтономістськими прагненнями і так званих „поміркованих”. Незважаючи на наявність в Україні старшинської групи з державно-автономістськими прагненнями, він констатує, що в 1764 р. перемогли помірковані, які готові були обміняти автономію на дворянство. Автономісти ж протягом 1764-1767 рр. втратили опору, якою була для них гетьманська адміністрація [867, 33]. І ті, і інші, – йдеться далі, намагалися отримати гарантію

свого благополуччя, проте одна група не схильна була відділяти свого благополуччя від державності і пов'язувала дворянство з одержанням чину за службу в українському державному апараті, представники ж другої групи були схильні ігнорувати ліквідацію автономії за умови, що автономія буде обмінена на дворянство [862, 107]. З того часу намагання старшини nobілізуватися в якості дворянства розглядаються дослідником як засіб нейтралізації та вилучення козацької верхівки з українського громадянського суспільства. Досягнуті високі позиції в економічному і суспільно-політичному житті України, – на думку історика, – служили підставою українській старшині прирівнювати себе до російського дворянства [867, 167-168].

Однак, в середовищі старшини „мабуть існувало (або виникало) щось сильніше вірності сюзеренові”, – переконаний О. Путро у рецензії на працю О. Гуржія „Гетьман Скоропадський”: „Українські старшини, щиро присягаючись російському монархові на вірність, потім, як правило, були глибоко розчаровані і, зрештою, ставали на шлях чи пасивної, чи активної боротьби проти російської політики щодо України”. Автор називає українських старшин „кращими представниками українського суспільства, причетними до тривалої трагічної боротьби за свою державність” [772, 50].

Різні рівні урядової організації розглядає В. Горобець [352; 356; 357]. В. Струкевич розглядає українських урядовців як репрезентантів державності, повноважних представників українського суспільства, котрі клопоталися про соціально-економічні інтереси інших станів та намагалися зберегти структуру та соціально-політичні відносини Гетьманщини [867, 12; 865, 21; 863, 202]. „В цілому, – вважає дослідник, – з 50-х – початку 60-х років XVIII ст. політичний розвиток України-Гетьманщини, розпочавшись з відродження старих форм організації і функціонування влади, продовжився політичними перетвореннями республіканського спрямування та досяг рівня усвідомлення українським суспільством необхідності проведення реформ. Для даного періоду було характерне утвердження у свідомості значної маси українських громадян ідеї автономного політичного розвитку Гетьманщини”.

Проблема знищення автономії України Гетьманщини та політико-адміністративні заходи російських властей у ході асиміляції політичного життя Лівобережжя, зокрема діяльність I та II Малоросійських Колегій привертала увагу історика-правника А. Яковліва [950, 172-175; 951, 124-132], за умов лібералізації комуністичної влади до питань політичної історії другої половини XVIII ст. першим звернувся О. Путро, аналізуючи вплив на автономію тих змін, що відбувалися в 50-60-х рр. на Лівобережній Україні, зокрема в старшинському середовищі [767].

Першим із зарубіжних дослідників до цієї проблеми звернувся З. Когут, піднявши проблему т. зв. „кооптації української шляхти” в імперське середовище. На його думку, як правлячий клас і як головний поборник автономії, українська шляхта могла б репрезентувати основну силу, здатну чинити опір або підірвати проведення реформ, однак проявила інертність. Історик з великим сумом констатує, що „в цілому представники шляхти, здається, змирилися з тим фактом, що вони вже не жили в окремій державі, а скоріше в регіоні, який відігравав тільки певну роль в політичній системі, і з метою захистити свої власні інтереси, а також інтереси свого регіону шукали в цій системі свого місця під сонцем” [454, 218].

Політико-адміністративні заходи російських властей у ході асиміляції політичного життя Лівобережжя розглядається в працях В. Горобця, О. Струкевича [364, 34-40]. Дослідники відзначають, що протягом зазначеного періоду назрівав черговий конфлікт між напрямками політичного розвитку України-Гетьманщини та політичним курсом Російської імперії щодо неї – якщо у політичному житті України зміцніла тенденція до відродження внутрішньої політичної автономії, то російські власті розглядали Гетьманщину як ще недостатньо інкорпоровану до політичного тіла імперії провінцію [867, 80]. „Позиція старшини, яка намагалася зміцнити політичну владу гетьмана і добитися створення автономної шляхетської республіки суперечила суті абсолютистської монархії”, – вважає О. Путро [310, 151].

О. Струкевич розглядає заснування II Малоросійської колегії як засіб нейтралізувати провідні верстви козацької старшини, і як наслідок політико-адміністративних заходів російських властей вважає ліквідацію української держави нового часу [867, 38-39; 862, 107]. Старшинство, на його думку, „було головним опонентом політики царизму, однак, володіючи інформацією про настрої та розподіл сил у старшинських колах, Катерина II зуміла знайти способи його заспокоєння, створивши видимість широкої участі українських старшин в управлінні. За допомогою II Малоросійської колегії, – вважає історик, – російський уряд зумів вилучити з ряду прихильників української державності старшин, що займали в гетьманаті провідні державно-адміністративні посади” [867, 33-34; 862, 107]. Внаслідок підпорядкування місцевих органів влади Гетьманщини Другою Малоросійською колегією в О. Струкевича зникають підстави розглядати їх у якості державних і він спостерігає їх перетворення протягом II половини 60-х рр. XVIII ст. у провідників імперської політики у сотнях та полках Лівобережжя.

Підхід дослідника до даної проблеми свіжий, нетривіальний. На підставі оригінальних архівних документів автор показує, що самодержавство здійснювало „обрусіння” української політико-адміністративної системи шляхом поступового завуальованого обмеження української автономії, насамперед компетенції її верховного репрезентанта – гетьмана. Узагальнення й висновки, вміщені в книзі, переконують у тому, що успіх цих заходів не в останню чергу зумовлювала позиція впливової групи генеральних старшин, схильних обміняти автономію на захист царицею їх вузькостанових нобілітаційних прагнень та інтересів. Саме це, на думку О. Струкевича, стало одним з вирішальних факторів, які дали змогу російському самодержавству перетворити центральні установи Гетьманату на знаряддя асиміляційної політики, і, зрештою, ліквідувати українську державність [1101, 48].

Неспроможність старшин Гетьманщини подолати традиційне протистояння, вивищитися над соціальним егоїзмом до усвідомлення спільності політичних цілей, її політичну короткозорість аргументовано доводять В. Смолій, Степанков

[822, 289]. „Еліта перебувала в такому психологічно притлумленому стані, що побоювалася негативної реакції з боку царату, а відтак і ймовірної втрати перспектив на зрівняння в правах з російським дворянством” [822, 293], – підкреслюють автори. Як наслідок – на заключному етапі інкорпорації українських земель вона виявила цілковиту неспроможність боротися за збереження автономії, не кажучи про незалежність. Вона віддала перевагу вузькостановим соціально – економічним інтересам, дедалі більше відходячи від державної ідеї [822, 296].

Процес переродження української еліти відзначають і інші автори: Г.К. Швидько спостерігає, як освічена еліта поступово втрачає свої автономістські прагнення і пов’язує свої інтереси з царським самодержавством, що в результаті призводить до занепаду української державності і самого козацтва [911, 17].

В. Горобець та О. Струкевич вважають, що Лівобережна Україна була готовою до інкорпорації (В. Дядиченко вживає термін „анексія”) внаслідок зруйнування протягом досліджуваного періоду українського громадянського суспільства [364, 40; 867, 85-86]. Такого успіху петербурзькі власті, на їх думку, зуміли досягти завдяки: 1) вилученню з громадянського суспільства провідних у соціально-політичному відношенні старшинських верств; 2) посиленню економічного тиску на козацтво і поспільство. З кінця 60-х рр. XVIII ст. автори уже не розглядають козацьке військо як представника державності. Та й „прояви опозиційності” вже не дуже непокоїли царат, бо вони не могли дістати підтримку з боку державних інституцій” [867, 85-86], – вважає О. Струкевич.

Таким чином, українські історики простежили процес еволюції козацької старшини в стан шляхетства, а потім – дворянства, визначили хронологічні межі цієї трансформації, визначили основні її чинники: соціально-економічні, юридичні, соціально-психологічні. Найбільша увага науковців сконцентрована на вивченні соціального і національного в поведінці старшини. Незважаючи на різні оцінки в історичній науці цієї, основної, на нашу думку дилеми, яку дослідники намагалися вирішити комплексно, вона в цілому вирішується на

користь соціально-економічних важелів. Саме протиріччя соціально-економічного характеру в середовищі козацької верстви та негативний вплив геополітичного чинника українські історики пов'язують з втратою старшиною позицій еліти нації, що мало, у результаті, негативний вплив на долю Гетьманщини взагалі.

В. Маслак вважає, що вперше в історіографії були порушені проблеми адміністративного устрою органів управління та судочинства української держави XVII ст. в працях Д. Бантиша-Каменського [1062, 8]. О. Лазаревський [1050] і О. Левицький [599; 602] розкрили систему судочинства, продовжили дослідження військових судів І. Крип'якевич і В. Єфимовський [520; 428, 29-35], І. Черкаський зупинився на судовій реформі Розумовського [892]. Поза увагою дослідників залишилася старшина, яка безпосередньо займалася правничими функціями – полкові судді, писарі ГВС, писарі полкових судів.

Роль старшини в організації збройних сил та її участь у військових діях також досліджена фрагментарно. Маємо розвідки І. Стороженка про участь старшини у Національно-визвольній війні періоду Б. Хмельницького (1648-1657pp.) [860], В. Заруби про українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття [429; 430; 431], В. Дядиченка про участь українських козацьких полків в Азово-Дніпровських походах 1695–1696 pp. [423], О. Апанович про збройні сили України першої половини XVIII ст. [254], А. Іваненка про Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України 20-тих pp. XVII – кінця XVIII ст. [439, 7] О. Лазаревського про участь українських козаків у придушенні повстання О. Пугачова в Росії [132, 120-121]. Як бачимо, відсутні як узагальнюючі праці з цієї проблеми, так і дослідження участі козацької старшини у польських походах 1730-х років, Семилітній війні, російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.

Вперше розглянув проблему „циркулювання” (зростання або втрату домінування) старшини В. Кривошея [491, 10], проте він не пішов далі і не показав це як механізм соціальної рівноваги.

Ще В. Голобуцький поставив проблему участі козацької старшини у дипломатії Гетьманщини [342], проте і сьогодні вона залишається дослідженою лише в окремі періоди і в окремих напрямках. Перевага віддається дипломатичним крокам часів гетьманства Богдана Хмельницького, а з напрямків беззастережним лідером є українсько-російський.

Вкрай негативну роль геополітичного фактора відзначають і російські історики (О. Каменський та Анісімов назвали Україну розмінною картою у великій грі, яка розпочалася в Російській імперії з початком петровських реформ [446, 45; 248, 187]). Процес територіальної експансії не міг бути просто призупинений: він міг або продовжуватися, або згорнутися. На посилене втручання інших держав відзначають В. Смолій, В. Степанков, В. Горобець, Н. Савчук, Т. Чухліб, З. Когут [820, 5; 816, 40; 812, 14-15; 454, 14; 364, 34; 360, 70].

Більш ніж півстоліття українські правителі, зважаючи на суперництво сильніших сусідніх держав, були вимушені проводити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. „Тим самим, – вважає Т. Чухліб в монографії „Гетьмани і монархи”, – забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави. Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, але вони це робили лише заради того, щоб зберегти свою державу від інкорпорації до інших державних утворень” [903, 360].

В. Смолій вважає втручання Росії та інших держав неприпустимим для державотворчих потенцій верхівки суспільства, яка замість того, щоб мобілізувати сили для досягнення незалежності, втягувалася в смертоносний для молодой держави вир міжусобної боротьби [812, 22]. „В результаті її загострення та посиленого втручання інших держав, – вважає дослідник, – чітко окреслилася тенденція повороту більшості еліти від ідеї соборності національної держави до автономізму” [812, 22].

Як бачимо, історіографія державотворчої діяльності української козацької старшини Гетьманщини достатньо широка, але більшість питань лише окреслені і вимагають спеціального монографічного чи дисертаційного дослідження.

ВИСНОВКИ

В ході дослідження вдалося з'ясувати основні етапи та напрями дослідження української козацької старшини протягом початку XIX – початку XXI ст., виявити, систематизувати і кваліфікувати історіографічні джерела щодо проблеми та встановити об'єктивність їх джерельної бази, дослідити повноту і достовірність відображення в історіографії основних етапів та особливостей розвитку старшини, висвітлити методологічні і методичні підходи дослідників до розробки проблеми участі козацької старшини в українському державотворенні, виокремити персональний внесок вчених, включаючи й істориків української діаспори, в дослідження козацької старшини, окреслити на основі наявних праць недостатньо вивчені аспекти, спотворені або сфальсифіковані події, явища і процеси, визначити напрями майбутніх дослідницьких пошуків. Головними науковими результатами дослідження є такі.

За понад два століття дослідження історії української козацької старшини створено величезний масив літератури, в тому числі й наукової, в якій розкриваються основні аспекти проблеми. З урахуванням сказаного, на нашу думку, можна виділити два основні етапи у студіюванні історіографії названої проблеми. Перший з них припадає на першу половину XIX – кінець 80-х рр. ХХст. Другий, сучасний етап історіографії козацької старшини, розпочався після проголошення незалежності.

Аналіз історіографічних джерел дозволив з'ясувати основні етапи, виокремивши чотири періоди в розробці проблеми. Під час першого періоду (початок XIX – 1917 р.) вийшли з друку перші публікації. В роки другого періоду (1917 – початок 30-х рр.), коли партійний контроль над історичною наукою ще був слабкий, допускався плюралізм думок щодо природи козацької старшини. Третій період, що охоплює початок 1930-ті – кінець 80-х років, характеризується поглибленням класового підходу радянських авторів, пануванням догматизму, перекрученням і замовчуванням фактів. Певні зміни в історіографії проблеми настали лише в часи „хрущовської відлиги”. Проте в ці роки навіть кращі

українські історики козацької старшини вимушені були залишатися в лоні основних вад радянської історіографії. Можливість досліджувати різні аспекти проблеми без ідеологічного тиску мали можливість лише зарубіжні історики. Після проголошення державної незалежності України у вітчизняній історіографії відновлюється процес для об'єктивного і неупередженого відтворення правдивої історії української козацької старшини.

В перший період дослідження відбувалися в руслі пануючих в російської та польської історіографії тенденцій, в другий період стався розрив тяглості українського історіографічного процесу, який лише в кінці цього періоду відродився, але залишався в тисках тоталітарного антифактологічного, антиемпіричного, антинаукового підходу до багатьох питань історичного минулого. Що стосується вчених діаспори і зарубіжжя, то на відміну від радянських істориків, вони об'єктивніше аналізували комплекс питань історії козацької старшини, але в їх розпорядженні було мало документальних матеріалів, що наклало відбиток на проблематику досліджень.

Досліджено повноту і достовірність відображення в історіографії основних етапів і особливостей розвитку козацької старшини (Додатки Б, В). Відновлення державної незалежності України сприяло рішучій відмові дослідників від стереотипів радянської історіографії, яка розглядала старшину лише під класовим кутом зору: чи феодалів-експлуататорів чи народних ватажків-героїв. Зроблено висновок, що перші наукові публікації, присвячені досліджуваній проблематиці, базувалися в основному на літописах. Архівний матеріал цих досліджень був обмеженим, оскільки в ті часи значна частина архівних матеріалів була розпорошена у багатьох архівосховищах, а також особистих колекціях. В подальшому праці ґрунтуються на більш широкій архівній базі. У часовому проміжку найбільша кількість досліджень стосується доби Національної революції 1648-1676 рр., особливо періоду гетьманування Богдана Хмельницького, і доби гетьмана Івана Мазепи. Вдалося виокремити персональний внесок наукових шкіл і вчених, включаючи й істориків української діаспори, в дослідження козацької старшини. Найбільші успіхи маємо в

дослідженні формування старшини в працях М. Грушевського, С. Лепявка, В. Щербака, старшинського джерелознавства – М. Ковальського, Г. Швидько, Ю. Мицика, М. Крикуна, В. Кривошеї, Н. Миронець, державотворчій діяльності – Л. Окиншевича, Б. Крупицького, В. Степанкова, В. Смолія, Я. Дашкевича, О. Гуржія, З. Когута, В. Панашенко, соціально-економічного розвитку – С. Щамрая, П. Федоренка, В. Борисенка, О. Путро, політичних угруповань – О. Оглоблина, Т. Яковлевої, В. Кривошеї, духовній сфері старшини – Ю. Мицика, В. Горобця, О. Струкевича, дипломатичній діяльності – В. Брехуненка, В. Горобця, Т. Чухліба, військовій діяльності – О. Апанович, В. Сергійчука, В. Заруби, О. Репана, біографістики – М. Костомарова, В. Липинського, Д. Дорошенка, Ю. Мицика, В. Смолія, В. Степанкова, генеалогії – О. Лазаревського, В. Модзалевського, Г. Милорадовича, М. Астреба, В. Кривошеї, І. Кривошеї, В. Томазова, сфрагістики – І. Ситого, вивчення внеску окремих істориків у вивчення проблематики – Ю. Пінчука, І. Верби, творчої „лабораторії” дослідників та історіографії – Я. Калакури, І. Матяш, В. Кравченко, В. Томазова.

Головними напрямками досліджень є економічна, соціально-політична та духовна сфери її діяльності з поглибленим акцентом на економічну як визначальну. Розглядаючи основні тенденції еволюції діяльності козацької старшини протягом середини XVII-XVIII ст., вчені встановили, що саме економічні потенції нового зверхнього шару поставили старшину в становище нових поміщиків. Процес цей визнається в українській історіографії як цілком закономірний. Та як не парадоксально, економічна сфера діяльності старшини все ще залишається до кінця не вивченою. Чекають своїх дослідників проблеми землеволодіння та промислових об’єктів (млинарство, винокуріння) власності старшини, еволюція її взаємовідносин з іншими станами тогочасного українського суспільства, вплив старшини на розвиток краю, виявлення економічного стану різних категорій старшини, особливо сотенної і неурядової.

Здійснені лише перші спроби характеристики гетьманських палаців, архітекторів в Гетьманщині. Статки старшини, розміри і тип маєтку, скільки

селян працювало, яка продукція і в яких об'ємах вироблялася, що вироблялося на продаж, як організовувалися ярмарки, збір на них податків поки що залишаються поза увагою дослідників.

В системі планування і регулювання економіки більша увага приділялася російському втручання, а ніж внутрішнім регулятивним процесам. Еволюція рангових маєтностей і рангових селян досліджувалася лише в окремі історичні періоди та в окремих місцевостях, а комплексного щодо часу і території спеціального дослідження бракує.

Структура праць про козацьку старшину за весь час виглядає наступним чином: 50 % присвячені персональному складу, біографіям та генеалогії, 28 % – державотворчій діяльності, 8,3 % – формуванню старшини, 6 % – духовній сфері старшини, 3 % – дипломатичній діяльності, 2,5 % – військовій діяльності, 2,2 % – політичній культурі і національній свідомості (Додаток Д).

Одним з найважливіших напрямів дослідження стало вивчення державотворчої діяльності козацької старшини. Серйозним внеском в українську науку стало дослідження організації та функціонування установ української держави. Дворянська, буржуазна та українська радянська історіографія виявилися неспроможними дати справжній аналіз адміністративно-політичного устрою та ролі в ньому козацької старшини. найбільша увага науковців зверталася на історико-юридичний та соціально-економічний бік питання. Про більшість представників державного апарату наявні лише скупі свідчення. Так, функції генеральної старшини найбільш детально визначені у генерального обозного, судді, писаря, і не досить виразно в осавулів, хорунжого, бунчужного. Заслужовує на подальшу увагу дослідників питання діяльності Генеральної військової канцелярії, її внутрішньої структури, особового складу, вирішення нею державних та військових справ. Ці прогалини намагаються поступово ліквідувати дослідники із зарубіжної діаспори та сучасні вітчизняні вчені, праці яких займають провідні позиції (Додаток В).

Таким чином, можна констатувати, що проблема ролі старшини у формуванні Української козацької держави хоча і була весь час у полі зору

істориків, але поки що не може бути віднесеною до розв'язаних. Завдяки зусиллям дослідників вдалося вичленити коло питань, які необхідно вирішити, серед яких: участь старшини у формуванні правової системи і звичаїв, організації збройних сил і дипломатичних кроках. Серед найбільш досліджених питань є участь старшини в організації управління.

Нагальним завданням є ґрунтовне дослідження воєнних аспектів діяльності козацької старшини, особливо під час польських походів 30-х рр. XVIII ст., Семилітньої війни, російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.

Поза увагою лишаються такі періоди діяльності старшини як її участь у роботі уряду Міністерського правління, другої Малоросійської колегії. Проблема організації географічного простору поки що знаходиться на початковому етапі вивчення.

Питання дипломатичні, хоча й перебували у полі зору багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, однак роль старшинських угруповань і окремих старшин на міжнародній арені вивчені все ще недостатньо.

На основі аналізу наявних праць окреслено недостатньо вивчені аспекти. Чекають своїх дослідників проблеми політико-правового статусу козацької старшини і пов'язане з цим питання про збереження статусу шляхти. Українські історики простежили процес еволюції козацької старшини в стан шляхетства, а потім – дворянства, визначили основні її чинники соціально-економічні, юридичні, соціально-психологічні. Найбільша увага науковців була сконцентрована на вивченні співвідношення соціальних та національних чинників у поведінці старшин. Незважаючи на різні оцінки в історичній науці цієї основної, на нашу думку, дилеми, яку дослідники намагалися вирішити комплексно, вона в цілому вирішується на користь соціально-економічних важелів. Саме протиріччя соціально-економічного характеру в середовищі козацької верстви на негативний вплив геополітичного чинника українські історики пов'язують з втратою старшиною позиції еліти нації, що мало, у результаті, негативний вплив на долю Гетьманщини взагалі.

Науковцями на різних етапах розвитку історичної науки вивчалися питання перетворення верстви військової старшини в стан родового шляхетства. Була звернена увага на те, що зверхня верства складалася з людей передусім військових. При існування розбіжностей у поглядах на хронологічні межі її оформлення, в історичній науці утвердилася думка про існування цілої системи привілеїв для неї.

Найбільша увага науковців була сконцентрована на вивченні співвідношення соціальних та національних чинників у поведінці старшин. Зняті табу на вивчення цілого ряду питань доби середини XVII – кінця XVIII ст. дозволили розпочати процес глибокого і серйозного наукового дослідження політичної свідомості та політичної культури еліти та її ментальності.

Нерозв'язаним є питання частки шляхти серед старшини на різних етапах розвитку Української козацької держави. Окремими проблемами залишаються дослідження джерел формування, статусу та функцій неурядової старшини. Предметами окремих дисертаційних досліджень можуть стати неурядова старшини і кожний з її чотирьох структурних елементів: значне військо, бунчукове, військо і значкове товариства. Однією з найменш досліджених проблем історіографії є історія сотенної старшини, ще менше уваги приділено її повноваженням.

Залишається слабо дослідженою і тема етнонаціональної ідентичності старшини. Практично ніхто з представників вітчизняної історіографії кінця XIX – першої половини XX ст. не займався висвітленням розвитку у старшинському середовищі національної ідентичності та усвідомлення мети національно-визвольного руху. Дослідники простежили в українській історичній науці два підходи до характеристики соціально-політичних орієнтирів української шляхти середини – кінця XVIII ст., які умовно можна назвати асиміляторськими та традиціоналістськими.

Потребує ґрунтовного вивчення культурна підсистема діяльності козацької старшини Гетьманщини, яка включає в себе різні прояви духовного життя та біосоціальна сфера життя української еліти. Тут увага має сконцентруватися на

меценатстві, освітніх та релігійних потребах. Всі ці питання українськими істориками розглядалися досить фрагментарно.

Подальше і поглиблене вивчення, узагальнення і усвідомлення історіографії козацької старшини залишається актуальним і пріоритетним завданням українських істориків. Поступове виявлення і виправлення спотворених або сфальсифікованих подій, явищ і процесів на черзі дня. В зв'язку з цим відчутною є потреба створення фундаментальної монографії „Українська козацька старшина Гетьманщини”, в якій знайшли б відображення всі прояви діяльності української еліти того часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Фонд 51. Генеральна військова канцелярія.

Опис 2.

1. Справа 36. „Сказка” багацького сотника Миргородського полку Йосипа Стефановича. 12 грудня 1747 – 30 грудня 1760 рр. – 5 арк.

Опис 3.

2. Справа 1186. Реєстр Роменської сотні Лубенського полку. 1723 р.
3. Справа 1635. Реєстр млинів в Чернігівському полку. 1725 р.
4. Справа 2521. Донос козаків Старосанжарської сотні Василя Павелка, Михайла Карпенка та інших про захоплення колишнім наказним сотником Гаврилом Олійником грошей, які були зібрані на козацький ралець. 12 січня 1727 р. – 3 арк.
5. Справа 2858. Універсал гетьмана Апостола орлянському сотнику Йосипу Яковлеву про звільнення від оплати податку на володіння млином. 3 жовтня 1728 р. – 3 арк.
6. Справа 8015. Ревізія Новгородської сотні Стародубського полку. 1740.-113 арк.
7. Справа 8089. Виправдання ніжинського полковника Івана Хрущова і старшини. 1741.- 11 арк.
8. Справа 8199. Розслідування справи ніжинського полковника Івана Хрущова. 1741.- 143 арк.
9. Справа 8389. Відомості про присягу імператриці козаків та духовенства Миргородського полку. 1741-1742. – 149 арк.
10. Справа 14039. Відомості про освіту полкової сотенної старшини. 1757 р. – 189 арк.

11. Справа 14451. Справа про надання отаману надвірної компанійської корогви Федору Чорнопольському чину сотенного отамана Переволочанської сотні. 1757 р. – 15 арк.
12. Справа 14458. Справа про надання сотнику Нехворощанської сотні Каленику Прокопіву за довгорічну службу чотирьох рибних озер з грунтами. 1757р. – 14 арк.
13. Справа 17851. Перепис населення 3-ї Переяславської, Трахтемирівської сотень Переяславського полку і Березинської сотні Чернігівського полку. 1763 р.- 416 арк.
14. Справа 19345. Ревізія Лубенського полку. 1747 р. – 977 арк.
15. Справа 19368. Ревізія Переяславського полку 1734 р.- 527 арк.
16. Справа 19371. Ревізія Ніжинського полку. 1737 р. – 796 арк.
17. Справа 19373. Ревізія Київського полку. 1737 р. – 298 арк.
18. Справа 19377. Ревізія Чернігівського полку. 1738 р. – 525 арк.
19. Справа 19379. Ревізія Миргородського полку 1729 р.- 122 арк.
20. Справа 19379. Ревізія Прилуцького полку. 1737. – 365 арк.
21. Справа 19382. Ревізія Гадяцького полку. 1750 р. – 480 арк.
22. Справа 19389. Ревізія Ніжинського полку (різні сотні за різні роки) – 676 арк.

Фонд 53. І Малоросійська колегія.

Опис 2.

23. Справа 33. Дело бывшего сотника Ковалевского Афанасия Кицеша с генеральным судьей Иваном Чернышем об ограблении его, Кицеша, пожитков, об отстранении от сотничества и др. разорениях. – 1727, 1722-1723 гг. – 236 арк.
24. Справа 284. Донесение Леонтия Уважного на прилуцкого полкового судью Ивана Марковича о насильственном завладении его грунтов, скупленных у Михайловой Криштофоровой и взятии насильно с тех грунтов купчей. 1724 г. – 4 арк.

Фонд 54. ІІ Малоросійська колегія.

Опис. 1 .

25. Справа 221. Дело о выборах войскового канцеляриста Кулябки сотником II Лубенской сотни вместо уволенного Ограновича. 10 мая 1765 г. – 4 арк.
26. Справа 442. Дело по обвинению седневского сотника Рымши в захвате земель у казаков м.Седнева, в использовании их на частных работах. 14 июня 1766 г. – 92 арк.
27. Справа 557. Доношение казаков Кобыжщанской сотни об использовании их кобыжщанским сотником Сеймановским на частных работах. 1767 г. – 2 арк.
28. Справа 685. Дело по обвинению войскового товарища Мандрыки в захвате земель казаков Кобыжской сотни. 28 июня 1767 г. – 33 арк.
29. Справа 1790. Ведомость о служащих Киевского полка с указанием времени поступления на службу, чина, участия в походах, количестве подданных. 1775 г. – 19 арк.
30. Справа 1854. Послужные списки полкового обозного, хорунжих, старшины Миргородского полка. 5 апреля 1775 г. – 30 арк.
31. Справа 2077. Ведомость о полковой старшине Киевского полка. 1776 г. – 43 арк.
32. Справа 2139. Дело об определении войскового товарища Киевского полка Светличного порутчиком в Изюмский гусарский полк. 12 апреля 1777 г. – 4 арк.
33. Справа 2432. Ведомость о полковой старшине Лубенского полка. 1778 г. – 6 арк.
34. Справа 2501. Послужны списки старшины 1767 р. – 65 арк.
35. Справа 2683. Ведомость Киевской полковой канцелярии. 1780 г. – 11 арк.
36. Справа 2927. Ведомость Лубенского предводителя шляхетства о прохождении службы, об имущественном и семейном положении старшины Лубенского полка. 7 апреля 1780 г. – 48 арк.
37. Справа 3031. Дело о производстве киевского сотника Гудымы в чин бунчукового товарища. 19 марта 1781 г. – 6 арк.

Опис 2.

38. Справа 540. Формулярные списки полковой и сотенной старшины Стародубского и Лубенского полков, желающих перейти на гражданскую службу. 1784.
39. Справа 541. Формулярные списки полковой и сотенной старшины Стародубского, Нежинского, Гадяцкого и Прилуцкого полков, остающихся на военной службе. 1784.
40. Справа 199. Ведомость Киевской полковой канцелярии о чиновниках, полковой и сотенной старшине. Май – сентябрь 1772 г.
41. Справа 2079. Дело о взыскании Генеральной скарбовой канцелярией со значкового товарища Огиевского за недостачу материалов „литейного кушечного дела”. 1767 г.
42. Справа 2501. Послужные списки полковой и сотенной старшины Черниговского, Нежинского и других полков. 1766.
43. Справа 8931. Дело по доношению полкового нежинского канцеляриста Саввы Песковского с жалобой на поручика карабинерного полка Кирила Закревского за битье и отнятие гвалтовно наследного дворов. 1774.

Фонд 55. Канцелярия министерского правления

Опис 2.

44. Справа 71. Дело по определению канцелярии Министерского правления об отсылке в войсковую генеральную канцелярию подлинного дела по доношению полковника и нежинского коменданта Пущина и по челобитию нежинского подрядчика Зиновия Андреева на писаря нежинского Кулаковского о некоторых взятках. 1740 г. – 5 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В.В.Вернадського**

Фонд І. Літературні матеріали.

45. Справа 50527-50526. Фамильные акты Ломиковских. 1671-1823 гг. – 145 арк.

46. Справа 51747-51959. Полтавские поземельные акты. 1680-1762 гг. – 478 арк.
47. Справа 52610-52720. Фамильные акты Чарнышей. 1616-1817. – 368 арк.
48. Справа 52810-52883. Фамильные акты Полуботок. – 223 арк.
49. Справа 52884-53011. Фамильные акты Полетик. – 405 арк.
50. Справа 53012-53121. Фамильные акты Райчей, Мокриевичей, Троцины, Стороженков. 1731-1767. – 317 арк.
51. Справа 53122-53252. Фамильные акты Галаганов, Апостолов, Кулябок. 1664-1767. – 339 арк.
52. Справа 53252 а – 53377. Фамильные акты Корецких и Кулябок-Корецких. 1700-1832. – 392 арк.
53. Справа 57326. Именной список малороссийской старшины: генеральной, полковой, бунчуковых и значковых товарищей на 1751 г. – 149 арк.
54. Справа 54333. Ревизская книги Лубенского полка 1740 г. – 762 арк.
55. Справа 54334. Компут Гадяцкого полка 1736 г. – 332 арк.
56. Справа 54476-54478. Ревизия Миргородского полка. 1737 г. – 502 арк.
57. Справа 54482. Указы Малороссийской коллегии в ГВК. 1722-1723 гг. – 348 арк.
58. Справа 55256. Акты Полтавского полкового суда. 1673-1740 гг. – 365 арк.
59. Справа 55258. Исповедальные записи церкви с.Крапивного. XVIII в. – 160 арк.
60. Справа 57478. Частные письма. 1714 – 1793 гг. – 188 арк.
61. Справа 57489-57601. Тестаменты. 1636-1761 гг. – 314 арк.
62. Справа 58139. Купчие Миргородского полка. 1666 – 1754 гг. – 35 арк.
63. Справа 58172. Биографические данные о генеральной, полковой и сотенной малороссийской старшине. 1750 г. – 128 арк.
64. Справа 58231. Опись лесов Черниговского полка. 1752 г. – 84 арк.
65. Справа 58232. „Годовая ведомость о службе полковых чиновников, значковых товарищей и сотенной старшины Черниговского полка”. 1779 г. – 34 арк.

66. Справа 58238. „Полугодовая ведомость о службе полковых чиновников, значковых товарищей и сотенной старшины Черниговского полка”. 1779 г. – 30 арк.
67. Справа 58241. Реестр Нежинского полка 1736 г. – 574 арк.
68. Справа 58261. Фамильные документы Берлов. 1721-1829 гг. – 86 арк.
69. Справа 58452. Ведомость о выдаче жалования гетьману, генеральной старшине и полковникам. 1705 г. – 11 арк.
70. Справа 58461-58463 Румянцевская ревизия Гадяча. – 30 арк.
71. Справа 58483. Духовная корибутовского священника Стефана Никитича. 1758 г.
72. Справа 59061. Ведомость о присутствующих в Прилуцкой полковой канцелярии и во всех полковых и сотенных чинах за 1774 г. – 24 арк.
73. Справа 60497. Список дворян Новгород-Северского наместничества. 1788г.
74. Справа 60767-60769. Запись Михайла Улезько об отдаче себя и своих грунтов в полное владение свояку генеральному бунчуковому Семену Галецкому в связи с наездами, побоями и ограблением своими зятьями. 1734. – 5 арк.
75. Справа 66706-66718. Рапорты и списки, поданные графу Румянцеву-Задунайскому о проживающем шляхетстве в уездах: Борзенском, Гадяцком, Черниговском, Нежинском, Прилуцком и др. 1782.- 57 арк.

Фонд II Історичні матеріали.

76. Справа 1657. Історичні виписки.- 96 арк.
77. Справа 1990. Збірка історичних матеріалів. – 76 арк.
78. Справа 4273. Метрическая книга бубновской Преображенской церкви. 1747 г.
79. Справа 4286-4293. Ревизская книга Барышевской и Басанской сотни. 1744-1755 гг. – 118 арк.
80. Справа 13960-14039. Збірка Новицького. № 1. 1690-1697. – 146 арк.
81. Справа 15401-15424. Столбцы Белгородского стола. 1667. 1662. 1660. 1664. – 911 арк.

82. Справа 15425-15487. Кримські справи. – 162 арк.
 83. Справа 15557-15561. Сибірський приказ. – 317 арк.
 84. Справа 15576. Сибірський приказ. 1661-1662 рр. – 82 арк.
 85. Справа 15591-15924. Збірка Модзалевського В.Л..
 86. Справа 15925-16136. Збірка Модзалевського В.Л..
 87. Справа 16137- 16335. Збірка Модзалевського В.Л..
 88. Справа 17784-17832. Документи Чорнолузких. 1759-1917 гг. – 89 арк.
 89. Справа 22687-22692. Документи Свечок. 1690-1712 гг. – 13 арк.
 90. Справа 22693-22736. Документи Вакуловичей. 1696-1744.- 115 арк.
 91. Справа 22958. Універсал гетьмана Ігнатовича Василю Заліському на частину млинового розміру в Понорницькій сотні. 1677 р. – 1 арк.
 92. Справа 1863-2050. Документи Ілляшевичів. – 1998 арк.
- Фонд VIII. Колекція Київського університету.
93. Справа 238. Указы ГVK. 23 января – 26 октября 1727 г.
 94. Справа 239. Ревизия имений Киевского полка с приложением грамот русских царей и гетьманов. 1730 р. – 222 арк.
 95. Справа 240. Ревизия имений Миргородского полка. 1730 г. – 90 арк.
 96. Справа 241. Ревизия имений Гадяцкого полка. 1730 г. – 162 арк.
 97. Справа 528/245. Родословная книга дворянским родам Черниговского наместничества. 10 января 1788 г. – Ч. VI. – 133 арк.
 98. Справа 533. Родословная книга дворянским родам Черниговской губернии. 15 декабря 1790 г. – Ч. I, II. – 201 арк.
 99. Справа 1447. Универсалы Мазепы, Скоропадского, Д.Апостола с подтверждением прав Миклашевским на маетности. 1648-1729 гг. – 10 арк.
 100. Справа 2127. Ведомость о местонахождении шинков в м.Любече и прилегающих селах, присланная в Черниговскую полковую канцелярию. 19 апреля 1779 г. – 4 арк.
- Фонд X. АН УРСР.
101. Справа 7382. Вольский Федор – полковнику стародубскому, письмо. Б.г. с Козельца. – 1 арк.

102. Справа 8460. Лист В.Кочубея В.Велецькому. 11 липня 1696 р. – 2 арк.
103. Справа 10959. Стовбці Таємного приказу. 1660-1664 рр. – 10 арк.
104. Справа 11451. Универсал наказного гетьмана северского Демьяна Игнатовича на подтверждение прав Павла Андреева на купленный сенокос, бортные деревья и пахотные земли в урочище Семковщина. 21 августа 1668 г. – 1 арк.
105. Справа 11463-11464. Универсал стародубского полковника Петра Рославца отаману городовому почепскому Кириллу Яковлевичу на пустые селища Кучево и Некрасов. 12 февраля 1673 г. – 2 арк.
106. Справа 11467. Универсал полковника стародубьского Якова Самойловича Тимофея Улезьке на с. Пихторовку. 1 августа 1686 г. – 1 арк.
107. Справа 11501. Челобитная бывшего старордубского полковника Ивана Плотника стольнику Кириллу Хлопову на подтвердительную грамоту на мельницу в с.Городище на р.Воронце пожалованую ему гетьманом Иваном Брюховецким. 4 октября 1667 г. – 1 арк.
108. Справа 11508. Бойко І. Місто Баришівка у XVII-XVIII ст. (історико-географічний нарис). – 78 арк.
109. Справа 35161. Шамрай С.В. Місто Ліпляве у 1768 р. Стаття із статистичними даними. – 3 арк.

Фонд XII. Модзалевский В.Л.

110. Справа 191. Грембецкий Николай – Лукомскому Криштофу. Письмо 20 октября 1698 г. из Чернигова. – 1 арк.

Фонд XIV. Колекція історичних документів ВР НБУ.

111. Справа 1429-1447. Книга Гадяцької полкової канцелярії. Друга половина XVIII ст.
112. Справа 4976. Маркович Яків Андрійович. Генеалогічні замітки. 1703 – 1731 рр. – 2 арк.
113. Справа 5106. Тестамент Сергія Солонини. Листопад 1738 р. – 1 арк.

Фонд XXVIII. Історичний музей ім. Т.Г.Шевченка.

114. Справа 49-84. Выписки из книг меских Стародубских (1713-1773). – 74 арк.

115. Справа 85-214. Определение Малороссийской коллегии за август 1769 г. – 290 арк.
116. Справа 513. Документы фамилии Носенко-Белецких. 1794-1819 гг. – 12 арк.
117. Справа 514-529. Документы Голенковских. 1714-1800 гг. – 30 арк.
118. Справа 801. Универсал ГВК Якову Михайловичу на есаульство полковое переяславское. 25 июня 1735 г. – 2 арк.

Фонд 30. Зібрання рукописних книг.

119. Справа 50. Помяник Луцкой братской церкви 1618 г. – 111 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

120. „Летописец” Дворецких / Изд. Мыщыка Ю.А. // Летописи и хроники. – М., 1984. – С. 219-234.
121. А.Л. 1748 г. Список приданого дочери иваницкого сотника Павла Миницкого Мелании // Киевская старина. – 1901. – № 6. – С. 145 – 147.
122. А.Л. Архитектор Мостипанов. – Киевская старина. – 1902. – № 4. – Отд. 2. – С. 8 – 11.
123. А.Л. Гетманские дома в Глухове (с планом). – Киевская старина. – 1898. – № 1. – С. 160 – 166.
124. А.Л. Денежное жалованье полковым и сотенным урядникам 1732 г. // Киевская старина. – 1901. – № 9. – С. 77 – 78.
125. А.Л. Для истории переяславской бурсы при епископе Иове Базилевиче 1771 г. // Киевская старина. – 1901. – № 11. – С. 76–78.
126. А.Л. Для истории торговли в старой Малороссии. – Киевская старина. – 1901. – № 5. – С. 86.
127. А.Л. Из семейных отношений начала 18 в. // Киевская старина. – 1899. – №4. – С. 4 – 5.
128. А.Л. Исторические мелочи // Киевская старина. – 1894. – № 6. – С. 539.
129. А.Л. К истории цехов // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 132 – 133.

130. А.Л. Князь Потёмкин и малорусские песни. – Киевская старина. – 1891. – № 12. – С. 482 – 484.
131. А.Л. Письмо Мазепы о заселении правобережного Приднепровья в конце 17 в. // Киевская старина. – 1898. – № 5. – С. 52
132. А.Л. Сведения об участии малороссийских казаков в усмирении пугачевского бунта // Киевская старина. – 1892. – № 10. – С. 120 – 121.
133. А.Л. Список водяных мельниц Черниговского полка 1742 г. // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – 1872. – Т. 2. – №5-6. – С. 99 – 136.
134. А.Л. Старинные пригласительные письма на свадьбу : 1729 – 1735 гг. // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 133 – 135.
135. А.Л. Черниговский коллегиум в начале 18 в. // Киевская старина. – 1895. – № 10. – С. 2 – 3.
136. Абросимова С.В., Мицик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя. – 1998. – № 3. – С. 7-29.
137. Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. Под ред. В.Л.Модзалевского. – Чернигов: Издание Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. – /4/, 136, /I/ с.
138. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Под ред. и примечания В.Л.Модзалевского. Вып. I. Справы поточные 1664-1671 годов. – Чернигов: Издание Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1912.
139. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Под ред. и примечания В.Л.Модзалевского. Вып. II. Справы поточные 1664-1671 годов. – Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1913.
140. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Под ред. и примечания В.Л.Модзалевского. Вып. II. Справы поточные 1672-1680

- годов. – Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. – /4/, 124 с.
141. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. IV. – Спб.: Типография Э.Пратца, 1863. – 276 с.
 142. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. XIII. – СПб., 1885. – 766 с.
 143. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. XV. – Спб.: Типография Ф.Елеонорского и К, 1892. – 462 с.
 144. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. X. – СПб., 1878. – 838 с.
 145. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. XI. – СПб., 1879. – 820 с.
 146. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. V. – Спб.: Типография П.П.Кулиша, 1867. – 362 с.
 147. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. VI. – СПб., 1869. – 279 с.
 148. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. VII. – Спб.: Типография В.Пратца, 1872. – 398 с.
 149. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. VIII. – СПб., 1875. – 400+23 с.
 150. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. IX. – СПб., 1878. – 987+24 с.
 151. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. XII. – СПб., 1882. – 874 с.
 152. Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. – Вильна, 1909. – Т. XXXIV. – 588 с.

153. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. VII. – Т. 1. – Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886. – 647 с.
154. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. II. – Т. 1. Постановление дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569-1654 гг.) / Изд. Н.Иванишев. – К., 1861. – XIV / 513 с.
155. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. III. – Т. 1. Акты о казаках (1500-1648 гг.) / Изд. В.Антонович. – К., 1863. – 453 с.
156. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. III. – Т. 4. – К., 1908. – 419 с.
157. Барвинский В.А. Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка. 1729–1730. – Полтава, 1912. – 59 с.
158. Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730. – Чернигов: Издание редакции „Земского Сборника Черниговской губернии”, 1908. – XXX, 709 с.
159. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729-1730 гг. – К., Типография Завадовского, 1892. – 40 с.
160. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729–1730 гг. – Чернигов: Изд. редакции „Земского сборника Черниговской губернии”, 1901. – IV, XXX, IX, 417 с.
161. Величко Самійло. Літопис. Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. – К.: „Дніпро”, 1991. – Т. II. – 640 с.
162. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – Т. II. – 585 с., Т. III. – 645 с.
163. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку / Український архів. – Т. IV. – К., ВУАН, 1931. – VII/185 с.
164. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Український архів. – Т. I. – К., ВУАН, 1929. – 574 с.

165. Генеральное следствие о маестностях Гадяцкого полка. 1729–1730. – Полтава, 1893. – /4/, 45 с.
166. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарнавського / Підготував до друку та передмова І.Ситого // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 83-90; № 2. – С. 31-46; № 3. – С. 72-84; № 4. – С. 37-58; № 5. – С. 67-82; № 6. – С. 62-85.
167. Дзира Я. Перший паспорт козацтва: Найдавніший реєстр низового війська 1581 р. // Літературна Україна. – 1991. – 13 червня.
168. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. Збірник документів. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.
169. Дневник Петра Даниловича Апостола // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 300 – 303;
170. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / І.Крип'якевич та І.Бутич. – К., 1961. – 740 с.
171. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – 828 с.
172. Дополнение "Разговора Великороссии с Малороссией" // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 137 – 148.
173. Дополнения к актам историческим, собранным и изданным археографической комиссией. – Т. 6. – СПб.: В типографии Э.Праца, 1857. – /VIII/, 477, /2/, /15/, /8/ с., 1 вкл.
174. Древние записки Малороссийского Подскарбия Якова Марковича. 1716-1745. – М.: Издание Готье, 1853. – Т. I.-III.; 1913. – Т. IV.
175. Енсен А. Дневник Орлика // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т.СХХІІІ–СХХГV.
176. З документації гетьмана Івана Мазепи / Підготовка до друку, передмова та коментарі Ю.Мицика // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 99-105; № 4. – С. 143-150; 1998. – № 1. – С. 91-103.
177. З документації гетьмана Івана Скоропадського / Підготовка до друку і передмова Ю.Мицика // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 66-71.

178. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.І. – 1649-1687. – М.: Издание университета, 1858. – 336 с.
179. Каманин И. Материалы по истории козацких землевладений 1494-1668 гг. // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. III. – С. 5-28.
180. Козаки Полтавского полка по материалах Румянцевской описи. Ч.1. – Полтава, 1913. – 301 с.
181. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2-3. – С. 311-349.
182. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. 1999-2000. – Львів, 2000. – С. 374-449.
183. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За ред Л.Зашкільняка та М.Крикуна. – Львів, 1998. – С. 189-211.
184. Крикун М. Перепис Подільського козацького полку 1659 року // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. CCXL. – С.503-530.
185. Крип'якевич І. Листи Максима Кривоноса // Науково-інформаційний бюллетень архівного управління УРСР. – 1965. – № 2. – С. 57-61.
186. Лазаревский А. Показания о службах лубенского полкового есаула Андрея Петровского // Киевская старина. – 1899. – Т.LXV. – С.7-12.
187. Левицкий О.И. Автобиографическая „сказка” малороссийского летописца Стефана Лукомского // Киевская старина. – 1890. – № 9. – С. 478-485.
188. Листи Івана Мазепи. 1687-1691. Т.І. / Упорядник і автор передмови Вячеслав Станіславський. – К., 2002. – 479 с.
189. Личный состав малороссийской козацкой старшины в 1725 г. // КС. –1904. – № 7-9. – С. 15-19 (приложение).

190. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Переклад зі староукраїнської Р.Г.Іванченко. – К.: „Знання”, 1992. – 192 с.
191. Літопис Самовидця / Видання підготував Я.І.Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – 207 с.
192. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Зб.актов. док. – К., 1986. – 385 с.
193. Маркович Я.Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. 1717-1767 гг./ Под ред. А.Лазаревского. – К.: Киевская Старина, 1897. – Ч. 1-3. – 342, 418 с.
194. Материалы для истории Малороссии (1660-1664). – Отдел третий. – Т. IV. – К., 1853. – 151 с.
195. Материалы для истории Полтавского полка / Изд. В.Л.Модзалевского // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – Вып. I; Полтава, 1906. – Вып. 2. – С. 1-57.
196. Материалы для отечественной истории, изданные М.Судиенко. – Т. 1. – К., 1853. – 317 с.
197. Местечко Борисполе в XVII-м веке. Акти мейского уряда 1612-1699. – К.: издание журнала „Киевская Старина”, 1892. – 112 с.
198. Миллер Д. Стародубского магистрата книга справ поточных (1690–1722). – Харьков, 1894. – 16 с.
199. Мицик Ю. А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. – Рівне: „Перспектива”, 1999. – 117 с.
200. Мицик Ю. Буремний 1648 рік (Добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998.
201. Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни // Сіверянський літопис. –1999. – № 3. – С. 3-34.
202. Мицик Ю. З матеріалів до „Українського дипломатарію XVI-XVIII ст.” // Наукові записки. Національний університет „Києво-Могилянська

- академія”. – К. Видавничий дім „KM Academia”, 1998. – Т. 3. Історія. – С. 143-151.
203. Мицик Ю. З нових документів по Національно-визвольну війну українського народу (1648 – 1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 3-9; № 6. – С. 12-28.
 204. Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648 – 1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 12-38.
 205. Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 2-11.
 206. Мицик Ю. Листи гетьмана Виговського // Конотопська битва 1659 року. – К., 1996. – С. 82-85.
 207. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). За ред. Л.Зашкільняка. – Львів – Люблін, 1996. – С. 38.
 208. Мицик Ю. Унікальні документи Корсунської полкової канцелярії XVII-XVIII століть // Корсунський часопис. – 1996. – № 4. – С. 3-6.
 209. Мицик Ю.А. Визвольна війна очима полонених повстанців: (Документи-протоколи (конфесати) періоду гетьманства Б.Хмельницького) // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 15-35.
 210. Мицик Ю.А. Невідомі листи керівника Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // Українській історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 134-147.
 211. Модзалевский В. Материалы для биографии стародубского полковника Тимофея Алексеевича // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1917-1918. – Вып. 12. – Ч. 1.
 212. Модзалевский В.Л. Отрывки из Стародубской меской книги за 1664-1673 гг. – Чернигов, 1911. – 37 с.

213. Мокляк В. Документ про виплату річної платні в Полтавському полку // Полтавський краєзнавчий музей. Збірник наукових статей 2004 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – К.: Полтава: Дивосвіт, 2005. – С. 389-413.
214. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII-XVIII в. – К.: издание Андрея и Александра Савицких, 1890. – 223 с.
215. Мякотин В. Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка (1729-1731 гг.). – Харьков, 1896. – 45 с.
216. Мякотин В. Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729-1731 гг.). – К., 1896. – 38 с.
217. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К.: ВУАН, 1931. – 592 с.
218. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) Дмитрия Пашенка. – Чернигов: Издание Черниговского губернского статистического комитета, 1868. – 112 с.
219. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1989. – 389 с.
220. Памятники издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов. Изд.2-е. – К., 1898. – Т. I. – /2/, /VI/, 616 с.
221. Памятники издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов. Изд.2-е. – К., 1898. – Т. II.
222. Памятники издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов. Изд. 2-е. – К., 1898. – Т. III. – 600 с.
223. Памятники, издаваемые временной комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденной при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. 4. – 162 с.
224. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упорядники Ю.Мицик, М.Кравець. – К: ІАіД НАН України, 2003. – 349 с.
225. Протокул до записовання справ поточних на рок 1690. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1852. – 180 с.

226. Реєстр козацких дел в польской метрике в Санкт Петербурге при 3-м департаменте Сената в листах с надписью „Kozackie” / Оттиск из журнала Чтение Общества истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1861. – Кн. 1-3. – 38 с.
227. Реєстр Війська Запорізького 1649 року. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с. – (Джерела з історії українського козацтва).
228. Реєстр козацької старшини 1744 року. Публікація В.Сергійчука // Київська старина. – 1992. – № 5. – С. 19-24
229. Стороженки А. Фамильный архив. – Т. 4. – К., 1910. – 608 с.
230. Стороженко Н.В. Мельницы в Козельце (универсалы XVII в.) // Киевская старина. – 1892. – № 3. – С. 496-497.
231. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоропп и Войцеховичей XVII-XVIII в. – К., 1884. – 316 с.
232. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / І.Крип'якевич, І.Бутич (упор.), В.Смолій та інші.; НАН України, Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
233. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. / Упорядкування І.Бутич. – К.-Львів: НТШ, 2002. – 757 с.
234. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К.-Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.
235. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим историческим описанием Малыя России. – К.: Университетская типография, 1851. – Ч. 1. – 697 с.
236. Швидько Г.К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. – Дніпропетровськ, 2004. – 335 с.
237. Volumina legum Regni Poloniai et Magni dukatus Lithuanie ab anno 1347 ad annum 1780/ Ed. J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. – Т. IV.
238. Zrodla dziejowe. (Polska VI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym). – Warszawa. – Т. V.

239. Zrodla dziejowe. (Polska VI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym). – Warszawa. – T. XX.
240. Zrodla dziejowe. (Polska VI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym). – Warszawa. – T. XXII.

ЛІТЕРАТУРА

А) Історіографічні джерела

241. Ал. Л-ий Сфрагистическая заметка: о печати П.Полуботка // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 9.
242. Алфьоров О. С. До історії покаянової української аристократії (представники роду Голубів XVI-XVIII ст.) // Гетьманський альманах. – К., 2003. – С.147-154.
243. Андреевский А. Последние киевские сотники // Чтения ИОНЛ. – К, 1896. – Вып. X. – С. 34-51.
244. Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя // Квартальник вісника. – Львів, 1938.
245. Андрусяк М. До історії боротьби між П.Дорошенком та П.Суховієм в 1668–1669 р. // Записки НТШ. – Т.150. – Львів, 1929.
246. Андрусяк М. До історії правобічних козаків в 1689–1690 рр.// Записки НТШ. – Т. 100. – Львів, 1930.
247. Андрущенко В., Федоров В. Фінансово-скарбові інститути козацької України // Київ. – 1993. – № 7. – С.128–136.
248. Анисимов Е.В. Время петровских реформ. – Л., 1989.
249. Антонович В.Б. Бец В.А. Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах.- К., 1885.
250. Антонович В.Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра по актам 1679–1716 гг. // Акты Юго-Западной России. – Ч.3. – Т.2. – К., 1868.
251. Апанович О. Гетьман Іван Виговський // Історія України в школі. – 1997. – 1997. – № 1 / 2. – С. 44-48.

252. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи та реальність. – К., 1994. – 95 с.
253. Апанович О.М. Генеральна військова канцелярія // Неопалима купина. - 1995. – № 1-2. – С. 140-142.
254. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1968. – 244 с.
255. Апанович О.М. Військові канцеляристи – вихованці Києво-Могилянської академії // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К., 1995. – С.39-40.
256. Апанович О.М. Козацька старшина // РЕІУ. – К., 1970. – Т. 2. – С. 411.
257. Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // УІЖ. – 1997. – № 2.
258. Астреб М.Г. Процессы Андрея Марковича (глуховского сотника 1709-1714, лубенского полковника 1714-1727, войскового подскарбия 1729-1744). – Полтава, 1909.
259. Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII в. // Киевская старина. – 1883. – Т.VII. – Декабрь. – С. 560-592.
260. Багалій Д.І. Історія Слобідської України.-Харків, 1993. – 255 с.
261. Байда О. Козацькі впливи Брацлавщини на Полтавщину // XIX Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. 1999 р. – Вінниця, 1999. – С. 29-30.
262. Байда О.П. Старшина Полтавського полку (друга половина XVII ст.). – К., 1998. – 41 с.
263. Балабушевич Т.А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України: Збірник наукових праць. – К., 1991. – С.23-32.
264. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства.- К., 1993.-656 с.
265. Барабой А.З. Лизогуби // РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – С. 6.

266. Барвинский В. Выборы сотника в м. Носовка в 1735 г. // Сборник Харьковского историко-филологического общества.-Харьков, 1909. – Т.18.
267. Барвинский В. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1914. – Вып. 21.
268. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII – XVIII вв. – Харьков, 1909.
269. Барловська А. До питання про родинні пріорітети козацької старшини другої половини XVII – XVIII ст. (за матеріалами духовних заповітів) // СЛ. – 2000. – № 1.- С. 33-34.
270. Батюк В. С. Українська державність напередодні та в роки Визвольної війни 1648-1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори // УІЖ. – 1993. – №1. – С.50-56.
271. Біднов В. Марія Магдалина, мати гетьмана Мазепи // Мазепа. Збірник. / Праці Українського наукового інституту. – Т.XLVI. – Серія історична. – Кн.5. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.35-52.
272. Білокінь С. Про національну аристократію України // Розбудова держави.- 1992. – № 1.
273. Бодров Ю. Доля уманського козацтва в кінці XVII ст. // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – С.154-160.
274. Бодров Ю. Історія Уманського козацького полку. Монографія. – К., 2001. – 278 с.
275. Бодров Ю. Уманський козацький полк у добу Руїни. – К., 1999. – 45 с.
276. Бойко І. Іваненки на Переяславщині в XVIII ст. // Історично-географічний збірник. – Т.3. – К., 1929. – С.9-16.
277. Бойко І. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII в. // Історично-географічний збірник. – Т. 2. – К., 1928.
278. Бондарук С.Д. Роль еліти як суб'єкта соціального поступу в історіографії Вячеслава Липинського. – Автореф. дис...канд. істор. наук.- К.,1997.

279. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 331–347.
280. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 44–51.
281. Борисенко В. Українська держава у другій половині XVII ст. // КС. – 1994. – № 5.
282. Борисенко В.Й. До питання про елементи буржуазії на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. // Феодалізм на Україні. Зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 99–114.
283. Борисенко В.Й. Курс української історії з найдавніших часів до XX століття. – К., 1996. – 615 с.
284. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – 262 с.
285. Борисенко В.Й. Тернистий шлях державотворення // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 2–9.
286. Борисенко В.Й.. Занепад Української держави за гетьманування Івана Виговського // Пам'ять століть. – 1999. – № 5. – С. 3–18.
287. Борщак І. Вивід прав Орлика // Стара Україна. – Т. I–II. – Львів, 1925.
288. Борщак І. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Торонто, 1960.
289. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 134–135. – Львів, 1925.
290. Борщак І. Іван Мазепа: Життя і пориви гетьмана. – К., 1991.
291. Борщак І. Мазепа – людина і історичний діяч // Записки НТШ. – Т. 152. – Львів, 1933.
292. Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський. – Львів, 1991.
293. Борщак І.. Мартель Р. Іван Мазепа: життя й пориви великого гетьмана. Пер. з фр. / Упоряд. Л. Ю. Копань. – К.: Рад. Письменник: Журн. „Київ”, 1991.
294. Брехуненко В. Гадяцький полковник Кіндрат Бурлай // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 11–16.

295. Брехуненко В. Дем'ян Лисовець // Полководці Війська Запорозького. – С.199-212.
296. Брехуненко В. Кіндрат Бурляй // Полководці Війська Запорозького. – С.27-38.
297. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005. – 367 с.
298. Бульвінський А. Кримська політика Івана Виговського // Хроніка 2000. – №34. – С. 43-56.
299. Бутич І. Гетьман Данило Апостол – захисник вольностей козацьких // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – К.: „Емма”, 2004. – С. 470-481.
300. Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник.– К.,1926.
301. Василенко М. Конституція Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории РАНИОН. – Т.IV. – М., 1929.
302. Василенко М. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. – Т. I–III. – Чернигов, 1901; 1902; 1909.
303. Василенко М. Матеріали для історії українського права. – Т. I. – К.,1929.
304. Василенко М. Павло Полуботок. З приводу двістолітньої річниці його смерті (24.XII.-1724) // Україна.-1925.- Кн.6.-С. 80-108.
305. Василенко М.П. Територія України XVII ст. // Ювілейний збірник на пошану академіку Д.І.Багалію. – К: ВУАН, 1927. – Т.1. – С.112-132.
306. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. – Т.1. – СПб.: Издание Стесюлевича, 1880. – X, 486, СIII, XX с.
307. Величко О. Козацькі полковники: біографічні і родовідні дрібнічки // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип.1. – Біла Церква, 2000.

308. Величко О.В. Українська козацька старшина: Актуальні питання сучасної історіографії // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Зб. нав. пр. / Ред. кол.: Вашкевич В. та ін. – К., 1999. – С.17-23.
309. Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса // Український історик. – 1971. – № 3-4. – С.23-35.
310. Винокур І.С., Степанков В.Г., Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века // УІЖ. -1990.
311. Владимирский-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Б. Хмельницкого. – К., 1888.
312. Возняк М. Хтож автор так званого Літопису Самовидця // Записки НТШ.- Т.СЛІІІ.
313. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. – 1888. – Т.ХХІІ. – Май. – С.125-156.
314. Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. – 1888. – Т. ХVІІ. – Февраль. – С.269-284;
315. Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича. – К., 1888. – 23 с.
316. Востоков А. Черняк Иван, полтавский полковник // Киевская старина. – 1889. – № 10. – С.1-17.
317. Гавриленко А. Доля роду Яцька Засядька, полковника Лубенського, протягом трьох з половиною століть // Український засів. – 1997. – № 4-6.
318. Гавриленко В.О. „Малороссийский гербовник” // РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – С. 76.
319. Гаєцький Ю. Походження старшинських родів в Гетьманщині // Українська культура. – 1995. – № 4. – С. 32-34.
320. Гаєцький Ю. Сторінки з побуту Гетьманщини. Вибір полковника // СЛ. – 1997. – № 1-2. – С. 47-48.
321. Газін В. В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в українській державі (1663-1665 рр.). – К., 2001. – 20 с.
322. Газін В. В. Постать гетьмана Павла Тетері (1663-1665 рр.) в українській історіографії // Наукові праці Кам'янець- Подільського педагогічного

- університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. – Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7. – С. 172-179.
323. Газін В. Діяльність подільського полковника Остапа Гоголя наприкінці 50-их – у першій половині 60-их рр. 17 ст. // Тези XIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С.25.
 324. Газін В. Крим-Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663-1665 рр.) // УІЖ. – 2001. – № 1. – С.62-72.
 325. Газін В. Поділля в повстанні 1664-1665 рр. на Правобережній Україні // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник.-Хмельницьк, 1995.-С.33-46.
 326. Газін В. Політична програма гетьмана П.Тетері // Українська козацька держава: Витоки і шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип.7. – С.190-198
 327. Газін В. Полковник Брацлавський Василь Дрозденко – один з визначних діячів історії України другої половини XVII ст. // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9-11 вересня 1994 р. м. Кам'янець-Подільський. – Хмельницький, 1994. – Ч.1. – С.249-252;
 328. Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в українській державі (1663-1665 рр.). – К.,2001. – 20 с.
 329. Газін В.В. Участь січовиків у подіях Чорної Ради 1663 р. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.–Запоріжжя, 1997.
 330. Гайдай Г. Козацький суд // Укр. світ. – 1996. – № 5. – С. 20-21.
 331. Галь Б. О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIXст.- Дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2000. – 198 с.
 332. Гарасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Записки НТШ. – Т.59–60. – Львів, 1904.

333. Герасимчук В. Чуднівська кампанія // Записки НТШ. – Т.110–114, 116. – Львів, 1912–1913.
334. Герасименко Н. Данило Апостол // Володарі гетьманської булави. – К., 1994.
335. Герасименко Н. Данило Апостол // Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 338-345.
336. Герасименко Н. До родоводу Апостолів. // Українська генеалогія. – К., 1996.
337. Герасименко П.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 92–102.
338. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. – Львів, 1913. – /2/, 149 с.
339. Герасимчук В. Виговський і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т.87, 88, 89.
340. Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // Науковий збірник в честь М.Грушевського. – Львів, 1906.
341. Герасимчук В. Смерть Виговського // Ювілейний збірник в честь М.Грушевського. – Т.І. – К., 1928.
342. Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654. – К., 1962.
343. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970.
344. Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648-1657). // УІЖ. – 1979. – № 1. – С. 26-27.
345. Горенко-Баранівська Л. Військова музика України-Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. // Історія України. – 2002. – № 45. – С. 7-11.
346. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К.: ТОВ УВПК „Екс об”, 2005.
347. Горобець В Іван Нечай // Полководці Війська Запорозького. -С.261-276.
348. Горобець В Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654-1659 рр.) // УІЖ.-1998.-№ 1-2.

349. Горобець В. Специфіка українського козацького державотворення // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 281-282.
350. Горобець В. „Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову... (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип.2.
351. Горобець В. „Чорна Рада” гетьмана Івана Брюховецького // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В.Недяк, керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, ілюстратор. – К.: „Емма”, 2004. – С. 339.
352. Горобець В. Генеральна і Старшинська ради // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 285-293.
353. Горобець В. Гетьман Д.Апостол // Історія України. – 1997. – № 5.
354. Горобець В. Злет і падіння гетьмана Івана Брюховецького // Історія України. – 1997. – № 38. – С.1-3; № 39. – С.3-4.
355. Горобець В. Іван Нечай – полковник Білоруський // Історія України. – 1997. – № 17.
356. Горобець В. Інститут гетьманства та генеральної старшини // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 294-313.
357. Горобець В. Полково-сотенний устрій Гетьманату // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 314-324.
358. Горобець В.М. Апостол Данило Павлович // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 112.
359. Горобець В.М. Громадянські війни в Україні другої половини 1650- першої половини 1660-х років // ЕІУ. – К., 2004. – Т. 2. – С. 216.
360. Горобець В.М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. // УІЖ. – 1993. – № 2, 3. – С. 70.
361. Горобець В.М. Малоросійська колегія та реформи державного устрою України. 1722–1727 рр. Автореф. канд. дис. – К.,1993.

362. Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині // Середньовічна Україна. – К.,1994. – Вип. І.
363. Горобець В.М. Проблема легітимізації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Росією та Річчю Посполитою (1654-1665).- Дис. докт.... іст. наук. 07.00.02. – К., 2002. – 454с.
364. Горобець В.М. Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII- XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 34-40.
365. Грабовецький В.В. Західно-українські землі під час визвольної війни 1648–1655 рр. – К.,1972.
366. Грабовецький В.В. Покутське повстання 1648 // РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – С. 404.
367. Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени // Сборник Императорского Русского Исторического Общества.- т. 26. – СПб., 1879.- 695 с.; т. 29.- СПб., 1881. – 736 с.
368. Грозовський І.М. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 2 . – С. 130–136.
369. Грушевський М. К истории Переяславской рады 1654 г. // Доклады АН СССР. – Л., 1929. – С.299-305.
370. Грушевський М. Незвісний епізод з життя Дорошенка // Записки НТШ. – Львів, 1930. – Т.150.
371. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. II. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 211-224.
372. Грушевський М. Історія України-Руси.-Т.Х.
373. Грушевський М.С. Виговський і Мазепа //Літ. Наук. вісник. – Т.46.–Київ-Львів, 1909.–С. 417-428.
374. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К., Львів. – 1913 (репринт. – К., 1990). – С. 325.

375. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К.,1991.
376. Грушевський О. Гетьманські земельні універсали 1660-1670 років // Історико-географічний збірник. – К., 1927. – Т.І. – С.40-92.
377. Грушевський О. Глухів і Лебедин // Записки НТШ. – Т.92. – Львів, 1909
378. Грушевський О. Конфіскація земель у мазепинців // Записки НТШ. – Т.92. – Львів, 1909.
379. Гурбик А. Антон Жданович // Полководці Війська Запорозького. – Кн.1.
380. Гурбик А. Київський полковник Антон Жданович //Український історичний журнал, 1998.-№ 3-4.
381. Гурбик А. Сподвижник Богдана Хмельницького Антон Жданович // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Зб.наук.праць.-К., 1995.-С.109-119.
382. Гуржий А.И. Формирование крупного феодального землевладения козацкой старшины на Левобережной Украине (вторая половина XVII – 60-е годы XVIII вв.) // История СССР. – 1983. – № 3. – С.153-162.
383. Гуржій І.О. Козацькі літописи // РЕІУ. – К., 1970. – Т. 2. – С. 414.
384. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – 207 с.
385. Гуржій О. І. Гетьманська влада в українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського) : Автореф. дис...д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. –32 с.
386. Гуржій О. Іван Богун // Полководці Війська Запорозького. – Кн.1. – С. 7-26;
387. Гуржій О. Іван Богун: деякі міфи та реальність // УІЖ. – 1998. – № 1 – С. 99-111.
388. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право.- К.: Основи, 1996.- 223 с.
389. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. – Т.8. – К., 1999. – 303 с.
390. Гуржій О.І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). – К.,1994.

391. Дабижа А.В. Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива // Киевська старина.-1886.-№ 6.
392. Дан О. Доля брацлавського козацтва // Студії з історії Степової України. – Запоріжжя, 2003. – Вип.1.- С.11-12.
393. Дан О. Козацтво Брацлавщини в боротьбі за свободу і незалежність. 1648-1676 рр. – К.: „Стилос”, 2004. – 287 с.
394. Данилович В. Нові дані для біографії Івана Сірка // Записки Українського Наукового Товариства у Києві.-1908.-Кн.3.-С.140-148.
395. Дашкевич Я. Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина.-1995.-№4.-С.95-101.
396. Дашкевич Я. Гетьман Павло Тетеря – задуми Хмельницького, доля Виговського // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В.Недяк, керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, ілюстратор. – К.: „Емма”, 2004. – С. 333.
397. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. // Пам'ятки України.-1990.-№ 2- С.11-13; № 3.- С.18-20.
398. Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні / Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. Матеріали круглого столу // УІЖ.-1990.-№ 12.-С.20-22.
399. Дашкевич Я. Павло Тетеря – незрозумілий гетьман (1662–1665) // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2 (6–7). – С.81–100.
400. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети.- К.: Варта, 1995.- С.253-283.
401. Дашкевич Я. Подільські полки (середина XVII – початок XVIII ст.) // VI Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. 1988. – Вінниця, 1988. – С.18-19.
402. Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII-XVIII століть на Україні – штучна „біла пляма” // Пам'ятки України. – 1990 – № 1. – С.6-8.

403. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XVI-XVIII ст.) // Записки НТШ. – 1991. – Т.222.
404. Джиджора І. До історії Генеральної Військової канцелярії // Записки НТШ. – Т. 107. – Львів, 1912. – С. 39-51.
405. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – Львів, 1910–1911.
406. Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720–1730 рр. // Записки НТШ. – Т.61. – 1904.
407. Джиджора І. Україна у першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930.
408. Дзира Я. Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971.
409. Дзира Я. Іван Виговський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології // Конотопська битва 1659 року. Збірка наукових праць. – К., 1996. – С.43-76.
410. Дзира Я. Михайло Ханенко // Гетьмани України: Історичні портрети. Зб. – К., 1991. – С.93-100.
411. Дзира Я. Національна свідомість української інтелігенції : за матеріалами історико-літературних пам'яток 30-80-х рр. 18 ст. // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т. 4. – С. 431 – 459.
412. Дзира Я. Палеографія реєстру всього Війська Запорізького 1649 р. – видатної пам'ятки живої української мови середини 17 ст. // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т. 5. – № 1. – С. 53 – 80.
413. Дзира Я. Тематика козацьких літописів Лівобережжя середини – другої половини 18 ст. // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т. 5. – № 1. – С. 81 – 99.
414. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.
415. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1990.

416. Дорошенко Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка, 1665-1666 // Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1942. – С.120-144.
417. Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці Українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1939. – С.30-41.
418. Дядиченко В. З історії боротьби українського козацтва проти шляхетської Польщі 1690–1699 рр. – К., 1946.
419. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII- початку XVIII ст. – К. Видавництво АН Української РСР, 1959.
420. Дядиченко В. Семен Палій. – Саратов, 1942.
421. Дядиченко В.А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690-1699 рр.) // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. – 1946. – Кн. 2.
422. Дядиченко В.А. Мазепа Іван Степанович // Радянська енциклопедія історії України (далі – РЕІУ). – К., 1971. – Т. 3. – С. 67.
423. Дядиченко В.А. Участь українських козацьких полків в Азово-Дніпровських походах 1695–1696 рр. // Наукові записки інституту історії України АН УРСР. – К., 1952. – Т. 4.
424. Енсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Т.92. – Львів, 1909.
425. Ефименко А. Малороссийское дворянство и его судьба // Очерки, исследования и заметки по истории Малороссии.- К., 1895. – Т. 1.
426. Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы. – Кн. 4. – 1891.
427. Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Южная Русь: очерки, исследования и заметки.- СПб., 1905.- В 2 т. – Т. I. – С. 145-200.
428. Єфимовський В. До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини // Науковий збірник за 1927 рік. – К., 1927. – С.29-35.

429. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Монографія. – Дніпропетровськ: Лір ЛТД, 2003. – 462 с.
430. Заруба В.М. Походи українських та російських військ на Крим у 1687 і 1689 // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 65–75.
431. Заруба В.Н. Украинское козацкое войско в борьбе з турецько-татарською агресією. Последняя четверть XVII в.- Харків.: „Основа” при ХГУ, 1993. -167 с.
432. Историко-статистический очерк Золотоношского Красногорского богословского второклассного женского монастыря (Полтавской епархии). – Полтава, 1859.- 53 с.
433. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 3. Женские и закрытые монастыри. – Чернигов, 1872. – 2+255+IV+1 с.
434. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 3. Мужские монастыри. –Чернигов, 1872. – 2+392+IV+1 с.
435. Историко–статистическое описание Черниговской епархии. Кн.5. Губ. г. Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский и др.–Чернигов, 1874.– 2+443+4 с.
436. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.-Кн.6. Уезды: Новгород-северский, Конотопский и Борзненский. – Чернигов, 1874. – 2+541+4 с.
437. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.-Кн.7. Уезды: Стародубенский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский. – Чернигов, 1873. – 2+436+4 с.
438. История СССР. – М.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1948. – Т. I.
439. Іваненко А.О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінецьXVIII ст.). Автореф. дис... канд. істор. наук.: 20.02.22. – К., 2003.
440. Іваненко А.О., Кривошея В.В. Сотенна старшина Київського полку // Наукові записки з української історії / Переяслав-Хмельницький

- державний педагогічний інститут ім. Г.С.Сковороди. – К.-Переяслав-Хмельницький, 1999.-Вип.VIII.- С.36-38.
441. Іваницький–Василенко С. Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип.1. – К., 1925. – С.122-180.
 442. Ільїн О. Холодовичі і Шрамченки // СЛ. – 1998. – № 2. – С. 98; Люди старої Сіверщини // СЛ. – 1998. – № 2. – С. 86.
 443. Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора- летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. II. – С. 86-87.
 444. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894.- 59 с.+ 24 с.;
 445. Каманин И. Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого. – К.: Тип. Артель печат. дела, 1905. – 20 с.
 446. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М.,1999.
 447. Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии, относящихся за время: 8-е генваря 1654- 30-е мая 1672 года.-М.,1870.-180 с.
 448. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький – Львів, 1996.-327 с.
 449. Кісь Я.П. Татарські шляхи на Україні XVI–XVII ст. // Жовтень. – 1986. – № 4. – С.134–136.
 450. Клепацький П. Літопис Самійла Величка // Записки Полтавського ІНО. – 1925. – Т. 2. – С. 37–76.
 451. Клепацький П. М.О. Максимович як історик // Україна. – К.,1927. – Кн. 6. – С. 82-83.
 452. Коваленко О. З неопублікованих праць Вадима Модзалевського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6.
 453. Коваленко О.Б. Павло Полуботок – політик і людина.- Чернігів: „Деснянська правда”/ Сіверянський літопис. – 1996. – 93с.

454. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К. : Основа, 1996. – 317 с.
455. Козубенко К.І. Слідство про хутори в сотнях Яготинській та Березанській 1730 р. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVII. – С.205-216.
456. Козубенко К.І. Яготинська сотня за даними ревізії 1723 року // Записки Полтавського ІНО. – Полтава, 1925. – Вип.ІІІ.
457. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст.- К., 1963.- 388 с.
458. Кондратьєв І. До питання про взаємини любецької шляхти і замкового панства (друга половини XVI- XVIII ст. // СЛ. – 2000. – № 2. – С. 26-33.
459. Кондратьєв І. Любецька „околиця „ у XVI- XVIII ст // Україна і Росія в панорамі століть: збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 72-79.
460. Кондратьєв І. Любецька шляхта в історії України XVII XVIIIст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. К.: Стилос. – С. 75-82.
461. Кондратьєв І. Любецький замок і любецька околиця за часів Хмельниччини // Сіверянський літопис. –1998. – № 6. – С.29-36.
462. Кондратьєв І. Один із старовинних боярських родів Любеча // Людина, суспільство, культура: історія і сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка.-Чернігів,1996.-С.25-27.
463. Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч.-К., 1999.-106 с.
464. Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657 // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т.31-32; Львів, 1900. – Т.38. – С.1-20.
465. Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря // Науковий збірник, присв'ячений М.Грушевському. – Львів, 1904. – С.257-287.
466. Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648-1678 рр.). – К.: ІПіЕД НАНУ, 2000. – 96с.

467. Корніяка М., Кривошея В., Кривошея І. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Бориспіль. – К.: ІП іЕД НАНУ, 2000.
468. Корпанюк М. Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище. – К.: Літопис, 1997. – 161 с.
469. Костомаров М. Мазепа и мазепинцы // Собр. соч. – Т. 16. – СПб., 1905.
470. Костомаров М. Гетьманство Івана Виговського і Юрія Хмельницького. – Тернопіль, 1891. – 4+234 с.
471. Костомаров М. Руина. Гетманство Брюховецького, Многогрешного и Самойловича.- Собр. соч. – Кн.VI., Т.XV.- СПб., 1905.- XV+374 с.
472. Костомаров М.И. Русская история в жизнеописаниях ее главных деятелей. – Кн. II. – Вып. V. – М., 1991. – С. 299.
473. Костомаров Н. Гетьманство Ю.Хмельницького // Исторические монографии и исследования.-Спб, 1872.- Т.II. – 376 с.
474. Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Русская старина – 1876. –Т.15.-С.523.
475. Кравченко В. "Короткі відомості про Малу Росію" 1773 р. – перша опублікована пам'ятка вітчизняного українознавства // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т. 5. – № 2. – С. 4 – 16.
476. Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. – К., 1993.
477. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. – К.: Стилос, 2002.- 396с.
478. Кривошея В. Еліта нації та еліта суспільства (або деякі питання української генеалогії) // Розбудова держави. – 1997. – № 11. – С.48-55.
479. Кривошея В. Етнічний склад української козацької старшини (1648-1782) // СЛ. – 1997. – № 4.
480. Кривошея В. Етнічний склад української козацької старшини (1648-1782) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / Збірник сер. „Політологія і етнологія”.-Вип.2.-К., 1997.- С.37-45.

481. Кривошея В. Козацька еліта гетьманської держави (деякі питання методології) // Україна: ретроспектива і перспектива: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С.3-19.
482. Кривошея В. Національна еліта та її роль у становленні української нації і держави // Черкащина в новітній історії української нації і держави: Збірник наукових праць / За ред. О.М. Майбороди, В.В. Масненка.- К., 1999. – С. 41-64.
483. Кривошея В., Кривошея І. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Березань. – К.: ІПіЕД НАНУ, 2001. – 93с.
484. Кривошея В., Ярова Г. Реєстр полкової старшини Київського полку // Наукові записки з історії України / Переяславський державний педагогічний інститут ім. Г.С.Сковороди.-Переяслав-Хмельницький, 1999.- Вип. IX.-С.60-62.
485. Кривошея В.В. Кузнець Т.В. Національна еліта, Уманщина, козацтво. – К., 1998. – 80 с.
486. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків.- Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 391с.
487. Кривошея В.В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // СЛ. – 1997. – № 1-2. – С. 32-45.
488. Кривошея В.В. Джерела формування української козацької старшини (перша половина XVII століття) // Інтелігенція – гуманна об'єднувальна сила суспільства. – К.: Стилос, 1999.- С.33-67.
489. Кривошея В.В. Національна еліта гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1649-1782 рр. – К.: ІП і ЕД НАНУ, 1998. – Ч.І. – 269с.
490. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648-1782 рр.). – К., 1998. – Ч. II. – 344с.
491. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.1. Урядники гетьманської адміністрації. Видання 2-е: доповнене, уточнене і виправлене. – К.: Стилос, 2005.

492. Кривошея В.В. Українське козацтво у світлі цивілізаційного підходу // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект / Журнал „Діалог. Історія, політика, економіка” . – 2004. – № 5. – С. 364–373.
493. Кривошея В.В., Кривошея І.І. Сосниця козацька. – К.: ІПіЕД НАНУ, 1999.– 67 с.
494. Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва І.Борзна. ІІ.Волинка.- К.: ІПіЕД НАНУ, 1999.-126 с.
495. Кривошея В.В., Орел В.М. Українська шляхта напередодні Визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К.: ІПіЕД НАНУ, 2000. – 139с.
496. Кривошея І. Етнічний склад старшини Переяславського полку в XVII-XVIIIст. // Україна вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 24-35.
497. Кривошея І.І. Старшина Баришівської сотні Переяславського полку у XVII-XVIII ст. (персональний склад та генеалогія). – К., 1998. – 19 с.
498. Кривошея І.І. Генеалогічні розписи козацько-старшинських родин Яготинської сотні Переяславського полку // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – С.23-31.
499. Кривошея І.І. Еволюція Іркліївської сотенної старшини в XVII-XVIII ст. (Переяславський полк) // Збірник наукових праць. – Умань, 1997. – Вип. III. – С.199-207.
500. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648-1782). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Умань, 1998. – 261 с.
501. Кривошея І.І. Козацький рід Тулубів: Спроба поколінного розпису // Збірник наукових праць Київського військового гуманітарного інституту. – 1998. – № 1. – С.39-45.
502. Кривошея І.І. Козацько-старшинські родини грецького походження на Переяславщині в XVII- XVIIIст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-

- Подільський державний педагогічний університет, 1999. – Т. 3 (5). – С. 55-60.
503. Кривошея І.І. Козацько-старшинські родини грецького походження на Переяславщині в XVII-XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т.3. – С.55-59.
 504. Кривошея В.В., Кривошея І.І. Родовідні козаків Терехтимирівської сотні // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4 – С.64-66.
 505. Кривошея І.І. Синодики як джерело до генеалогії козацько-старшинських родин Переяславського полку // Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.2. Синодики як джерело козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998. – С.81-82.
 506. Кривошея О.В. Родовідна книга дворян Новгород-Сіверського намісництва як джерело з історії козацтва // Історичні витоки козацького роду в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції у 8 частинах / За наук. ред. к.і.н. О.К.Струкевича. – Вінниця, 2004. – Ч. 7. – С. 30-33.
 507. Крикун М. З історії української козацької старшини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. 233. – С.385-315.
 508. Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). За ред. Л.Зашкільняка. – Львів-Люблін, 1996. – С.116-144.
 509. Крикун М.Г. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років. До питання про політику Петра І стосовно України // Україна модерна.-Львів, 1996.-Ч. І.-С.42-88.
 510. Крикун М.Г. З історії міграції на Україні в другій половині ХУІІ ст. // Вісник Львівського державного університету. Серія історична. –Львів, 1973.- Вип. 9. – С. 78-89.
 511. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.- К., 1954.- 535 с.

512. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // ЗНТШ – Львів, 1917. – Т. 123-124.
513. Крип'якевич І. З пограничної українсько-московської переписки 1649-1651 рр. // ЗНТШ.-1929.-Т.150.-С.8-91.
514. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
515. Крип'якевич І. Остафій Астаматій, український посол до Туреччини в 1670-х рр. // Україна.-1927.-Кн.IV.-С.6-11.
516. Крип'якевич І. Сербі в українському війську 1650-1660 рр. // Записки НТШ.-Львів,1920.-Т.129.-С.81-93.
517. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (І. Рада. ІІ. Генеральна старшина) // Записки НТШ. – Т. 138-140. – Львів, 1925. – С. 68-73; ІХ. Держава Богдана Хмельницького. – Т. 151. – 1931.
518. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. VI. Суд // Записки НТШ. – 1927. – Т. 147. – С. 78-80.
519. Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання.-1966.-Вип. 2. – С.123-148.
520. Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького // Україна. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 180-181.
521. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727-1734). – Аусбург: УВАН, 1948.
522. Крупницький Б. Гетьман Мазепа і його доба. – К.: Вид-во „Україна”, 2003.– 237 с.
523. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності. –Варшава, 1938. – 251 с.
524. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик, його життя та доля. (Передмова О. Оглоблина.) – Мюнхен, 1956 / Перевидання: К., 1991.
525. Крупницький Б. Гетьмани і Православна Церква в Українській Державі в XVII–XVIII ст. Віра і знання // Праці наукового богословського інституту Української Православної Церкви в ЗДА. – 1954.
526. Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688. – Прага, 1941.

527. Крупницький Б. Миргородський полковник Павло Апостол (1618-1678) // Праці українського історико – філологічного товариства у Празі.-Прага, 1944.-Т.5.-С.42-46.
528. Крупницький Б. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. // За державність. – Каліш, 1935.
529. Ксензенко С. К истории рода Зарудных. Из семенного архива Скибинских // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1917. – Вып.15. –С.73-85.
530. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши. – Т. 3.
531. Курас Г. Життя і смерть Петра Дорошенка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С.48–55.
532. Кучер В. До родоводу козацько – старшинського роду Черняків // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С.62-63.
533. Лазаревский А. Крыжановские // Киевская Старина. – 1884. – № 5. – С.7-13.
534. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии: Левенцы // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С.445-451.
535. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии: Трощинские // Киевская старина. – 1888. –Т.XXIII. – № 10. – С.371-373.
536. Лазаревский А. Василий Золотаренко, полковник нежинский // Черниговские губернские ведомости.-1853.- № 31.
537. Лазаревский А. Генеральный писарь Андрей Безбородко (1711-1780) // Киевская старина.-Т.XXVIII.-Кн. I.-С.135-140.
538. Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским // Основа. – 1861. – № 8. – С.9-19.
539. Лазаревский А. Голубы // КС. – 1882. – № 5. – С. 1-6.
540. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов: 1672 – 1805 гг. // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 101 – 133.

541. Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII в. // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца.-1896.- Кн.XI.-Отд.II. – С.34-203.
542. Лазаревский А. Кролевецкие сотники // Черниговские губернские ведомости. – 1862. – № 3. – С. 14.
543. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Афендики // Киевская старина. – 1886. – № 7.- С.443-445.
544. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Лизогубы // Киевская старина. – 1882. – №1.- С.101-125
545. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Марковичи // Киевская старина.- 1884.-№ 1.-С.51-82.
546. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Марковичи // Кинвская стврина. – 1884. – Т. VIII. – С. 65.
547. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Миклашевские // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 243-253.
548. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Томари // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С.14-20
549. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии: Милорадовичи // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С.479-498.
550. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии: Свечки // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С.253-258.
551. Лазаревский А. Максим Ильяшенко, полковник лубенский, 1677-1687. // КС. – 1891. – Т. XXXII. – С. 186-189.
552. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне. – К., 1908. – С. 87.
553. Лазаревский А. Михайло Борохович, гадяцкий полковник // Киевская старина. – 1890. – 1890. – Т.XXVIII. – № 2. – С.547-551.
554. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т.I. Полк Стародубовский.- К., 1888.- XVI /470/ XXX /2/ с.
555. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т.II. Полк Нежинский. – К., 1893.- IV /521/ XXV /3/ с.

556. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т.Ш. Полк Прилуцкий.- К., 1902.- XIV/462/ XXIII/3/ с.
557. Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии в XVIII в. Ш. Сотники // РА. – 1873. – Кн. 1. – С. 341-388.
558. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. – 1875. – Кн. 1. – С. 311-314.
559. Лазаревский А. Очерки Малороссийских фамилий. Безбородки // Русский архив. – 1875. – № 3. – С. 311-314.
560. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Галаганы // Русский архив.-1875.-Т.1.-С. 318-322.
561. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Гамалеи // Русский архив.-1875.-Т.1.-С.439-448.
562. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Гоголи-Яновские // Русский архив.-1875.-Т.1.-С.451-455.
563. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Горленки // Русский архив.-1875.-Т.2.-С.248-258.
564. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Грабянки // Русский архив.-1875.-Т.2.-С.259-264.
565. Лазаревский А. Очерки Малороссийских фамилий. Дмитрашки-Райчи. // Русский архив. – 1875. – Т. 8. – С.402-405.
566. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Жученки-Жуковские // Русский архив.-1875.-Т.2.-С.406-409.
567. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Иваненки // Русский архив.-1875.-Т.3.-С.297-298.
568. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII в.в. Бороховичи // Русский архив. – 1875. – Т.Ш. – С.314-317.
569. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII в.в. Искры // Русский архив. – 1875. – Т.Ш. – С.300-302.

570. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII в.в. Герцики // Русский архив. – 1875. – Т. III. – С. 448-450.
571. Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2.
572. Лазаревский А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века // РА. – 1880. – № 1.
573. Лазаревский А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII ст. // Русский архив. – 1880. – Т. 1. – С. 137-209.
574. Лазаревский А. Полтавщина в XVII веке // Киевская старина. -1891.-Кн.9.- С.357-374.
575. Лазаревский А. Рассказы из истории Левобережной Украины XVIII века. II. Украинские сотники // Черниговский листок. – 1863. – № 13-14.
576. Лазаревский А. Семья Скоропадский (1674-1758). Люди старой Малороссии // Исторический вестник. -1880.-Т. II.
577. Лазаревский А. Судьба наследства полковника Искры // Русский архив. – 1869. – № 9.
578. Лазаревский А. Сулиминский семейный архив // Киевская Старина. -1882. – № 11.- С.292-327.
579. Лазаревский А. Универсал гетмана Скоропадского о надаче маестностей значному войсковому товарищу Тимофею Радичу // Черниговские губернские ведомости. – 1885. – № 3.
580. Лазаревский А.М. Властная гетманша // Киевская старина. -1882.-№ 1.- С.213-214.
581. Лазаревский А.М. Генеалогический самообман // КС. – 1893. – Кн. 3. – С. 532-534.
582. Лазаревский А.М. Забавная родословная // КС. – 1882. – № 1.

583. Лазаревский А.М. Исторический очерк местности, составлявшей Полтавский полк (неоконченная рукопись) // Киевская старина.-1903.-Т.81.-Апрель. – С. 97-107.
584. Лазаревский А.М. К вопросу о Грабянкиной летописи // Киевская старина. – 1897. – № 2. – С. 41 – 42.
585. Лазаревский А.М. Материалы для истории общественного и частного быта в Малороссии в 18 в. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1896. – Т. 11. – Отд. 3. – С. 60 – 116.
586. Лазаревский А.М. Материалы для истории торговли пенью Стародубья с границей в начале 18 в. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1901. – Т. 15. – № 1.- Отд. 3. – С. 34 – 38.
587. Лазаревский А.М. Образчик старинной малорусской эпитафии: эпитафий о действиях в жизни и преставлении Николая Ивановича Тризны, бунчукового товарища (1694 – 1776 гг.) // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 180 – 181.
588. Лазаревский А.М. Описание рек Черниговского наместничества 1785 г. // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – 1868 . Т.2. – № 1-2. – С. 1 – 34.
589. Лазаревский А.М. Опыт указателя источников для изучения малороссийского края в историческом и географическом отношениях // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 45, 46.
590. Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII вв. Кочубей (В.Л.Кочубей), Мазепа и М.Кочубей // Русский архив.-1876.-Т.3.-С.438-455.
591. Лазаревский А.М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Вып. 1.
592. Лазаревский А.М. Пасека Богдана Хмельницкого // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 4 – 5.
593. Лазаревский А.М. Посылка гетмана Апостола в Малороссию за лекарством// Киевская старина. – 1889. – Т. 24. – № 3.

594. Лазаревский А.М. Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337 – 342; № 10. – С. 173 – 175.
595. Лазаревский А.М. Суды старой Малоросси // Киевская старина. – 1898. – № 7-8. – С. 75 – 115.
596. Лазаревский А.М. Ходатайство гетмана Апостола о назначении в Глухов второго доктора // Киевская старина. – 1902. – № 2. – С. 88 – 89.
597. Лазаревский А.М. Хозяйство украинского пана 18 в.: бунчуковый товарищ Забела // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 7
598. Лазаревский А.М. Черты быта и нравов 17 – 18 вв. // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – 1872. – Т. 2. – №5-6. – С. 79 – 98.
599. Левицкий О. Очерки народной жизни Малороссии во 2-ой половине XVII в. – К., 1901.
600. Левицкий О. И. Очерк внутренней истории Малороссии во II пол. 17в. // Киевские университетские известия. – 1874. – № 6.
601. Левицкий О. И. Очерк внутренней истории Малороссии.// Киевские университетские известия. – 1876. – № 4.
602. Левицький О. По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку / Передм., ред. і пер. М.Горбаня. – Х.: Рух, Б.р. – 252 с.
603. Ленченко В. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 63–68.
604. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII–ім столітті. // Липинський В. Твори. Історична секція.- Т.3. – Філадельфія, 1991. – 345 с.
605. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.–Філадельфія–Пенсільванія, 1980.
606. Лола О.П. Данило Нечай. – К., 1956.
607. Лукомский Д., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914.

608. Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1992.
609. Лучицкий И.В. Киев в 1766 году // Киевская старина.-1888.-№ 1.-С.5-8.
610. Мадзюк І. Гоголівська сотня Київського полку 1766 г.- К., 1926.- 66 с.
611. Майтак С. Грошовий обіг козацької доби XVI-XVIII століть // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В.Недяк, керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, ілюстратор. – К.: „Емма”, 2004. – С. 566-569.
612. Максимович М. Заметка о первых гетманах козацких и первых полковниках прилуцких (Письмо к Н.А. Маркевичу) // Москвитянин. – 1849. – № 9. – С. 1-6.
613. Максимович М. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Б.Хмельницкого // Собр. соч. т.1.- К., 1876.- С.654-746
614. Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком к Н.И. Костомарову (Письма 6-7) // Спб., – 1860. – № 8; Письма о Богдане Хмельницком к Н.И. Костомарову (Письма 8-18) // СПб., 1861. – Кн. 2. – С. 105-120: Кн. 5. – С.1-23;
615. Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. I.
616. Максимович М. Сотник Іван Максимович і його рід // Неопалима купина. – 1995. – № 1-2. – С. 157-169.
617. Максимович М.А. // Энциклопедический Словарь Брокгауз-Эфрон. – Т.18.
618. Максимович М.А. Заметка о первых гетманах козацких и первых полковниках прилуцких” (Письмо к Н. А. Маркевичу) // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Том I. – Отдел исторический. – К.,1876. – С.321-325.
619. Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (письмо к М.А. Грабовскому) // Собр. соч. М.А. Максимовича.- Т. I Отдел исторический. – К., 1876. – С. 248-277.
620. Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком к М. П. Погодину. Письмо третье // Собр. соч. М. А. Максимовича. Том. I . Отдел

- исторический. – К., 1876. – С. 400 –407.; Письма о Богдане Хмельницком к М. П. Погодину. Письмо четвертое. – С. 407 – 413.
621. Максимович М.О. Вибрані українознавчі твори. – К., 1994.
622. Максимович М.О. Киевъ явился градом великимъ...: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. іст. – біогр. нарису В.О. Замлинський. – К., 1994.
623. Маркевич Н. История Малороссии. – Т. III.
624. Матях В. Гетьман в еміграції Пилип Орлик і перша Конституція України 1710 року // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В.Недяк, керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, ілюстратор. – К.: „Емма”, 2004. – С. 444-447.
625. Мельник А. Чернігівське козацтво // Україна: вчора, сьогодні, завтра. – Запоріжжя, 2003. – С.50-61;
626. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. – К., 1998. – С. 125-139.
627. Мельник Л. Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя) // РД. – 1998. – № 1-2. – С. 93-97.
628. Мельник Л.Г. Боротьба за українську держаність (XVII ст.). – К.: Освіта, 1995.
629. Миллер Д. Очерки из истории и быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // КС. -1897. – Т. LVI. – № 1.
630. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство // КС. – 1897. – № 1. – С. 1-31; № 2. – С. 188-200; № 3. – С. 351-354; № 4. – С. 1-47.
631. Милорадович Г.А. О роде дворян и графов Милорадовичей. – К., 1871; Его же. Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей. – К., 1884.
632. Милорадович Г.А. Родословная дворян и князей Кочубеев // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С.46-50.
633. Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. Т.1-2. – СПб., 1901. – Ч.I. – 114 с; Ч.II. – 464 с; Ч.III. –406 с; Ч. VI – 316 с.

634. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 pp.). – К. 1975. – 259 с.
635. Мицик Ю.А. Герасим Яцкевич // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети.-К.,1998. – Кн.1. – С.391-396.
636. Мицик Ю.А. Гетьман // Українське козацтво: мала енциклопедія. – К., Запоріжжя: 2002. – С. 98.
637. Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – 83 с.
638. Мицик Ю.А. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С.191-236.
639. Мицик Ю.А. Іван Кунцевич-Миньківський // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К.,1998. – Кн.1. – С.193-198.
640. Мицик Ю.А. Йосип Глух // Полководці Війська Запорозького... – С.53-62.
641. Мицик Ю.А. Канів козацький. – Канів, 1997. – 67 с.
642. Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст.- Дніпропетровськ, 1997.-176 с.
643. Мицик Ю.А. Лук'ян Мозиря // Полководці Війська Запорозького... – С.213-220.
644. Мицик Ю.А. Максим Кривоніс // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети.-К., 1998.-Кн.1.
645. Мицик Ю.А. Максим Кривоніс // Український історичний журнал.-1992.- №12.-С.69-80.
646. Мицик Ю.А. Михайло Дорошенко // Україна в минулому.- К. - Львів, 1994.-С.156-171.
647. Мицик Ю.А. Михайло Зеленський // Полководці Війська Запорозького... – С.141-150.
648. Мицик Ю.А. Нащадки Філона Джеджелія // Українське слово. – 1997. – 21 серпня.
649. Мицик Ю.А. Нові дані до біографії Богуна // Тези VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.68-69.

650. Мищик Ю.А. Носач (Шкарлат) Тиміш (Тимофій) Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII – XVIII ст. – К., 2001. – С. 395-396.
651. Мищик Ю.А. Острог в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – Острог, 2001. – 45 с.
652. Мищик Ю.А. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000.- 44 с.
653. Мищик Ю.А. Павло Яненко-Хмельницький // Полководці Війська Запорозького... – С.385-390.
654. Мищик Ю.А. Силуян Мужилівський // Полководці Війська Запорозького... – С.221-226.
655. Мищик Ю.А. Спадкоємець Богдана Хмельницького // Пам'ять століть.- 1999.-№ 1.-С.66-72.
656. Мищик Ю.А. Тиміш Носач // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн.1. – С.277-286.
657. Мищик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька.-К., 2002.-187 с.
658. Мищик Ю.А. Царичанка козацька. – К., 2004. – 88 с.
659. Мищик Ю.А. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави.- К.,1995.-С.237-251.
660. Мищик Ю.А., Плохій С., Стороженко С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків.- Дніпропетровськ, 1990.- 304 с.
661. Мищик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги: Нариси. – Дніпропетровськ, 1991. – 206 с.
662. Мищик Ю.А., Степенькін С. Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997.- 126 с.
663. Модзалевский В.Л. Дело об увольнении Ивана Забины от уряда хорунжего генеральной войсковой артиллерии (1734-1735) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. II. – Чернигов, 1915.
664. Модзалевский В.Л. З родинних відносин На Гетьманщині в другій половині XVIII століття // Український науковий збірник.- Вип.2. – М., 1916. – С.38-39.

665. Модзалевский В.Л. К истории сословных отношений // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып.12 (Часть 1-я). – Чернигов, 1913. – С. 180-185.
666. Модзалевский В. Генеральный судья Черныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т.84. – Март. – С.315-347; Апрель. – С.1-35; Май. – С.193-230.
667. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания // Историко-литературный сборник. Посвящается Л. И. Срезневскому (1891-1916).- Л., 1924. -С. 92-117.
668. Модзалевский В. Зеньковский полковник Василий Шиман и его потомство // Киевская старина. – 1905. – № 7-8. – С.38-42.
669. Модзалевский В. К родословной гетьмана Даниила Апостола // Киевская старина. – 1904. – Т.87. – Декабрь. – С.140-142.
670. Модзалевский В. Полтавская интрига 1714 г. // Киевская старина. – 1905. – № 11-12. – С.173-185.
671. Модзалевский В. Полуботок Павел Леонтьевич. Оттиск из Русского биографического словаря. – Спб, 1903.- 70с.
672. Модзалевский В.Л. Галаган Игнатий Иванович // Русский биографический словарь. – Т. 4. (Гааг – Гербель). – СПб, 1914. – С. 121-123;
673. Модзалевский В.Л. Очерки искусства Старой Украины. // Архив Географического общества. – Чернигов, 1915.
674. Модзалевский В.Л. Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. // Лохвицкий исторический сборник. – К., 1906. – С.219-409.
675. Модзалевский В.Л. Роман Ракушка, один из деятелей „Руины”. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1913. – /2/39 с.
676. Модзалевский В.Л. Рославец Петр Иванович // Русский биографический словарь. – Т. 17. (Романова – Рясковский). – СПб., 1918. – С. 149-150.

677. Модзалевський В. Малоросійський родословник. – Т.5. – Вип.1. – К., 1996.- 96 с.
678. Модзалевський В. Малоросійський родословник. – Т. 5. – Вип. 2. / Упорядник Томазов В.В. -К., 1998. – 96 с.
679. Модзалевський В. Малоросійський родословник. – Т. 5. – Вип. 3. / Упорядник Томазов В.В. – К.-Спб., 2004.
680. Модзалевський В. Малоросійський родословник. – Т. 5. – Вип. 4. / Упорядник Томазов В.В. – К.-Спб., 2004.
681. Модзалевський В. Малоросійський родословник. – Т. 5. – Вип. 5. / Упорядник Томазов В.В. – К.-Спб., 2004. – 100 с.
682. Модзалевський В. Матеріали до „Малоросійського родословника”.-Вип.1.- Томари / Упорядник Томазов В.В. – К., 1996.- 40 с.
683. Модзалевський В. Нові відомості про родину Многогрішних // Україна. - 1917. – Кн. 3-4. – С. 77-83.
684. Модзалевський В. Перший підскарбій (1663-1669) Роман. Ракушка. Нарис його життя та діяльності (I) // Записки історично.- філологічного відділу Української Академії наук. – Кн.1.,1919. – С.18-52; Кн.2-3. – К.,1923. – С.29-59.
685. Модзалевський В.Л. Будівання церков в Лубенському Мгарському монастирі в рр. 1682-1701 / З приводу 300-ліття його заснування // Наше минуле. – 1918. – № 3.
686. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – Т. I. – К., 1908; Т.ІІ. – К., 1910; Т. ІІІ. – К., 1912; Т. IV. – К, 1914.
687. Модзалевський В.Л. Материалы по истории Малороссии. Вып. I. Письмо к Ивану Петровичу Забиле и его вдове (1687-1713 гг.). – Чернигов, 1912. – 60с.
688. Москаленко О. Прилуцький козацький полк: формування, участь у національній революції // СЛ. – 1999. – № 4. – С.3-8.
689. Музиченко П. Козацька держава і право // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В.Недяк,

- керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, ілюстратор. – К.: „Емма”, 2004.
690. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины. – Прага.: Ватага и пламя, 1924. – Т. 1. – В. 1.
 691. Мякотин В. Прикрепление крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII ст. // Русское богатство. – 1894. – № 2.
 692. Мякотин Н. Очерки социальной истории Украины. – Прага, 1924. – Т. I. – Вып. 3.
 693. Наріжний С. „Московська служба” Івана Виговського // Записки НТШ.- Львів, 1928.-Т.149. – С.117-139;
 694. Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського // Праці українського висщого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова. – Прага, 1929. –Т.I. –С.159-187.
 695. Нечипоренко П. Про „порції” та „рації” на Гетьманщині 1725–1750 рр // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн. 20. – К., 1928.
 696. Овчаренко О. Роль козацтва у формування українського портретного живопису XVII-XVIII століть // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – К.: „Емма”, 2004. – С. 1006-1011.
 697. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква за Богдана Хмельницького, 1647–1657. – Вініпег, 1956.
 698. Огієнко І. Українська церква за час Руїни. – Вініпег, 1956.
 699. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва.- Історичні розвідки і статті. – К.: Рада, 1994. – 174с.
 700. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба: Праці історично-філософічної секції.-Нью-Йорк, 1960.- 408 с.
 701. Оглоблин О. До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височинський // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн.XVI. – С.200-215.
 702. Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Київська старовина.-1994.-№ 6.
 703. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959.

704. Оглоблин О. Маніфест гетьмана Пилипа Орлика // Вісник.- Нью-Йорк, 1956. – № 12 (98). – С. 8-12.
705. Оглоблин О. Олександр Лазаревський (1834-1902) і українське родознавство // Рід та знамено. – 1947. – Ч. IV.
706. Оглоблин О. Орлик і Петрик // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XXV. – Київ, 1929.
707. Оглоблин О. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – К., 1925.
708. Оглоблин О. Петрик, ханський гетьман України // Студії з історії Криму. – К., 1930.
709. Оглоблин О. Федір Туманський і його проект академічної книгарні в Глухові кінця 1770 р. // Науковий збірник УВАН у США. – Т. II. – 1953.
710. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і його доба. – Нью-Йорк, 1960.
711. Однороженко О.А. Державні, земельні та міські печатки козацької доби. – Харків, 2003.
712. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – 1926. – Т. 2. – С. 84-171.
713. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 1. – К., 1926. – с.84-175.
714. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст. // Записки НТШ.–Т.157.–Мюнхен, 1948.- С.28-54.
715. Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині (історико-юридичний нарис) // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 12-26.
716. Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині. Історико-юридичний нарис // Хроніка 2000. – 1998. – Вип. 27-28.

717. Окиншевич Л. Центральні установи України–Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч.1.: Генеральна рада // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права.–К., 1929.–Т.6.–С.253–425.
718. Окиншевич Л. Центральні установи України- Гетьманщини XVII-XVIIIст. – Ч. 2. Рада старшини . – К.: Друк. Всеукр. АН, 1929. – 425с.
719. Орел Л. Шляхи чумацькі через степи козацькі // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В.Недяк, керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, ілюстратор. – К.: „Емма”, 2004. – С. 744-746.
720. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – 415 с.
721. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники. – К., 2004. – 602 с.
722. Павленко С.О. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998.
723. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802–1902 гг. Очерки по архивным данным. – Полтава, 1906. –Вып.1.
724. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912.
725. Панащенко В. Бунчукові товариші // Київська старовина.-1997. – № 5. – С.24-40.
726. Панащенко В. Василь Золотаренко // Полководці Війська Запорозького. – С.151-162.
727. Панащенко В. Військові товариші // Київська старовина. – 1998 – № 3. – С.166-174.
728. Панащенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С.252-276.
729. Панащенко В. Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С.126-141.

730. Панащенко В. Значкові товариші // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип.7. – С.165-174.
731. Панащенко В. Бунчукові товариші // КС. – 1997. – № 5. – С. 166-174.
732. Панащенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII-XVIII ст.). – К., 1997.- 74 с.
733. Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII XVIII ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – 211с.
734. Панащенко В. Становлення козацької старшини за часів Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К., 1996. – С.97-107.
735. Панащенко В.В. До історії українського ділового письма другої половини XVII ст. // УІЖ. – 1968. – № 12.
736. Панченко В. Відображення світогляду українського козацтва в міській геральдиці Гетьманщини // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – К.: „Емма”, 2004.
737. Пасічник М.В. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657-1665 рр.). – Львів, 1998.
738. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648 – 1782). – Л.,1967. – 178 с.
739. Петрикевич В. Літопись С. Величка а „Wojna Domowa” С.Твардовського / Порівняльна студія. – Тернопіль, 1910; Клепацький П. Літопис Самійла Величка // Записки Полтавського ІНО. – 1925. – Т.2. – С.37–76.
740. Петровський М. До біографії Івана Богуна // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1930. – Кн.10. – С.47-58.
741. Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. II. Причинок до питання про статті Богдана Хмельницькогою /Відбиток із Записок Ніжинського інституту народної освіти та Науково-дослідчої катедри історії культури і мови при інституті. Кн.Х.- Ніжин, 1929.- С.69-76.

742. Петровський М. До історії Руїни // Записки Ніжинського інституту народної освіти.- 1928. – Кн. VIII. – С.12-31.
743. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. (Досліди над літописом Самовидця).- Харків, 1930.- 452 с.
744. Петровський М. Псевдо-діаруш Самійла Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – Кн.. XVII. – С. 160-204.
745. Петровський М. Три поповичі // Записки Ніжинського інституту народної освіти.-Ніжин,1927.-Кн.7.-С.3-15.
746. Петровський М. Українські діячі XVII віку. I. Тиміш Цицюра // Записки історично-філологічного відділення ВУАН. – Кн. XXIV.- К., 1929.- С.79-103.
747. Петровський М. Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка-Романовський // Записки історично-філологічного відділення ВУАН. – Кн. XXVI.- К., 1931.- С.181-212.
748. Петровський М.Н. Самійло Величко та його літопис (до 300-річчя від дня народження літописця) // Історіографічні дослідження в УРСР. –К., 1971. – Вип.4. – С.198–223.
749. Пиріг П. В. Шляхта Чернігівщини в другій половині XVII століття // КС. – 2000. – № 2. – С.143-145.
750. Пиріг П. Джерела Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) про млинарство на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С.24-27.
751. Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзиковського // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К.: Інститут історії НАН України,1996. –С.252-257.
752. Пиріг П.В. До питання про Ніжинський полк у роки визвольної війни українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С.65-71.

753. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини у другій половині XVII ст. – К., 1998.-184 с.
754. Пиріг П.В. Чернігівщина у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К., 1993. – 85 с.
755. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992.
756. Полухін Л. Максим Кривоніс – герой визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. – К., 1952.
757. Полухін Л.М. Кривоніс, Д.Нечай, І.Богун – народні герої визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1954.
758. Полюшко Г. Щедрі козацькі вклади до храмів // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – К.: „Емма”, 2004. – С. 856-857.
759. Попованова О. Чигиринські полковники періоду Визвольної війни українського народу 1648-1657 рр.// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей.- К.,1999.- Вип.8. – С.138-144.
760. Прицак О. Гетьман Пилип Орлик поміж Сходом і Заходом Європи // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи. Матеріали 1-го українсько-італійського симпозіуму 13-16 вересня 1994 р. – К.-Венеція, 1996. – С.232-247.
761. Прицак О. Доба військових канцеляристів // КС. – 1993. – № 4.
762. Прицак О. Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Мазепа. Збірник. / Праці Українського наукового інституту. – Т. XLVI. – Серія історична. – Кн. 5./ – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 102-117.
763. Прицак О. Прокопович В. Печать Малороссійская. Сфрагістичні етюди // ЗНТШ. – Париж-Нью-Йорк. – Т. 158. – С. 90;
764. Прицак О. Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) // Гетьманський альманах. – К., 2002. – Ч.1. – С. 20-31.
765. Пустовіт І. Місто Козелець в 60-тих роках XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1925. – Т.VI. – С.113-150.

766. Путилов В.П. Деятель Гадячского соглашения П.И.Тетеря // Ученые записки Ленинградского государственного университета. –Л., 1941. – Вып.8. – С.163-188.
767. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития).- К., 1988.- 142 с.
768. Путро А.И. Становище козацтва на Лівобережній Україні в II половині XVIII ст. // УІЖ. – 1969. – № 1.-С.74-82.
769. Путро О. Влада генеральної військової старшини на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Архіви України. – 1969. – № 5. – С. 12-13.
770. Путро О. Гетьман І.Виговський і Гадяцька угода 1658-1659 рр. (Нові підходи до проблеми національно-визвольної боротьби українського народу (другої половини XVII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали третіх Всеукраїнських читань). – К.-Черкаси, 1993.
771. Путро О. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). – К.: Вища школа, Головное изд.-во, 1988. – 142с.
772. Путро О. Останній гетьман // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С.40-51.
773. Путро О. Останній гетьман України Кирило Розумовський // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. Київ-Дніпропетровськ. 13-17 травня 1991 р. у трьох випусках. – К., 1993. – Вип.1. – С.140-149.
774. РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – С. 350.
775. Репан О. А. Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735-1739 рр. –дис. Канд....07.00.01.. Дніпропетровськ, 2003. – 245 с.
776. Ринсевич В. Розпорядчі документи сотників Гетьманщини другої половини XVII століття (за колекцією Лазаревського // КС. – 2000. – № 1. – С. 30-35.

777. Рклицкий М.В. Козаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 г. – Полтава, 1911. – С. 17.
778. Розсоха Л. Миргородська старовина. Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки.- Кобеляки, 2002.- 424 с.
779. Романовський В. Хто був „Самовидцем” // Україна. – 1925. – Кн. 5.
780. Ростовська О., Блануца А. Українська ментальність і національно-визвольна революції 1648-1676 рр. // СЛ. – 2000. – № 1. – С. 3-10.
781. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч.. 1663 рр.) – Кам’янець – Подільський, 2001. – 236с.
782. Савчук Ю. Клейноди Війська Запорозького // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – К.: „Емма”, 2004. – С. 526-529.
783. Савчук Ю.К. Герб Малоросійської нації // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 89.
784. Сас П.М. Граб’янка Григорій Іванович і його літопис української історії та історії козацтва // ЕІУ. – К., 2004. – Т. 2. – С. 183.
785. Сенютович-Бережний В. Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства // Український історик.-1994.-N 1-3.-С.76-84;
786. Сенютович-Бережний В. Полтавський полковник Федір Жученко // ЗНТШ.-Т.169.-С.457-464.
787. Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських // Український історик.-1970.-Ч.1-3.-С.149-167.
788. Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963.
789. Сергійчук В. Збройні сили Хмельниччини // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С.82-94.
790. Сергійчук В. Козацький гетьман Іван Сулима // УІЖ.-1987.-№ 5.-С.122-129.
791. Сергійчук В. Перші київські полковники // Україна.-1985.-№4 9.-С.18-19.

792. Сергійчук В. Родина Богдана Хмельницького // Наука і суспільство.-1987.-№10.-С.81-83.
793. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996.
794. Сергійчук В. Богдан Хмельницький і його старшина. – К., 1996.
795. Сергійчук В. Військово-територіальна організація народної армії в перший період визвольної війни 1648-1654 рр. // УІЖ.-1982.-№ 7.-С.85-93.
796. Сергійчук В. Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI- середини XVII століття. – К., 1991.- 224 с.
797. Сергійчук В. Київський полковник Михайло Кричевський // Радуга.-1982-№1.-С.107-111.
798. Сергійчук В. Корсунський полк в історії українського козацтва // Корсунщина козацької доби: проблеми дослідження та збереження історичних пам'яток. Збірник матеріалів науково-практичної конференції, присвячений 500-річчю українського козацтва 19 червня 1992 р. – К., 1993. – С.24-27.
799. Сергійчук В. Українські козаки на службі Речі Посполитої // Військо України.-1992/1993.-Ч.2-3.-С.76-89.
800. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – К.: „Емма”, 2004. – С. 546-549.
801. Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак. – 1998. – № 15.
802. Ситий І. Печатки Генерального військового суду // Знак. – 1997. – № 14.
803. Ситий І.М. Козацькі печатки Гетьманщини середини 17 – 18 ст. за архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. – К. : Автореф. ... канд.іст.наук. – К., 2002. – 20 с.
804. Ситий І.М. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т. 4. – № 1. – С. 214 – 258.
805. Скакун О.Ф. Історичні погляди О.Я.Єфіменко // Український історичний журнал. – 1967. – № 1.

806. Скорульська Р. Лисенки давні і сьогочасні (історико-літературне дослідження з коментарями та додатками) // Український музичний архів. Документи і матеріали з історії української музичної культури. – К., 1999. – Вип.2. – С.154-156.
807. Слабченко М. Молороссийский полк в административном отношении: историко-юридический очерк. – Одесса, Техник, 1909. – 436 с.
808. Слабченко М. Центральные Украины XVII-XVIII ст.: (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля на украинских курсах для учителей средних школ).- Одесса: Госиздат, 1918.
809. Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. – Одесса: Тип. Акционерного Южно- Русского общества печатного дела, 1911. – 292с.
810. Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Часть первая.- Хозяйство Гетманщины в XVII- XVIII столетиях. Том четвертый. Состав и управление Гетманщины XVII – XVIIIвв. – К.: Государственное издательство Украины. – 1925.
811. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – К.: Державне видавництво України, 1925. Том перший.
812. Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті країнського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – (збірник статей). – К.: Генеза, 1998. – С.9-25.
813. Смолій В. Основні тенденції соціальної політики в Україні (друга половина XVII – XVIII ст..) // Середньовічна Україна. – К., 1997. – Вип. II.
814. Смолій В. Петро Дорошенко // Київ. – 1994. – № 7.- С. 143-152.
815. Смолій В. Прояви соціальної свідомості учасників народних повстань на Лівобережній Україні, Запорозжжі // Феодалізм, економіка, класова боротьба, культура. - К., 1986.-С.231-251.

816. Смолій В. Україна в другій половині XVII–XVIII ст. Основні напрями соціальної політики // Збірник наукових праць на пошану О. Апанович. – Ч. 1.
817. Смолій В. Українська козацька держава // УІЖ.-1991.-№ 4.-С.5-19.
818. Смолій В. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення та розвитку // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.-К., 1993.- Вип.1.-С.4-10.
819. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет.- 2 вид. доп.- К., 1995.- 624 с.
820. Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650-1670 рр.) // Київська старовина.-1993.-№ 6.-С. 2-16.
821. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблеми державотворення.-К., 1993.-71 с.
822. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. -К.: Альтернативи, 1997 -367 с.
823. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVIIст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999. – 351с.
824. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави.-К., 1974.-210 с.
825. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ.-1991.-№ 5.-С.61-72.
826. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності-К., 1994.- 261 с.
827. Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко // УІЖ. – 1992. – № 7-8. – С. 84-103.
828. Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.-К., 1992.- 41 с.
829. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // УІЖ.-1998.-№ 1.-С.3-24; № 3.-С.3-23.

830. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / НАН України; Інститут історії України. – К., 1999. – 107с.
831. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999. – 351 с.
832. Собчук В. Шляхта Волинського походження в реєстрі Війська Запорозького 1649 року / В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / ред. Я. Пеленський. – К.-Філадельфія, 1994. – С.201-213.
833. Соловьев С. История России. – Т. XIV.
834. Станіславський В.В. Гадяцького полку повстання 1687 // ЕІУ. – К., 2004. – Т. 2. – С. 15-16.
835. Степанков В. Данило Нечай // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети.-К., 1998.-Кн.1.-С.241-260.
836. Степанков В. Велич і трагедія Петра Дорошенка // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В.Недяк, керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, ілюстратор. – К.: „Емма”, 2004. – С. 346-349.
837. Степанков В. Григорій Гуляницький // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети.-К., 1998.-Кн.1.-С.81-100.
838. Степанков В. Михайло Кричевський // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети.-К., 1998.-Кн.1.-С.177-192.
839. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648-1654). – Львів, 1991.
840. Степанков В.С. Боротьба народних мас Брацлавщини проти нападу польсько-шляхетського війська у лютому-березні 1651 р. // Тези III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1985.
841. Степанков В.С. Боротьба трудящихся Брацлавщини проти польсько-шляхетської агресії наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. // II Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. 1984.-Вінниця, 1984.-С.9-10.

842. Степанков В.С. Боротьба уряду Богдана Хмельницького за об'єднання етнічних українських земель України у межах національної держави (1648-1657 рр.) // На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст.-Рівне, 1994.-Вип.І.-С.185-236.
843. Степанков В.С. Виговський Іван Остапович // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 503.
844. Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657-вересень 1659 р. // Середньовічна Україна. Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1994.- Вип. 1. – С. 88-108.
845. Степанков В.С. Дорошенко Петро Дорофійович // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 456.
846. Степанков В.С. Перемога під Батогом та її історичне значення // Тези Х Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.- Вінниця, 1991.- С.33.
847. Степанков В.С. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 285-314.
848. Степанков В.С. Петро Дорошенко // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 101-120.
849. Степанков В.С. Подільський полк на рубежі 50-60-х рр. XVII ст.: територія, адміністративний поділ, населення // IX Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. 5 вересня 1990 р.- Вінниця, 1990.-С.36.-37.
850. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648-1657рр.) // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 14-33.
851. Степанков В.С. Розвиток подій національно визволення на території Поділля влітку 1648 року // Подільська старовина. Науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д.Отамановського.-Вінниця, 1993.-С.153-162.

852. Степанков В.С. Становлення державних інституцій у південно-східній Волині та причини їх ліквідації на початковому етапі національної революції (1648-серпень 1649 рр.) // Велика Волинь: минуле і сучасне.- Ізяслав, 1994.
853. Степанков В.С. Формування української державної еліти та особливості її менталітету в середині XVIIст. Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали III Всеукраїнських читань. – Київ-Черкаси, 1993. –С.28-33.
854. Степенькін С.Ю. Корсунський полк у XVII- на початку XVIII століття // Корсунський часопис.-1996.-№ 4.-С.7-15.
855. Степенькін С.Ю. Історія Корсунського полку в документах та матеріалах Інституту рукопису ЦНБ ім.Вернадського НАН України // Корсунський часопис.-1995.-№ 2.-С.6-17.
856. Степенькін С.Ю. Корсунські полковники // Мицик Ю.А., Степенькін С.Ю. Корсунщина козацька.-Корсунь-Шевченківський, 1997.
857. Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст.-К., 1960.-361 с.
858. Стецюк К.І. Дорошенко Петро Дорофійович // РЕІУ. – К., 1970. – Т. 2. – С.73.
859. Стецюк К.І. Пушкаря і Барабаша повстання 1657-58 // РЕІУ. – К., 1971. – Т.3. – С. 480.
860. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття.- Книга 1. Воїнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1996. – 316 с.
861. Страдомский А. Список известных сотников мглинских, со времени учреждения при гетмане Брюховецком Стародубского полка // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 2. – С.465-466.

862. Струкевич О. Державницькі змагання козацької старшини у 60-х роках XVIII ст. та друга Малоросійська колегія // Українська державність. – К., 1993. – С. 106-108.
863. Струкевич О. Події визвольної війни через призму політичної свідомості старшини другої половини XVII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С.190-204.
864. Струкевич О. Політико – культурні орієнтації еліти України – Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2002. – 533с.
865. Струкевич О. Українська „нація до націоналізму”: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVIII ст. // УІЖ. – 1999. – № 6. – С.17-33.
866. Струкевич О.К. Інституція гетьманства у політико-культурному сприйнятті старшинської еліти України-Гетьманщини // УІЖ. – 2002. – № 4. – С. 49-59.
867. Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). – К., 1996.
868. Ступак Ф. Меценатство гетьманів та козацької старшини // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – К.: „Емма”, 2004. – С. 788-793.
869. Субтельний О. Український сепаратизм на початку XVIII ст.–К., 1994.
870. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968.
871. Ткач А.П. Общественный и государственный строй Украины периода народно-освободительной войны и воссоединения Украины с Россией (1648-1654 гг.) : Автореф. дис. ...канд... юрид. наук. – К., 1953.
872. Ткач А.П. Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648-1654 гг. // Научн. зап. Киев. ун-та. – К., 1954. – Т.13. – Вып. 5. – С.17-34.
873. Ткаченко М. Гуманщина в XVI-XVII вв. – К., 1927. – 32 с.

874. Ткаченко М. З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. -С. 488-500.
875. Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Румянцевською ревізією (Студія з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я) (Окрема відбитка з VII-VIII кн. Зап. іст-філ. від.). – К., 1926. – 65 с.
876. Ткаченко М. Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН.-1929.-Т.XXIV.
877. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XXVI. – К., 1931. – С.31-179.
878. Ткаченко Н.М. Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVIIв. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К., 1963.
879. Томазов В. Вони служили Україні (з історії козацьких родів єврейського походження) // Хроніка – 2000. – 1998. – № 21-22.
880. Томазов В. К генеалогии рода Модзалевских (потомство стародубского полковника Тимофея Алексеевича) // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996.
881. Українська державність у XX столітті: історико-порівняльний аналіз / О.Дергачов.- К., 1996.
882. Уманец Ф. Гетман Мазепа: Ист. монография. – Спб.,1897. – 455с.
883. Федоренко П. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи. Отдельный оттиск из 12 вып. трудов Полтавской ученой Архивной комиссии.- Полтава, 1915.- 151 с.
884. Федоренко П. З спірних питань економіки України // Україна. -1929. – Кн.7-8.
885. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – Праці історико-краєзнавчої секції. – С. 23-24.

886. Федоренко П. Рудни Левобережной Украине в XVII–XVIII в. – М., 1960.
887. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – №5. – С.61-72
888. Фесенко В. Ніжинщина в новітній історіографії // Записки Ніжинського ІНО. – 1929.
889. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. –Т. I–II. – Казань, 1914.
890. Хижняк З.І., Маньковський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. – К.: Видавничий дім „КМ Академія”, 2003. – 184 с.
891. Черемський К. Кобзарі і лірники // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – К.: „Емма”, 2004. – С. 1024-1027.
892. Черкаський І. Судові реформи гетьмана Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д.Багалія. – Київ, 1927.
893. Черняхівська Г. Внесок чернігівських полковників у розвиток української культури (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) // Пам’ять століть. -2000. – № 6. – С.28-42.
894. Чухліб Т. Володарі Правобережної України: Семен Палій // Бористен. – 1996. – № 11.
895. Чухліб Т. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689) // Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип.1.
896. Чухліб Т. Гетьмани правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська Академія”, 2004. – 285 с.
897. Чухліб Т. Є.Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // УІЖ. – 1997. – № 1. – С.94-103.
898. Чухліб Т. Євстафій Гоголь // Полководці Війська Запорозького... – С.63-80.
899. Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996. – 90 с.

900. Чухліб Т. Іван Самойлович // Історія України в особах: Козаччина. – К.: Україна, 2000. – С.161-171.
901. Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648-1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Зб.наук.праць. – К., 1995. – С.142-160.
902. Чухліб Т. Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683-1684 рр.) // УІЖ. – 2000. – № 5.
903. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., 2003.
904. Чухліб Т.В. Українсько-російські договори 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків // УІЖ. – 1994. – № 35.
905. Шамрай С. Боротьба козаків київської сотні з київськими монастирями та магістратом в XVII – XVIII вв. // Україна. – 1930. – № 1-2. – С. 32-63.
906. Шамрай С. До історії Баришполя у XVIII ст. // Історично-географічний збірник.- Т.1.- К., 1927.- С.93-120.
907. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207-290.
908. Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку // Історико-географічний збірник. – 1928. – Вип. 2. – С. 134-140.
909. Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII-XVIII вв. (історико-географічна і економічна характеристика) / Київський збірник історії й археології, побуту й мистецтва. – К.: ВУАН, 1930. – Т.1. – 86 с.
910. Шамрай С. Місто Кобища в XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн.XXVI.
911. Швидько Г.К. Еволюція українського козацтва гетьманщини в другій половині XVII-XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва: Зб.статей. – Запоріжжя, 1993. – С.14-17.

912. Швидько Г.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.). – Днепропетровск, 1986. – 84 с.
913. Швидько Г.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI-XVIII вв.: Учеб. пособие.- Днепропетровск, 1979.- 99 с.
914. Швидько Г.К. У лиху годину (Про Ю.Хмельницького – молодшого сина Б.Хмельницького) // Козацтво. – 1996. – № 1. – С.10-15.
915. Швидько Г.К. Еволюція українського козацтва Гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст. // Проблеми історіографії і джерелознавства історії запорозького козацтва: Зб.статей. – Запоріжжя, 1993.
916. Швидько Г.К. Сосницьке дворянство на початку 80-х рр.XVIII ст. // Минуле Сосниць та її околиць. – Чернігів, 1990.
917. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – 500 с.
918. Шевченко Ф.П. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648-1654 рр. // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Т.2. – С.44-55
919. Шевченко Ф.П. Формування та склад козацьких полків на Східному Поділлі під час визвольної війни 1648-1654 рр. // Тези III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 4 вересня 1985 р. – Вінниця, 1985.-С.63.
920. Шевченко Ф.П., Смолий В.А. Восстание под предводительством Пушкаря и Барабаша // Вопросы истории. – 1981. – № 2. – С.180-183.
921. Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля щодо збереження козацької держави // РД. – 1994. – № 1. – С. 42-50.
922. Шевчук В. Державні заходи Івана Самойловича // РД. – 1992. – № 6. – С.47-56.
923. Шевчук В. Іван Виговський і його державотворча програма // РД. – 1992. – № 3. – С. 32-40.
924. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К.: Абрис, 1995.- 392с.

925. Шевчук В. Петро Дорошенко та Острозька комісія // РД. – 1999. – № 11. – С. 44-51.
926. Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр. – К., 1951.- 238 с.
927. Шутой В.Е. Измена Мазепы // Исторические записки. – 1950. – Т. 31.
928. Щербак В. Генеза і становлення українського козацтва // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К.: „Емма”, 2004.
929. Щербак В. Нова влада (до початків формування козацької старшини) // Неопалима купина. – 1995. – № 5. – С.187-192.
930. Щербак В.О. Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // УІЖ. – 1999. – № 1. – С. 144-145.
931. Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV-середина XVII ст.). – К., 1997. – 180с.
932. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С.77-85.
933. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. – К., 2005.
934. Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.).-Львів-Люблін, 1996.
935. Яковенко Н.М. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. Філософія. Історія. Політика.- К., 1996. – № 1-4.-С.118-123.
936. Яковенко Н.М. Латинське шкільництво і „шкільний гуманізм” в Україні кінця XVI- середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – № 1-2. – С.11-27.
937. Яковенко Н.М. Між Правдою та Славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – № 12. – С.68-75.

938. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: (Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.) – К., 1997.- 312 с.
939. Яковенко Н.М. Родова еліта – носій „континуїтету реалій” між княжою Руссю і козацькою Україною // Сучасність. – 1994. – № 1. – С. 118-120.
940. Яковенко Н.М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Феодалізм на Україні: Збірник наук. праць. – К., 1990.
941. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIIст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 412 с;
942. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. – К., 1998. – 447 с.
943. Яковлева Т. Іван Богун: проблеми біографії // УІЖ. – 2000. – № 2. – С.147-157; № 4. – С.144-152.
944. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. – 1992. – № 5.
945. Яковлева Т. Начальный этап Руины: социально- экономическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII в. // Автореф. дисер. кандидата исторических наук. – К., 1994. – 24 с.
946. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003. – 643 с.
947. Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы освободительной войны // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С.131-141.
948. Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины: Социально – политическое положение и внешняя политика Украины конца 50 – годов XVII века) – Дис... канд. Ист. наук. – К.,1993.
949. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

950. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII XVIII віках. – Варшава, 1934.
951. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. IX.: Решительные пункты Петра II, дані гетьманові Д. Апостолові, р.1728 / Підгот. тексту до друку В.А. Смолія, В.М. Рички // УІЖ. -1995. – № 6. – С.124-132.
952. Ярова Г.І. До родоводу козацько-старшинського роду Кліш // Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998. – С.81.
953. Ярошинський О.Б. Волинь у роки української національної революції середини XVII ст. – К.: Видавничий дім „Стилос”, 2005. – 460 с.
954. Fedenko P. Hetman Mazepa in Soviet Historiography // Ukrainian Review. – 1960. – Vol. IX. – P. 6-18.
955. Gajecy G. Cossack general staff officers // Баран О., Герус О.В., Розумний Я. Ювілейний збірник української вільної академії наук в Канаді.-Венніпег-Манітоба, 1996.
956. Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate. v.1–2.– Cambridge, 1978.

Література історіографічного жанру

957. Андреев В.М. Проблемы историкографического синтеза у творчій спадщині Д.І.Дорошенка. – Запоріжжя, 1997.
958. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській та російській історіографії // УІЖ. – 1971. – № 11. – С.21-39.
959. Багалей Д. И. Новый историк Малороссии / Рец. На кн.: Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский.- К..1888. – Т.I // Отчет о 32 присуждении наград графа Уварова. – Спб.,1889.
960. Багалей Д.И. Новый историк Малороссии (Рец. на книгу А.М. Лазаревского „Описание Старой Малороссии “). – СПб, 1891.

961. Багале́й Д.И. Рец. На кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Т.1. Полк Стародубский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1888. – № 10.
962. Багали́й Д. Нарис української історіографії. – К., 1925. – Вип. 2. – 108 с.
963. Білокінь С. Післямова до: Борщак І. Мартель Р. Іван Мазепа: життя й пориви великого гетьмана: Пер з фр. (Упоряд. Л.Ю. Копань.). – К., 1995.
964. Блюменау Д.И. Проблемы свертывания научной информации. – Л., 1982.
965. Бойко Ю. Проф. Д-р П. Оглоблин як історик духовно-політичного розвитку козацької України // Укр. історик. – 1975. – Ч. 1-2 (45-46).
966. Вандалковская М.Г. До вивчення рецензії як історіографічного джерела // Учені записки Казанського державного педінституту. – 1999. – № 1.
967. Василенко М. З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки // ЗНТШ. – Львів. – 1912. – Т. 108. – Кн. 2. – С.103 –116.
968. Василенко М. З приводу заміток М. Слабченка // Записки НТШ. – 1913. – Т.116. – С. 79-86.
969. Василенко М.П. Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902) Матеріали до біографії // Україна. – К.. 1927. – Кн. 4.
970. Василенко Н.А. А.М. Лазаревський (1834-1902) (Некролог) // КС. – 1902. – Кн. 5. – С. III-XIX.
971. Василенко Н.К. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – № 12. – С. 412-413.
972. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.. (М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський). – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 140 с.
973. Вегеш М.М., Горват Л.В. Українська історична наука в середині ХІХ – на початку ХХІ ст. – Ужгород, 2000. – 135 с.
974. Верба І. В. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920-1940-х рр. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2000. – 39 с.

975. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К.: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1999. – 384 с.
976. Верба І. Українські аристократи-державотворці XVII ст. в науковому доробку Олександра Оглоблина // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України (Матеріали міжнародної науково-освітньої конференції). – Львів, 1996. – С. 267-268.
977. Винар Б. Академік Михайло Слабченко. Матеріали до біографії та бібліографії // Український історик.-1982-1983.- № 3-4.
978. Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії та бібліографії // Український історик. – 1982-1983. – №3-4 (75/76).
979. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки історичної козаччини. – Мюнхен-Нью – Йорк, 1966. – 31 с.
980. Водотика В.С. Механізм реалізації політичної влади в Гетьманщині протягом другої половини XVII ст. в оцінці Л. Окиншевича // Українська козацька державність: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1994.
981. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки 1920-х років. – К.-Херсон: Інститут історії України НАН України, 1998. – 172 с.
982. Воронов В. І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 200-220.
983. Воронов В. І. Науковий доробок О. М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – 21 с.
984. Воронов В.І. Варіант структурування джерельної бази дослідження творчості О.Лазаревського шляхом формально-кількісного аналізу // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: теорія та

- методи: Міжвуз. Зб. наук. праць // М.П. Ковальський та ін. – Дніпропетровськ, 1985. – С. 80-91.
985. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – Львів, 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 1-26.
986. Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття // Студії з історії України. – Т.2. – К., 1929.
987. Головка В.В. Криза української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст. – Автореферат дис.канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
988. Гордієнко М. Хліборобсько – класократичні орієнтації В'ячеслава Липинського у контексті сучасності // РД. – 1998. – № 7 – 8. – С.117 –126.
989. Городецкий Е. Н.Историография как специальная отрасль исторической науки // История СССР. — 1974. — № 4
990. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ- ХХ століття. – К., 1996.
991. Гром В. Державотворча діяльність Богдана Хмельницького в історіографічній спадщині західної діаспори // Україна: ретроспектива і перспектива: Збірник наукових праць / Ред. кол. Цибульський та ін. – К., 1999. – С. 33-42.
992. Грушевский М. Об украинской историографии XVIII в. Несколько соображений // Известия АН СССР. Отделение общественных наук.- VII серия. – Ленинград, 1934. – № 3. – С. 215-223.
993. Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 1-37.
994. Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Вісник НАН України. — 1994. — № 9–10
995. Грушевський М. „Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – Кн. 6.

996. Грушевський М. Звичайна схема „руської” історії й справа раціонально укладу історії східного слов’янства // Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 7-13.
997. Грушевський М. На українські теми // ЛНВ. – 1907. – Т. 38. – Кн. 5.
998. Грушевський М.С. Памяти Олександра Лазаревського // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. – 1902.- Т. 47. – Кн. III. – С. 8-9.
999. Грушевський М.С. Двадцять п’яти роковини смерти Олександра Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна.- К.,1927. – Кн. 4. – С. 8-17.
1000. Гуржій І., Сарбей В. Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину // Комуніст України. – 1965. – № 6.
1001. Гуржій І., Сарбей В., Ткаченко М. За дальший розвиток української радянської історіографії // Комуніст України. – 1969. – № 6.
1002. Гуржій О. Діяльність гетьмана І. Скоропадського в оцінці вітчизняних та зарубіжних істориків // Україна в Центрально – Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.386-396.
1003. Гуржій О. І. Політична та військова діяльність Богдана Хмельницького в оцінці М. С. Грушевського // Богдан хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 164-166.
1004. Гуржій О. Постать гетьмана І. Скоропадського у вітчизняній історіографії // Четверта Академія пам’яті професора Володимира Антоновича 26-27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення / Упорядник і редактор Катренко А.М. – К., 1999. – С. 240-243.
1005. Джиджора І. Рец на кн. А. М. Лазаревського „Описание Старой Малороссии”. Т.3. Полк Прилукский // КС. – 1904. –Т.LVII. – С.12-23.

1006. Джиджора І. Рец. На кн.: Лазаревский А. „Описание Старой Малороссии”.- Т. III. Полк Прилуцкий. – К., 1902 // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові. – 1904. – Т. 58. – Кн. 2. – С. 12-23.
1007. Джиджора І. Рец. На кн.: Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. 11. – С. 34-203.
1008. Дмитрієнко М., Ясь О. Часопис „Рід і знамено” та його внесок у розвиток української еміграційної історіографії // Бібліографічний вісник. – 1997. – №1. – С. 32-37.
1009. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія. Політологія. Право. – К.:Видавництво „Українознавство”, 1996. – 254с.
1010. Дядиченко В.А., Лось Ф.Э., Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1970. – 80 с.
1011. Жук С.І. Західна історіографія та епістеміологічні проблеми історичної науки // УІЖ. – 1994. – № 1.
1012. Забаревський М. В’ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу.- Аусбург, 1946.
1013. Іваницький С. Повернення в минуле аграрної політики ліберальної буржуазії (з приводу праць акад. М.П.Василенка з історії кріпаччини на Україні) // Україна. – 1932. – Кн.. 1-2. – С. 111-166.
1014. Іванко А.Б. Історики України XIX-XX ст. (нарис історіографії). – Кіровоград, 2001. – 382 с.
1015. Калакура Я. Вклад „Українського історика” в розвиток національної історіографічної школи. // Український історик. – 1994. – Т.XXXI. – Ч.1-4. – С.11-14.
1016. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496с.
1017. Киян О.І. Вклад журналу „Русский архив” в історіографію України // УІЖ. – 1988. – № 10.

1018. Клименко П. Рец. на кн.: Липинський В. Історичні студії та монографії. Т.3. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії державного будівництва в XVII-ім столітті.- К.-Відень, 1920 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 1923. – Кн. 213.
1019. Клопот С. Внутрішня політика гетьмана І. Мазепи у концепції С.Соловйова // СЛ. – 1999. – № 5. – С. 75-81.
1020. Коваленко А.Б. В.Л. Модзалевский как историк и источниковед. Автореферат... канд. іст. наук.. – К., 1979. – 24 с.
1021. Коваленко Л.А. Демократические течения в историографии Украины XIX века. Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. – К., 1964. – 34 с.
1022. Коваленко Л.А. До питання про історичні погляди О. М, Лазаревського // Укр. іст. журн. – 1958. – № 4.
1023. Коваленко Л.А. Исторические взгляды М.А. Максимовича (из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30-50- годов XIX в.) // История и историки. Историографический ежегодник. 1972. – М., 1973. – С. 238-259.
1024. Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1982.
1025. Коваленко Л.А. Народницька течія в українській історіографії // Тези доповідей та повідомлень Ужгородського університету: Серія історична. – Ужгород, 1959. – Вип.. III. – С. 55-59.
1026. Ковальський М.П. Деякі теоретичі питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: теорія та методи: Міжвуз. Зб. наук. праць // М.П. Ковальський та ін. – Дніпропетровськ, 1985. – С.10- 25.
1027. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М., 1987.
1028. Ковальчук О.О. Гетьман Д. Апостол і його доба в оцінці істориків XIX ст. – Ніжин: Просвіта, 1996. – 20 с.

1029. Когут З. Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650-1830) // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 28-29.
1030. Козаченко А.И. События 1708-1709 гг. на Украине в освещении украинской дворянко-буржуазной историографии // Полтава: К 250-летию Полтавського сраження. – М., 1959. – С. 323-350.
1031. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XIX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
1032. Кондратюк К. Українська історіографія XIX- початку XX ст.: основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – 242 с.
1033. Кондратюк К.К. Постать Богдана Хмельницького у вітчизняній історіографії // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 160-163.
1034. Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич. 1804-1860. – Л., 1987.
1035. Костомаров Н. Ответ г. Карпову на его статью „Критический обзор” // Бесіда. – 1870. – № 1.
1036. Коцур А.П., Коцур В.П., Павко А.І. Історіографія історії України: Курс лекцій: навч. посібник – К., 1996. – 127с.
1037. Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX ст. // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – 1925. – Т. VI. – С. 2-18.
1038. Кравченко В.В. Нариси української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 376 с.
1039. Красівський О, Пасічник М. Національна еліта; проблеми становлення і розвитку / Рец. на кн.: Національна еліта Гетьманщини.- Київ, 1998.- Частина 1-2 . // Українські варіанти, 1999. -№ 3-4.

1040. Кривошея В.В. Українська козацька старшина (огляд джерельної бази) // Гілея. – 2005. – № 1. – С. 215-236.
1041. Кривошея В.В., Фицик Л.А. Українська козацька старшина (огляд літератури) // Гілея. – 2005. – № 2. – С.193-230.
1042. Крип'якевич І. Михайло Максимович – історик // Записки НТШ. – 1927. – Т. 147.
1043. Крип'якевич І. Нові праці з історії Гетьманщини XVII-XVIII в. // Записки НТШ. Т. 144-145. Праці історично-філософичної секції під ред. Івана Крип'якевича. – Львів, 1926.
1044. Крупницький Б. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії // КС. – 1995. – № 6. – С. 31-35.
1045. Курас І.Ф. Водотика С.Г. Академік М. Є Слабченко // УІЖ. – 1993. – № 11-12. – С. 92-108.
1046. Лазаревский А. Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф. М. Уманца „Гетман Мазепа” // КС. – 1898.- Т.LXI. – Кн.3. – С. 458-485.
1047. Лазаревский А. Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф. М. Уманца „Гетман Мазепа” // КС. – 1898.- Т.LXI. – Кн.6. – С.395 – 411.
1048. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. V. Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф.Уманца „Гетман Мазепа”). – К., 1895.
1049. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. 2. Алексей Иванович Мартос // Киевская старина. – 1895. – № 2.
1050. Лазаревский А. Суды в Старой Малороссии (замечания на монографію Д. И. Миллера „Суды зеские, городские и подкоморские в XVIII в. // КС.- 1898. – Кн.VII – VIII .- Т.LXI.- С.75 – 115.
1051. Лазаревский А.М. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малороссийском дворянстве и статutowых судах. – Х.: Тип. А. Дарс. – 1898.
1052. Лазаревский А.М. Прежние изыскатели малорусской старины: Яков Михайлович Маркович // Киевская старина. – 1894. – № 12. – С. 349 – 387; 1896. – № 1. – С. 92 – 111; № 2. – С. 275 – 310.

1053. Лучицкий И. В. Ал. Лазаревский. Описание Старой Малороссии. Т.І. (рецензия) // Университетские известия. – К., 1887. – № 2.
1054. Лучицкий И.В. Рец. на кн.: А.Лазаревский. Описание Старой Малороссии Том первый. Стародубский полк. Выпуски 1 и 2.- Киев, 1888-1889.
1055. Мазурок О., Павленко Г. Історична наука на порозі ХХІ століття: Підсумки та нові перспективи // Проблеми української історіографії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30- річчю Українського історичного товариства і журналу „ Український історик”. 2 березня 1996р.- Мукачево: Елара, 1996. – С. 5-17.
1056. Максимович М.О Григорие Николаевиче Теплове и его записке „О непорядках в Малороссии” (Письмо к П. А. Кулишу) // Собр. соч. М. А. Максимовича. Том. І . Отдел исторический. – К., 1876. — С. 545-565.
1057. Марков П. Г. Общественно – политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. – К.: Издательство при Киевском государственном университете издательского объединения „Вища школа”. – К., 1986. – 246 с.
1058. Марков П.Г. А.Я.Ефименко – историк Украины. – К., 1966.
1059. Марков П.Г. М.О. Максимович – видатний історик ХІХ ст.- К., 1973.
1060. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 258 с.
1061. Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М.Лазаревський. – К.: вид-во АН УРСР. – К., 1958. – 43 с.
1062. Маслак В.І. Національно-визвольна війна українського народу середини ХVІІ ст. в російській історіографії ХVІІІ-початку ХІХ ст.: Автореф. Дис...канд. істор. наук: 07.00.06. – К., 2001. – 21с.
1063. Матях В.М. Основні напрями дослідження історії Гетьманщини на сторінках часопису „Киевская старина”. – УІЖ. – 1998. - №3.
1064. Матях В.М. Українсько – російські відносини другої половини ХVІІ-ХVІІІ ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії) // УІЖ. – 2003. – № 6. – С.110 – 118; 2004. – № 1. – С.81 – 87.

1065. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М. Грушевського // Гетьман Мазепа і Москва. – Історичні розвідки і статті. – К.: Рада.1994. – С.147-162.
1066. Мельник А. Чернігівщина козацька (до новітньої історіографії) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001. – С. 293-297.
1067. Мельник А., Фицик Л. О. М. Лазаревський – біограф козацької старшини // Сіверянський літопис. – 2002. – № 1. – С.51-55.
1068. Мельник Л. Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М. Грушевського і В. Липинського (порівняльний аналіз) // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.185-200.
1069. Мельник Л.Г. Гетьман Богдан Хмельницький та його державницька діяльність в оцінці М. О. Максимовича // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції. Присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.172-175.
1070. Мельник Л.Г. Гетьман Богдан Хмельницький у вітчизняній історіографії. Навчальний посібник. – К.: РВУ „Київський університет”, 1997. – 72 с.
1071. Мицик Ю.А. „Білі плями” з історії України XIV – XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 53 – 57.
1072. Мицик Ю.А. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень // КС. – 1992. – № 3. – С. 2 – 6.
1073. Мицик Ю.А. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1654 рр.: (Деякі підсумки, проблеми і перспективи дослідження) // Пам'ять століть.-1998.-№ 4.- С. 2-13.
1074. Мицик Ю.А. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1658 рр.: стан і проблеми дослідження // Історія в школах України. – 1999. – №1.

1075. Мякотин В. Рец на кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Т.2. Полк Нежинский.- К.,1893 // Отчет о 37 присуждении наград гр. Уварова.- Спб, 1893.
1076. Мякотин В.И. Рец на кн. А.М. Лазаревского „Описание Старой Малороссии”.- Т.П. // Записки императорской Академии наук по историко-филологическому отделению. – СПб., 1897.
1077. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью – Йорк: організація оборони чотирьох свобод України, 1963. – 87 с.
1078. Оглоблин О. Лазаревський Олександр // Енциклопедія з українознавства. – Львів, 1994. – Вид. II. – Т. 4. – С. 1254.
1079. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917-1956: Переклад з англ.. – К., 2003. – 250 с.
1080. Острянин Д.Х. Світогляд М.О.Максимовича. – К., 1960.
1081. Павелко В.У. М.О. Максимович – археограф // Укр. іст. журн. – 1962. – №1. – С. 97-102.
1082. Павленко С. Є еліта – є держава? (Рец на кн. В. Кривошеї „Національна еліта Гетьманщини) // СЛ. – 1999. – № 6.
1083. Папакін Г. Постать Богдана Хмельницького в історико-політичній концепції Вячеслава Липинського // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 184-188.
1084. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський- засновник державницької школи в українській історіографії // УІЖ. – 1992. – № 2.
1085. Пеленський Я. Передмова: В.Липинський і його „Україна на переломі” // Липинський В. Україна на переломі. – Філадельфія, 1991. – С. 13-14.
1086. Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна // Липинський В. Україна на переломі. – Філадельфія, 1991. – С.15-29.

1087. Пеленський Я. Українська державна школа // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія. Політологія. Право. – К.: Видавництво „Українознавство”, 1996. – С.V- VII
1088. Пінчук Ю. Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С.3-7.
1089. Пінчук Ю. Постать Богдана Хмельницького у творчості М. І. Костомарова // Доба Богдана Хмельницького (до 400 – річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 167 – 184.
1090. Пінчук Ю., Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір „Огляд української історіографії” // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – С.IX –XXX.
1091. Пінчук Ю.А. Богдан Хмельницький в оцінці М. І. Костомарова // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 156-160.
1092. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. 1817 – 1885. – К.: Наук. думка. – 1992. –232 с.
1093. Поліщук І.І. Формування Української держави у 1648-1657 рр. (Історіографія проблеми): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1995. – 239 с.
1094. Половець В. Федір Михайлович Уманець: громадська та наукова діяльність (1841-1918) // СЛ. – 2000. – №1. – С. 97-121.
1095. Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України // Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVII століття. – 3-є вид. – К.: Либідь, 1995. – 672 с.
1096. Попов П.М. М.О.Максимович // Вісник АН УРСР. – 1954. – № 10.
1097. Потульницький В.А. Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико – політичній науці). – К., 1992.

1098. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // УІЖ.-2000.- № 3. – С. 22-44.
1099. Путро О. Олександр Гуржій. Гетьман Іван Скоропадський // УІЖ. – 2000. – № 3. – С. 132-133.
1100. Радько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі ХІХ-ХХ ст.: концепції, ідеї, реалії. – К.: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1990. – 386 с.
1101. Реєнт О. П., Лисенко О. Є. Видання Інституту історії України НАНУ // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1.
1102. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – № 3.
1103. Річицький А. Рец. / Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч. 1. – Т. I-II. – Одесса, 1922 // Червоний шлях.-1923. – Кн. 1.
1104. Романцов В.М. І. Брюховецький і доля Гетьманщини (до історіографії питання) // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнар. Конф. Травень 1996. – К.- Ніжин, 1997.
1105. Рубач М.А. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії „трудового народу” (соціально-політичні погляди М.С. Грушевського) // Червоний шлях, 1932. – № 11-12.
1106. Румянцева М.Ф. Общие свойства исторических источников нового времени // Проблемы источниковедения и историографии: Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М., 2000.
1107. Санцевич А.В. Теоретичні проблеми вітчизняної історіографії та джерелознавства // УІЖ. – 1994. – № 5.
1108. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982). – К.: Вища школа, 1984. – 142 с.

1109. Сарбей В.Г. Вклад губернських архівних комісій в історіографію України.
// Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція.- К., 1965.
1110. Сарбей В.Г. Исторические взгляды А.М.Лазаревского. Автореф. дис. ... канд.. ист. наук. – К., 1956. – 15 с.
1111. Сарбей В.Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. – Видавництво АН УРСР. – К., 1961. – 191 с.
1112. Сарбей В.Г. Лазаревський Олександр Матвійович // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 544-545.
1113. Сарбей В.Г. Максимович Михайло Олександрович // РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – С. 73.
1114. Сарбей В.Г. Розвиток феодально-кріпосницьких відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVII та XVIII ст. у висвітленні О.М.Лазаревського // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1958. – Т. 12. – С. 109-130.
1115. Сарбей В.Г. Роль О.М.Лазаревського у розвитку історико-краєзнавчих досліджень Чернігівщини // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – К.. 1984. – С. 233-235.
1116. Сахаров А. М. О предмете историографических исследований// История СССР. — 1974. — № 7.
1117. Сахаров А.М. О предмете историографических исследований // Методология истории и историография (Статьи и выступления). — М., 1981.
1118. Сахновський Є. Сучасна українська історіографія: реальна криза чи термінологічна плутанина // Український історик. – 2001. – Ч. 1-4. – С. 118-134.
1119. Серчик В. Політичні та історичні концепції В'ячеслава Липинського // Розбудова держави. – 1992.- № 2. – С. 44-48.
1120. Скоблик В. Деякі проблеми історії України у контексті міжцивілізаційних взаємин (за працями В. Липинського і А. Тойнбі) // Матеріали

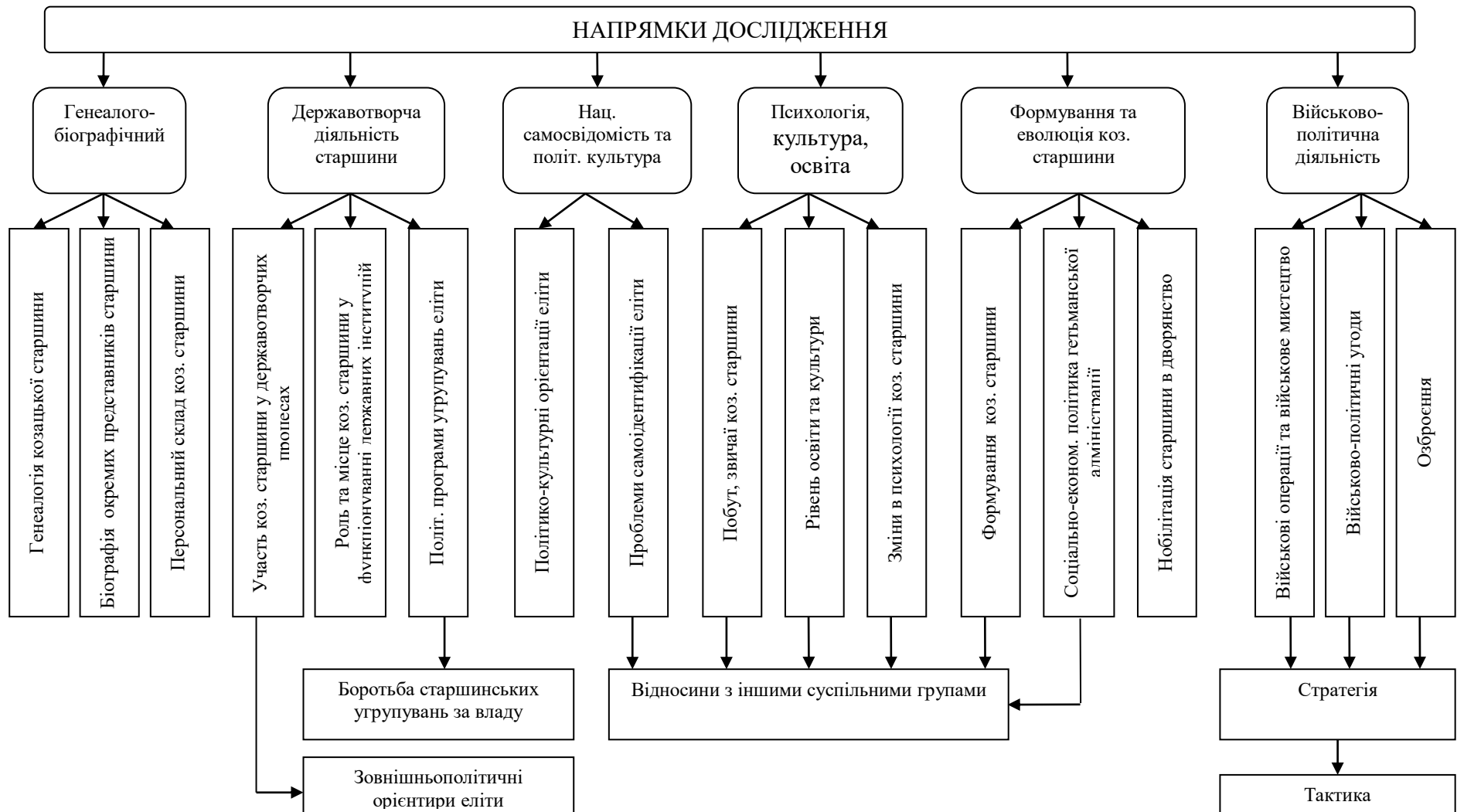
- Всеукраїнської наук. конференції, присвяченої 30- річчю Українського історичного товариства і журналу „ Український історик”. 2 березня 1996р. – Мукачєво.: „Елара”, 1996. – С. 56-68.
1121. Слабченко М. З приводу заміток М.П.Василенка // Записки НТШ. – 1913. – Т.116. – С. 69 – 79.
1122. Смолій В., Степанков В. Проблема української революції в XVII столітті у висвітленні Михайла Грушевського // Український історик. – 1998. – № 1-4.
1123. Сторчак Г.І. Радянська історична наука про народницьку історіографію історії України // УІЖ. – 1968. – № 8. – С. 142-145.
1124. Сторчак Г.І. Соціально-економічні відносини на Україні в народницькій історіографії (друга половина XVII – XVIII ст.) // УІЖ. – 1966. – № 8. – С.131-137.
1125. Стрельський Г. Складач родоводів // Історичний календар ‘97. – К., 1996.
1126. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. – 1998. – №5. – С.30 – 39; 1999. – № 1. – С.91.
1127. Творчі та ідейні шукання П.О.Куліша в контексті сьогодення. Зб. наук. праць. – К., 2000. – 223 с.
1128. Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006. – 284 с.
1129. Томахівський С. Історія і політика: (Кілька думок із приводу книжки В’ячеслава Липинського „Україна на переломі”) // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.,1998. – С. 372-378.
1130. Трубчанінов С. В’ячеслав Липинський про подільську шляхту XVIIст. // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.,1998. – С.224-227.
1131. Федорук Я. Монархізм Богдана Хмельницького в оцінці В’ячеслава Липинського // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.,1998. – С. 228-231.

1132. Фицик Л.А. Деякі питання сучасної історіографії української козацької старшини // Студії з історії Степової України. – Запоріжжя, 2003. – Вип.1. – С. 81-87.
1133. Фицик Л.А. Сучасна історіографія української козацької старшини // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Зб. нах. пр. / Ред. кол.: Вашкевич В. та ін. – Запоріжжя, 2003. – С. 314-324.
1134. Фицик Л.А. Українська козацька старшина: проблеми методології дослідження // Проблеми суспільно-політичних, гуманітарних та загальноосвітніх дисциплін в аграрному вузі: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – Умань, 2004. – С. 3-5.
1135. Швидько Г. Історія Гетьманщини XVII – XVIII ст. у висвітленні „Українського історика” // Український історик, 1990. -. Т. XXVII. – Ч.1-4 (104-107). – С.128-137; 1991. – Т. XXVIII. – Ч.1-2 (108-109). – С.133-134.
1136. Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. – К.-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2002. – С. 13-22.
1137. Швидько Г.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: „Генеза”, 2001. – С. 317-329.
1138. Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии. — М., 1976.
1139. Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип. 7. – С. 286-313.
1140. Ясь О. Український історик Борис Крупницький // КС. – 1995. – № 6. – С.36-39.
1141. Ясь О.В. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945-1991р.: Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 19 с.

ДОДАТКИ

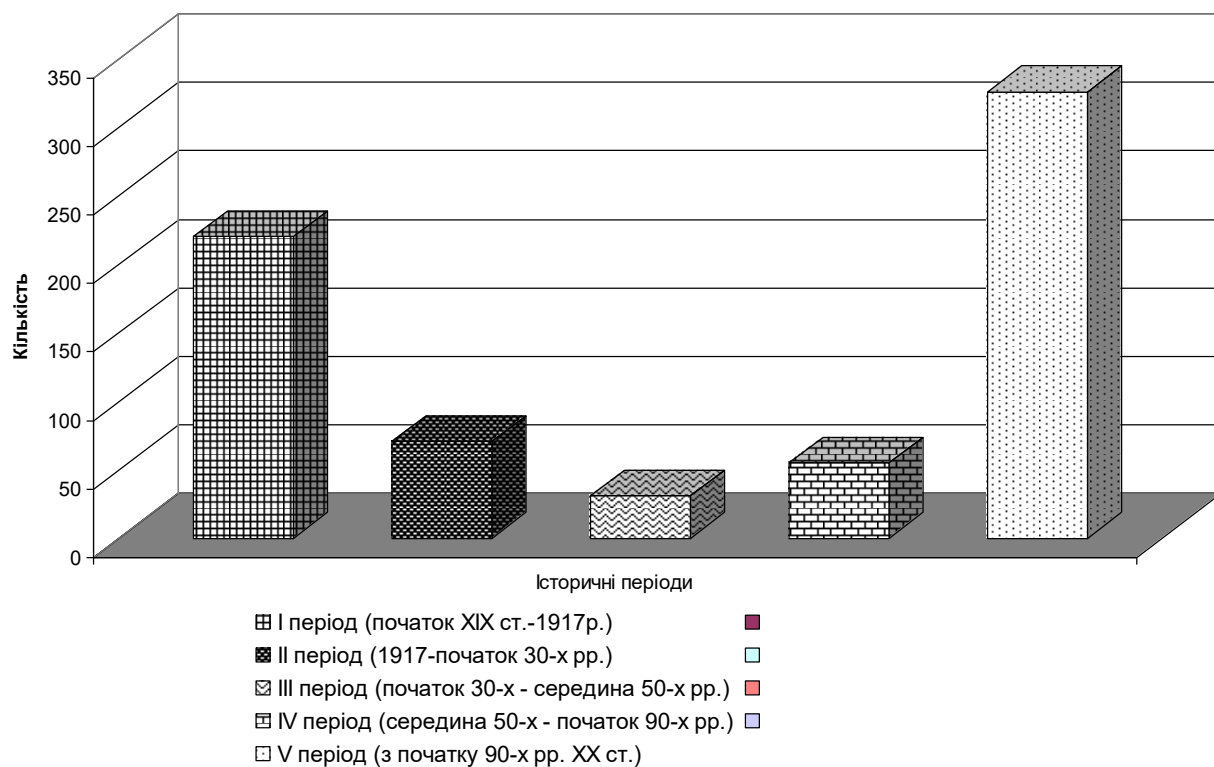
Додаток А.

Схема методики дослідження української козацької старшини середини XVII – кінця XVIII ст.
у сучасній історичній науці (складена Л. Фицик)

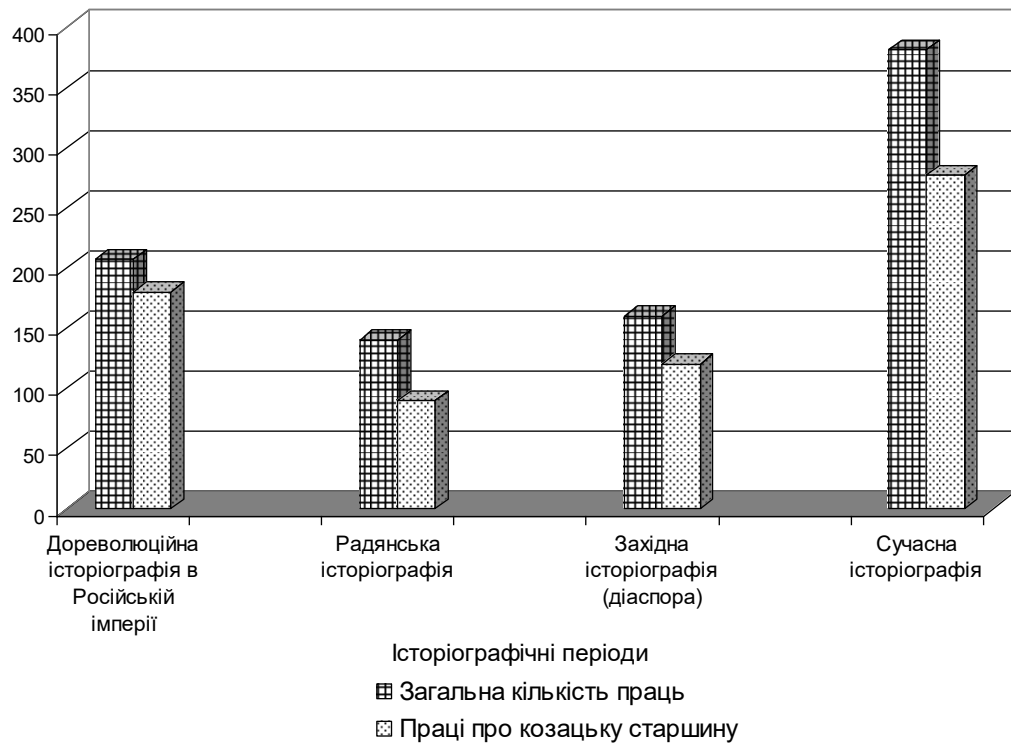
Додаток Б

Кількість наукових праць дослідників козацької старшини

Додаток В

Кількість наукових праць істориків, які досліджували українську козацьку старшину

Додаток Г

Структура праць про козацьку старшину

